Impact Factor – 7.149 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February - 2021

National Conference

Dr.S.S.M. Pratisthan's College of Education, Ahmedpur

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Dilip Mugale
Principal
Dr.S.S.M.Pratishthan's
College Of Education, Ahmedpur, Dist. Latur

Co-Editor

Dr. Siddharth Sudhakarrao Howal,
Assistant Professor,
Dr.S.S.M.Pratishthan's
College Of Education, Ahmedpur, Dist. Latur

IMPACT FACTOR

SJIF 7.149

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.83

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

संयोजक

प्रिय सहभागी,

आप सभी का इस सम्मेलन मे हार्दिक स्वागत शिक्षा लगातार चलनेवाली प्रक्रिया है। इसके राह में कई बाधाएँ आती रहती है, नए विषयों का निर्मन भी होता रहता है, इसपर चर्चा होनी चाहिए। इसे ध्यान मे रखते हुए हर साल की तरह इस साल भी इस सम्मेलन का आयोजन किया गया है।

जेंडर और सेक्स शब्द एक दुसरे के पर्याय नही है। यह हर व्यक्ती के जैविक और शारीरिक लक्षणों के आधारपर सेक्स का संबंध पुरुष य़ा महिला लिंग से है। जेंडर का अर्थ किसी लिंग / सेक्स से जुड़ी सामाजिक या सांस्कृतिक विशिष्टताओंसे है।

जेंडर समानता केवल महिलाओंका मुद्दा नही है न ही महिलाएं और पुरुष समान हो जाएंगे । इसका अर्थ यह है कि महिलाओं और पुरुषो के अधिकार, जिम्मेदारियां और अवसर समान हो जाएंगे। जेंडर समानता की प्राप्ति तब होती है जब लडकिया और लडके, महिलाएँ और पुरुष समाज के सभी सेक्टरोंमे समान अधिकारों और अवसरोंका उपभोग करते है, और जहॉ उनके भिन्न व्यावहारों, अकाक्षाओ, और पुरुषो के विभिन्न समुहो की विविधता को भी मान्यता देते है।

''जेंडर शिक्षा का सशक्तिकरण'' इस संगोष्ठी के आयोजन पर अपने विचार प्रकट करने के लिए हमारे संस्था के कार्याध्यक्ष डी. बी.लोहारे गुरूजी सचिव डॉ सुनिता लोहारे. नांदेड युनिवरसिटी से प्रो.डॉ वैजयंता पाटील मॅडम और प्रो.डॉ बाविसकर सर एम.एल.एस.युनिवरसिटी उदयपूर से प्रो.डॉ करुनेश सक्सेना जी डॉ.एच.जी. युनिवरसिटी सागर मध्यप्रदेश से डॉ शालिनी मॅडम और प्राचार्य डॉ एन एस पाटील. सभी महाविद्यालय के प्राचार्य प्राध्यापक हमारे सभी सहपाठी भाई बहन इन सभी का इस अवसर पर योगदान के लिए मै आभार प्रकट करता हूँ। जिन्होने शोध पत्र के माध्यम से आपने विचार प्रकट किये है इन सभी शोध पत्र को संशोधन ग्रंथ के रूप मे प्रकाशित करेंगे, जिसका लाभ भविष्य मे छात्र, अध्यापक ,प्राध्यापक और संशोधकोंको होगा।

धन्यवाद !

डॉ मुगले दिलीप

प्राचार्य

MESSAGE

I am very glad to know that Dr. S.S.M.Pratishthan's College of Education, Ahmedpur jointly organized One Day National Online Conference on " Empowerment of Gender Education" with School of Educational Science, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded on 20 th February 2021.

Within the last two decade, some women became candles to spreads the light of freedom among women from the traditional bondage who were autodidactic, created huge waves of awareness which culminated congruently in to mass movement with their ebullient efforts. Subject matter of this conference helps to track the contemporary progress of the women and avoid discrimination on the basis of gender which brought out scholastic articulation of the views about the main theme and sub themes in the form of research papers and conceptual papers.

I extend my warm greetings to the delegates and the organizers and hope that the conference will be a grand success.

Dr. Vaijayanta Patil,
Dean,
Inter-Disciplinary Studies,
Swami Ramanand Teerth Marathwada University,
Nanded

MESSAGE

It give me an immense pleasure to know that,the Dr. Shivling Shivacharya Maharaj Pratisthan's College of Education Ahmedpur is going to organize National Conference on Empowerment of Gender Education on 20th February 2021. For Education is a basic human right. Talking about gender in the field of education is not just about schooling of girls.Sensitive initiation program ensures that girls of all ages - boys and women - men - irrespective of caste, religion, class and region - get access to quality education without exclusion and discrimination.

I hope the conference will provide a form for meaningful deliberation and discussions among the teacher and students.

I extend my good wishes to the Principle ,Convener and All Teacher and non Teaching Staff for organization of this Conference.

Dr.Sunita P Chaval
Secretary
Dr.S.S.M .Pratisthan,Ahmedpur

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
1	Dr. Sunita Dhundiraj Lohare	Violence against women in India	1
2	Dr.Siddharth Sudhakarrao Howal	Integrating Gender for Development	3
3	Dr. Omprakash Kshirsagar	Social Structure of Gender	6
4	Mr. Ketan Laxman Kamble	Educational Issues Of Third Gender In India	9
5	Mrs. Jyoti Vishwakarma	Social Attitude towards Girl's Education	12
6	Dr.Sunita Yadavrao Patil	Human Rights and Women's Rights in India	18
7	Prof. P. G. Kandekar	Gender Inequality in India	23
8	डॉ. दिलीप मनोहर मुगळे	लड़कियों में बढ़ती ड्रॉप आउट एक समस्या	26
9	**डॉ. व्ही. जी. इनामदार**	**स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला आणि सामाजिक दृष्टीकोन**	29
10	गोविंद टोपाजी कु-हे	वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमांच्या शाळा तिल माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांचा व त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास	31
11	प्रा डॉ गोपाळ पवार	महिला सक्षमीकरणासाठी योजनांचा अभ्यास	35
12	प्रशांत बिभीषण पाटील	महिलांचा खेळातील सहभाग : अडथळे व उपाय	40
13	शोभा संग्राम पाटील	महिला सबलीकरणासाठी शासन योजना	44
14	**प्रदिप माधवराव एडके**	**स्त्री संबंधित प्रश्न व प्रसार माध्यमांची भूमिका**	48
15	डॉ. उर्मिला धूत शुभांगी विजय होले	लिंग शिक्षण काळाची गरज व लिंग समानता विषयक जागरुकता - एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	53
16	प्रा.स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	मानवी हक्क व स्त्रियांचे अधिकार	58
17	स.प्रा.परमेश्वर वाकडे	वर्तमान समय में किन्नर समुदाय की शैक्षिक स्थिति	65
18	डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गव्हाणे	भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका	67
19	प्रा. नूतन कृष्णराव नांगरे	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या शिक्षणविषयक विविध कायदे , आयोग व समित्या	75

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
20	डॉ.गोविंदराव शंकरराव कांबळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे महिला सबलीकरण धोरणात झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास	78
21	**किर्तीराज चंद्रभानजी लोणारे**	**समता प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्धकालिन स्त्रियांचे योगदान आजच्या समाजासाठी उपयुक्त**	86
22	यस.के. काबनुरे	महिला आणि मानवी हक्क	89
23	उमाकांत शिवदास चलवदे	संत महात्मा बसवेश्वर यांचे स्त्री सबलीकरणातील योगदान: एक अभ्यास	95
24	प्रा. बबन केशवराव सोनवणे	अध्यापन प्रक्रियेत लिंग शिक्षणाचे सक्षमीकरण व उपयुक्तता	99
25	प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे	क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान	101
26	प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर शेषराव राख	प्राचीन काळातील लिंग सक्षमीकरण व स्त्रीचे सामाजिक जीवन..।	105
27	**डॉ. व्यंकट का. कदम**	**भारतीय महिला सक्षमीकरण % एक अभ्यास**	108
28	**प्राचार्य डॉ.निळकंठ शंकरराव पाटील**	**महिला सशक्तीकरण**	111
29	**अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे**	**बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगाची विविधता**	113

Violence against women in India

Dr. Sunita Dhundiraj Lohare,
Incharge Principal, Head and Associate Professor
Department of Botany
Shri Havagiswami Mahavidyalaya Udgir Dist Latur

Violence against women in India is much discussed topic in various conferences, seminars and symposiums. Eventhough it is my honest attempt to write this article about violence against women in India in the context of harassment of women at workplace. Here I begin my article by quoting a famous quote from Rabinadranath Tagore's famous essay. 'The Place of Women in Indian Society'. In that essay, at the beginning, Tagore says and I quote;

"Men make houses but women make homes.Houses are made by hands and homes are made by hearts."

Tagore has given a lot of importance to women in the Indian society.Women are the backbones and the centre of the family. They held all the family members together. Women's contribution in the development of the family is notable. Since ancient time, women are placed at the sub-ordinate in Indian society. They are denied the rights also because of patriarchal Indian society.Earlier Indian society was male-dominated and women were kept at home for thehouseholds. Even so many years after the independence, women in Indian societydo not enjoy the same right in practical life as men.

India shed the shackles of slavery long ago, still women in our country continue to be helpless victims of male supremacy. They are treated as inferior almost in every field of our social life. We made some provisions for women in Indian constitution and declared the equality between men and women. To the contrary in actual life women are not given any sort of equality. They are not given the honourable and safe place in our society. We prefer male dominated society.Now a days, women too feel it safer and more comfortable to submit to the system meekly and accept a subordinate role. A few spirited souls, do now and then stand up to fight against this injustice but their isolated efforts prove to be too ineffective to shatter the stronghold of male dominance.

One of the most hideous aspects of our society is the dowry system. It is a complex phenomenon and there are several dimensions to it. This system reduces as young girl to a saleable commodity and lowers her dignity. In case she brings an inadequate dowry, it exposes her to the risk of maltreatment after marriage. The pity is that it is not just the illiterate and uncultured brutes who beat their wives for bringing an inadequate dowry and demand expensive and unaffordable gifts from their in-laws. There is no dearth of doctors, engineers, or civil servants who, even after selling themselves to the highest bidder in the matrimonial market, maltreat their wives. Thousands of girls immolate themselves at the altar of this evil every year, some of them before marriage because their parents cannot afford a fat dowry and some after marriage because the dowry is insufficient to quench the avariciousness of the in-laws. It is sad that in spite of the various anti-dowry measures, our government has not been able to control this malady.

No less an evil is the physical outrage on women. We persist in our wretched belief that women are weak, halpless creatures, who need constant watching by their fathers, brothers, husbands and sons at different stages of their life. It reads today like a fairy tale that in the reign of a certain king, a woman laden with ornaments could move about freely and fearlessly. The race of chain snatchers is increasing. In temples, at fairs and festivals, in crowded public places, and in the buses, these lynx-eyed brutes abound and carry on their depredation even where policemen and on duty. To these chain-snatchers have now been added new breeds of blade gangs and thwarted lovers who mutilate their beloved's face by throwing acid on it.

Greed is not the only motivating force behind the crimes against women. Sex hunger is another. Young girls are decoyed on promises of a decent job or marriage. And once a girl has fallen, who is blackmailed into a life of vice. This is the story of most of the women in the red-light areas of various cities. The tragedy is that it is often the close relatives of a woman – an uncle, an aunt, a family friend, whom the woman looks upon as her guardian and protector – that lead her into flesh trade.

The molestation and rape of women during riots is a very sad commentary on human civilization. Whenever riots break out in any part of the world, women are raped as a means of asserting the victory of one community over another. Rajput women used to immolate themselves lest they should fall in the hands of Muslim invaders. Innumerable women fell a prey to the brutal instincts of the male species during the communal riots in pre-independence India. In many families daughters were killed as soon as they were born

because their honour was always in danger. The two social evils of the purdah and early marriage, which primarily account for the backwardness of Indian women, were a direct result of the parents'keenness to ensure the safety and honour of their daughters.

If we want to get a feel of the rottenness of our social milieu, we have only to know the experiences of working women. From the starting bus stop to the place of their work, they are exposed to the vulture eyes of males of all ages and all classes. If the way lies though a deserted place, there is always the danger of facing a potential molester. The journey from home to the office is nothing short of a nightmare. Young women employed with BPO and call centres go to work at a great risk to their personal safety and honour. It is very disheartening to see even the educated youth indulging in eve-teasing and harassing of women. Even at the work place, women are under constant threat of sexual harassment. They keep on putting up with indecent gestures and cheap comments of their male colleagues either for fear of creating a scene or of annoying a superior and finding their
avenues of promotion choked.

In India, there has been an alarming increase in the incidence of violence against women. If this trend has to be checked, our social workers, particularly the NGO's espousing the cause of women will have to shoulder most of the responsibility. Our movies and prime-time serials often glamorize sex and violence and vitiate the impressionable minds of the immature youth. If the producers of such movies and serials do not exercise self-restraint, the government should step in and check the rot through legislative measures. Public display of big hoardings exploiting the female form should also be discouraged. But the biggest responsibility to wage this battle lies with the women themselves. They must get organized. They have borne the tyranny of man far too long the time has come for a crusade, and it is the women themselves who must take the lead in starting it.

References :

1) Sen, Gita and Caren Grown (1988) Development Crises and Alternative Visions: Third World Women's Perspectives, London: Earthscan,
2) Maynard, Mary (1995). "Beyond the 'big three': the development of feminist theory into the 1990s". Women's History Review.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Integrating Gender for Development

Dr. Siddharth Sudhakarrao Howal,
Assistant professor,
Dr.S.S.M.Pratishthan's
College Of Education, Ahmedpur, Dist. Latur

Abstract:-

Gender And Development (GAD) was better positioned to make sense of the differential impact of development projects and processes. While considered women large development largely as a technical process, development as a broader social process. As a result, it asserted a need to move beyond the traditional organizational imperatives of the international financial institutions, and incorporate incorporated a need to address social norms and values centering on the role and equality of women. Gender mainstreaming strategy involves five basic factors, Identifying gender issues and implications, Building gender issues into policy and programs, Capacity building, transforming internal culture and monitoring. Gender roles are the roles played by men and women in public and private sector, triple role of women is important, Women's role in agriculture related and allied activities. They constitute one third of the labor force even more work but less pay or no pay.

Introduction: -

"Women needed opportunity, not charity – They want chance, not bleeding hearts" put this realistic thought by Prof. Mohammad Yunus, Nobel Laureate. As they must 50 percent of total population. At the Millennium Summit in September 2000, As per this summit, the member nations committed to a new global partnership for achieving 8 Goals within specific time bound. Out of that third goal is To promote Gender Equality and Empower Women. Like that In 2015, Global goal i.e. Sustainable Development Goal adopted by all United Nations member states. Fifth goal is Gender equality. As we know women earn only 77 percent for every dollar that men get for the same work.

Gender equity is important for development. let's consider how development has incorporated questions of gender and practice. Some development thinker attention to the role of women. Neither dependency nor modernization theories. e.g. Sought to understand the implications of differing positions of men and women in developing societies. It was not really until the work of Ester boserup and her publication of women's roles in economic development in 1970, the development theory began to take notice of gender also emphasized that understanding gender was central to understanding the division of labor in a society. This division of labor is usually naturalized through social norms and customs. There are nevertheless existed considerable differences in women's work across countries and regions. She was particularly critical of the assumption widely shared in development theory at the time that men were primarily responsible for the productive work of society and women for the reproductive work. Instead, they urged development theorists and practitioners to avoid dubious generate generalizations and universalist models. All scripts comparative analysis of the role of women in agricultural production led her to observe for example considerable variation existed between agricultural production and in many societies, where women played a foundational role and contrast to the lesser role generally played by women in agriculture. Indeed, according to Bastrop, there was considerable differentiation and systems of farming , In particular, in India, where there was a higher population density, including a ready supply of landless laborers available for hire, farming, often to have a more technical character, reliant on the farm, and other more capital intensive technologies. Under such a system, women's involvement in commercial agriculture was discouraged, and there was a greater segregation of male and female roles in agriculture. Women played a more central role in farming. Agriculture relied on shifting patterns of cultivation rather than the more intensive system of cultivation employed in India, there was also less class differentiation. By the late 1970s, the critiques being leveled and early feminist development theorists were beginning to be addressed some international development institutions, An approach known as women and development or with contended that development needed to integrate social existing social structures, and in particular, to integrate women into the development process**.** Specifically, when asserted that while women had always been engaged in productive activities, development had tended to focus exclusively on male cash earning activities. As a result, it effectively ignored half of the economic activity taking place in any country. By 1980, the United Nations Development Programme, the US Agency for International Development, the World Bank, and other leading development agencies were promoting target two programs targeting improvement in women's education, employment, political participation, welfare, and so on, all under the width labeled. Gender, they

asserted was generally added as an afterthought, a footnote to the existing development programs. Further, the women in development approach tended to emphasize women's productive role rather than their reproductive roles. In doing so it helped fuel the double burden faced by women. And more importantly, critics contended with also took existing social structures as a given and refuse to consider how those structures might impact the status and position of women as a country developed, which was also rooted in a market based approach to development. Like a promoted projects intended to bring women into the formal economy, improving their access to employment markets and credit as a fundamental component of development. dependency theorists though, shot back that the system into which they were being integrated only served to further undermine the status of women and their position in society. According to development theory, unified under the women and developmental approach, the capitalist system depended on the exploitation and inequality and patriarchy was one of the avenues through which it operated. patriarchy refers to the male dominated system power structure, organized through social and individual relations.

Women and development theorists asserted that simply integrating women into an already unequal system would not help to reduce inequality. Rather social structures, capitalism, patriarchy and racism in particular, needed to be addressed head on. By the 1980s, a new approach was being articulated, gender and development. Society was rather focused on the way in which social roles, responsibilities and expectations were assigned to both men and women. Both food and water had taken the household as a unit of analysis as a given and as a result, had failed to understand how inequality within the household might affect development and broader social relations. By deconstructing relations within the household, GAD was better positioned to make sense of the differential impact of development projects and processes. While considered women large development largely as a technical process, development as a broader social process. As a result, it asserted a need to move beyond the traditional organizational imperatives of the international financial institutions, and incorporate incorporated a need to address social norms and values centering on the role and equality of women. Finally, we observe that the women and stir approach embodied in wid never really forced a rethinking of what development should look like. Instead, it permitted pre existing development projects to add an appendix or a footnote covering the role of women in the project. However, envisioned a more radical approach that involves not just adding women to development, but thinking about development more broadly. As a result, better positioned to make sense of the political, cultural, religious, and other social factors that might affect development. We see these differences play out in the context of the missing women first noted by economist Amartya Sen. Globally, women have historically comprised a slight majority of the world's population. This is because girls tend to have higher survival rates than males given the same amount of nutrition and medical education and medical attention. And because women generally have a slightly longer life expectancy than men, but Amartya Sen noted that there were an estimated 100 million “missing women” that is women who should be there but are not as soon observed. According to Amartya Sen “These numbers tell us quietly a terrible story of inequality and neglect, leading to the excess mortality of women.” The story telling us is one son preference. This preference results from a number of cultural and economic factors, but it's compounded by the perception that female children are less valuable than male children. It plays out in a number of ways female infanticide, sex, selective abortion and simple neglect. At a single glance we understand the scope of the problem. Countries like China, India, Afghanistan, Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Oman, have a disproportionately large share of men. The most commonly cited example of this phenomenon is China's One Child Policy. The policy introduced in 1978 and intended to slow China's rapid population growth rate limited urban couples to having one child. But the policy was accompanied particularly since the 1980s. By a sharp increase in select selective abortions despite their illegality, and an increase in the female infant mortality rate as families seek to ensure that they have a boy. As a result, the sex ratio at birth in China has increased from around 106 boys per 100 girls in line with global averages in 1978, to 120 boys per 100 girls by 2010. Even without the one child policy, India faces a similar phenomenon. Their female to male ratio has fallen consistently since the 1960s. Dowry refers to the money goods or property a woman brings into marriage. While dowry was outlawed in India in 1961. it nevertheless remains a common practice. Indeed, galleries in recent decades have increased, leading to a sharp increase in the number of dowry killings, which sometime occur when a husband or his family is unhappy with the dowry offered by a bride.

In this way we may conclude 1. Gender is not sex, this is starting point. This difference created by culture not by nature. 2. Intra – Household dynamic matter 3. Development as a social not just a technical process. 4. Broad rethinking of Development.

References:

1. Andrews, Matthew. 2006. ―Beyond _Best Practice' and _Basics First' in Adopting Performance
2. Budgeting Reform.‖ Public Administration and Development 26 (2): 147–61.
3. Blöndal, Jón R. 2003. ―Budget Reform in OECD Member Countries: Common Trends.‖ OECD
4. Journal of Budgeting 2 (4): 7–26.
5. Carroll, James. 1995. ―The Rhetoric of Reform and Political Reality in the National Performance
6. Review.‖ Public Administration Review 55 (3): 302–11.
7. Department of Families, Community Services, and Indigenous Affairs, Government of Australia.
8. 2006. ―Portfolio Budget Statement 2006–07.‖ Government of Australia,Canberra.
9. Rake, Katherine (2002), 'Gender Budgets: The experience of the UK's Women's Budget
10. Group', A paper prepered for the conference 'Gender Balance – Equal Finance', Basel,
11. Switzerland, March.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Social Structure of Gender

Dr. Omprakash Kshirsagar,
Principal,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract

A key dimension of social structure and social inequality, which is related to almost all other features of social structure, is gender. As a cross-sectional category, gender is taken into account in the research of society. Our research interests focus on gender relations or gender-specific selection, inclusion and exclusion processes in the field of higher education and career paths. Specifically, changes and gender inequalities in the labour market "science", as well as gender-specific structures of career progression in connection with other dimensions of social inequality.

Gender is an important consideration in development. It is a way of looking at how social norms and power structures impact on the lives and opportunities available to different groups of men and women. Globally, more women than men live in poverty. Women are also less likely than men to receive basic education and to be appointed to a political position nationally and internationally. Understanding that men and women, boys and girls experience poverty differently and face different barriers in accessing services, economic resources and political opportunities helps to target interventions.

Social structure, in sociology, the distinctive, stable arrangement of institutions whereby human beings in a society interact and live together. Social structure is often treated together with the concept of social change, which deals with the forces that change the social structure and the organization of society.

Social structure is sometimes defined simply as patterned social relations those regular and repetitive aspects of the interactions between the members of a given social entity. Even on this descriptive level, the concept is highly abstract: it selects only certain elements from ongoing social activities. The larger the social entity considered, the more abstract the concept tends to be. For this reason, the social structure of a small group is generally more closely related to the daily activities of its individual members than is the social structure of a larger society. In the study of larger social groups, the problem of selection is acute: much depends on what is included as components of the social structure. Various theories offer different solutions to this problem of determining the primary characteristics of a social group.

The major components of social structure are,

1) Statuses,
2) Roles,
3) Social networks,
4) Groups and organizations,
5) Social institutions, and
6) Society.

1)Status : Status has many meanings in the dictionary and also within sociology, but for now we will define it as the position that someone occupies in society. This position is often a job title, but many other types of positions exist: student, parent, sibling, relative, friend, and so forth. It should be clear that status as used in this way conveys nothing about the prestige of the position, to use a common synonym for status. A physician's job is a status with much prestige, but a shoe shiner's job is a status with no prestige.

2)Roles : Because roles are the behaviour expected of people in various statuses, they help us interact because we are familiar with the roles in the first place, a point to which the second half of this chapter returns. Suppose you are shopping in a department store. Your status is a shopper, and the role expected of you as a

shopper—and of all shoppers—involves looking quietly at various items in the store, taking the ones you want to purchase to a checkout line, and paying for them.

3)Social Network : Modern life seems increasingly characterized by social networks. A social network is the totality of relationships that link us to other people and groups and through them to still other people and groups. As Facebook and other social media show so clearly, social networks can be incredibly extensive. Social networks can be so large, of course, that an individual in a network may know little or nothing of another individual in the network (e.g., a friend of a friend of a friend of a friend). But these “friends of friends” can sometimes be an important source of practical advice and other kinds of help. They can “open doors” in the job market, they can introduce you to a potential romantic partner, they can pass through some tickets to the next big basketball game.

4)Groups & Organization : Groups and organizations are the next component of social structure. In terms of size, emotional bonding, and other characteristics, many types of groups. But one of the most important types is the formal organization (also just organization), which is a large group that follows explicit rules and procedures to achieve specific goals and tasks. For better and for worse, organizations are an essential feature of modern societies. Our banks, our hospitals, our schools, and so many other examples are all organizations, even if they differ from one another in many respects. In terms of their goals and other characteristics, several types of organizations

5)Social Institutions : Yet another component of social structure is the social institution, or patterns of beliefs and behaviour that help a society meet its basic needs. society is filled with many social institutions that all help society meet its needs and achieve other goals and thus have a profound impact not only on the society as a whole but also on virtually every individual in a society. Examples of social institutions include the family, the economy, the education, the polity (Government) , religion, and medicine.

6)Societies : The largest component of social structure is, of course, society. Society as a group of people who live within a defined territory and who share a culture. Societies certainly differ in many ways; some are larger in population and some are smaller, some are modern and some are less modern. Since the origins of sociology during the 19th century, sociologists have tried to understand how and why modern, industrial society developed. Part of this understanding involves determining the differences between industrial societies and traditional ones.

A "gender-equal society" is a "society in which both men and women, as equal members, have the opportunity to participate in all kinds of social activities at will, equally enjoy political, economical and cultural benefits, and share responsibilities." In such a society, the human rights of men and women are equally respected. Women who desire an active role in society may participate in activities of their own choosing, while men could enjoy a fulfilling home and community life. A gender-equal society is a society built by men and women as equal partners.

The realization of a truly affluent society is dependent on the establishment of a social framework that allows individuals to choose various lifestyles regardless of their gender, and without being bound by such rigid, stereotyped gender roles that assume that child rearing and nursing are exclusively women's duties, while men are the workers, tax-payers and pension renderers who support the nation. In reality, however, although gender equality has more or less been achieved in Japan as far as laws and legislations are concerned, women's participation in the policy- and decision-making processes remains insufficient, and women still have few opportunities to realize their full potential. The traditional tendency to view men's participation in housework and child-rearing as unmanly and the heavy burden of housework, child care and nursing that is still placed on women testify to the fact that Japan is lagging behind other countries in terms of gender equality. We, each and every one of us, need to rethink our prejudiced notions of gender-based roles, so that we may realize a society where men and women can participate together in politics, at the workplace and at home, and lead exciting and fulfilling lives.

Conclusion

Social structure, is the stable arrangement of institutions and the human beings in a society, interact and live together. It is patterned social relations as regular and repetitive interactions happen between the members

of a given social entity. It is a highly abstract concept. Therefore, a small group of social structure is more closely related than the social structure of a larger society. While studying the larger social groups, much depends on the components of the social structure. Hence for determining the primary characteristics of a social group; different theories offer different solutions to this problem.

Social structure and social inequality, is closely related to gender. Therefore, gender plays a pivotal role in research of society. We can ignore Gender if we want truly sustainable development because the social norms and power structures deeply impact on the lives of different groups of men and women. If we take in to consideration the Global Statistics of poverty, we will find that more women live in poverty than the men. Women face gender discrimination in almost every field.

References

1. Anderson, M. (1988). Thinking about women: Sociological perspectives on sex and gender (2nd ed.). New York: Macmillan Publishing Company.
2. Singh, J. P. (2002). Social and cultural aspects of gender inequality and discrimination in India. Asian Profile, 163–176.
3. Castells, M. (2000). The rise of the network society. Oxford: Blackwell Publishers Ltd
4. Dreze, J., & Sen, A. (1995). India: Economic development and social opportunity. New York: Oxford University Press

Educational Issues Of Third Gender In India

Mr. Ketan Laxman Kamble
Assistant Professor
Dnyan Ganga Education Trust's, College of Education, Thane
Email – ketankamble@gmail.com

Abstract –

The present paper deals with educational problems of third gender in India. The concept of "Third Gender" is a modern-day concept in which individuals are characterized, either by themselves or by the social order, as neither man nor woman. In India Third gender community is often referred as Hijras, Eunuchs, Kothis, Aravanis, Jogappas, Shiv-Shakthis etc. Third gender community have got a strong historical background in in the Hindu mythology and other religious texts of India. In medieval India they played a vital role in the royal courts of the Mughal emperors and some Hindu rulers. In 18th century when the British rule enacted a legislation to supervise the deeds of Third gender community, known as the Criminal Tribes Act,1871 which brought a dire fall for the transgenders. Indian Census never recognized third gender i.e. Transgender while collecting census data for years until 2011. Census 2011 data collected details related to transgenders' employment, literacy and caste. The literacy rate among third gender persons is 46% while among the general population it is 74%. There is low literacy rate among third gender students as they face physical, sexual, emotional violence, and neglect and discrimination in educational institutions, forcing them to drop out of schools. The struggle in accessing education is created by exclusion from society and family, making them live in 'segregated' eunuch colonies. Teachers and school staff in general are unresponsive to the transgender persons, leading to the latter's withdrawal from formal studies. The low level of education either push third gender to sex work, making them vulnerable to HIV and Sexual Transmitted Infection, or force them to beg for survival. Negative social attitude of society towards third gender is main hurdle in education of third genders. Indian society needs to be sensitized about third gender to break stereotype about the transgender community, this will provide conducive educational environment to transgenders to pursue higher education and venture into job with dignity which shall be socially acceptable and economically beneficial ensuing upgraded social status in mainstream society.

***Keywords –** Educational issues, Third gender, India*

Third gender

The concept of "Third Gender" is a modern-day concept in which individuals are characterized, either by themselves or by the social order, as neither man nor woman. It is also a social group present in societies that identify three or more genders. (Roscoe,2000). Biology determines whether a human's chromosomal and anatomical sex is male, female, or one of the infrequent variations on this sexual dimorphism that can create a degree of indistinctness known as intersex. 'Transgender' (TG) or 'trans' is a canopy term referring to a heterogeneous group of individuals who do not identify completely with the sex and/or gender to which they were assigned at birth. They may be categorize as neither male or female or as both. The term transmen (female-to-male: FTM) refers to individuals of female sex at birth but who experience themselves as men and are referred to as transsexual women. Transwomen (male-to-female: MTF) are individuals assigned to male sex at birth who experience themselves as women, often referred to as transsexual men. The different editions of Diagnostic and Statistical Manual (DSM) have encompassed trans-sexualism (American Psychological Association [APA], 1980, 1987) and gender identity disorder (GID; APA, 1980, 1987, 1994) as categories of mental health disorders. (Factor and Rothblum, 2007) Several terms are used by 'trans' individuals who do not feel that male or female, man or woman, is a complete or accurate description of their gender and/or sex. Based on a choice of 36 descriptors (e.g., female, male, gender blender, sex radical, omni-sexual, butch, etc.) in which participants could circle as many terms as applied to them, the term genderqueer was endorsed most frequently. (Factor and Rothblum, 2014) There are many terms used interchangeably to define this population such as Transgender persons, gender-variant persons, trans persons and so on. After understanding broad concept of third gender now we shall look into Indian concept of Third gender. (Ramanathan & Bhavanani, 2018)

Indian context of Third gender

In India Third gender community is often referred as *Hijras, Eunuchs, Kothis, Aravanis, Jogappas, Shiv-Shakthis* etc. Third gender community have got a strong historical background in in the Hindu mythology and other religious texts of India. The concept of *Tritiya Prakriti* or *Napunsaka* has also been an integral part of *Vedic* and *Puranic* literatures. The word '*Napunsaka'* has been used to denote absence of fertility i.e. inability to procreate.

In the epic *Ramayana*, Lord *Rama*, overwhelmed with the devotion of the transgender, endorsed them the power to confer blessings on people on auspicious occasions like childbirth and marriage, and at inaugural functions. The third gender of Tamil Nadu consider *Aravan* (the son of *Arjuna* and *Nagakanya* in *Mahabharata*), their ancestor and call themselves *Aravanis*. Jain Texts also make an exhaustive reference of transgender which mentions the concept of 'psychological sex'.

In medieval India also, they played a vital role in the royal courts of the Mughal emperors and some Hindu rulers. In 18th century when the British rule enacted a legislation to supervise the deeds of Third gender community, known as the Criminal Tribes Act,1871, which considered the entire community of third gender persons as inherently 'criminal' and 'addicted to the systematic commission of non-bailable offences' brought a dire fall for the transgenders. After Independence, the law was revoked in 1949, but distrust on transgender community has sustained till now. Even today, they remain socially omitted, living on the peripheries of society, in ghettoized communities, distraught by the police and ill-treated by the public.

All the citizens of India have a right to vote and to contest elections. But in year 2003 the electoral rolled only two categories of the sex are mentioned – male and female, which was the reason for unfair treatment to a transgender, Kamala Jaan, by the Hon`ble High Court of Madhya Pradesh. In 2009, India's Election Commission took a first step by allowing transgenders to choose their gender as "other" on ballot forms. In the judgement given by Supreme Court on April 2014, it passed the rule that "In view of the constitutional guarantee, the transgender community is entitled to basic rights i.e. right to personal liberty, dignity, freedom of expression, right to education and empowerment, right against violence, discrimination and exploitation and right to work. Moreover, every person must have the right to decide his/her gender expression and identity, including transsexuals, transgenders, hijras and should have right to freely express their gender identity and be considered as a third sex." Hence, today the transgender people in India are the Third Gender. (Mittra, 2017)

Education state of third gender in India

Indian Census has never recognized third gender i.e. Transgender while collecting census data for years. But in 2011, data of Transgender's were collected with details related to their employment, literacy and caste. In India, total population of transgender is around 4.88 Lakh as per 2011 census. The data of Transgender has been clubbed inside "Males" in the primary data released by Census Department. For educational purpose, separate data of Transgender has been carved out from that. It may be noted that the literacy rate among third gender persons is 46% while among the general population it is 74%.

According to Jain, 2018 education is a key pathway for linking third gender with the mainstream society, especially for those among them who desire for learning or wish to follow non-conventional works. Moreover, the right to free and compulsory education which is a legal and constitutional right for children in the age group of 6 to 14 years in India can serve its purpose in a safe learning environment, marked by a regard for human dignity, yet inclusion of transgender in schools and colleges is a big challenge. Till 2004 nobody even thought to include transgender in the mainstream and were denied right towards education.

The challenges that third gender face in the existing educational environment is influence of a larger society that recognizes 'binary gender norms' (Ministry of Social Justice and Empowerment Report, 2014, p. 44). For example, the Approach Paper of the National Committee on Issues of Transgender Persons highlights the following major features of the education-based discriminated faced by transgender persons.

Third gender students face physical, sexual, emotional violence, and neglect and discrimination in educational institutions, forcing them to drop out of schools. This is partly a reason why their average

qualification is of secondary or senior secondary level, compounded by the significantly low level of enrollment. The struggle in accessing education is created by exclusion from society and family, making them live in rather ‘segregated’ eunuch colonies (Rajesh and Naved, 2013, p. 111). Though the Transgender Persons (Protection of Rights) Bill, 2016 provides for the transgender person’s right to residence with parents or ‘immediate family members’, ground reality will be the benchmark of its success. Teachers and school staff in general are apparently unresponsive to the transgender persons, leading to the latter’s withdrawal from formal studies. For example, sharing a personal story with Julie McCarthy, Aher, a hijra who was formerly a male, said that her teacher was apathetic to peer bullying and rather told her: ‘Your friends are doing this to you because you are behaving in an extremely feminine way and that’s what is an issue’ (McCarthy, 2014). Similarly, a study by Nevatia, Mahajan and Shah (2012) in the city of Mumbai in the Indian state of Maharashtra revealed that gendered choices pertaining to uniforms, sports and subjects are a source of stress for trans-PAGFBs [Person Assigned Female Births] since classmates and teachers engage in bullying behavior with gender nonconforming children. As noted by the UNESCO, ‘Access to school is a problem for transgender learners, because issues such as school uniform policy and sanitation facilities are binary and do not accommodate transgender learners’ (p. 20). Lastly, the low level of education either push third gender to sex work, making them vulnerable to HIV and Sexual Transmitted Infection, or force them to beg for survival (Rajesh and Naved, 2013; Pattnaik and Mohanty, 2014).

Conclusion

Although Indian constitution, recently enacted laws and judgment of supreme court on article 377 are ensuring equal rights and opportunities to every citizen of India including Third gender but social attitude of society towards third gender is main hurdle in education of third genders. Indian society needs to be sensitized about third gender in order to remove wrong notions and break stereotype about the transgender community, this will provide conducive educational environment to transgender to pursue education resulting in giving up traditional work like dancing in marriage or child birth, begging and prostitution by them and venture into job with dignity which socially acceptable and economically beneficial ensuing upgraded social status in mainstream society.

References-

1. Factor, J., & Rothblum, D.(2007) A Study of Transgender Adults and Their NonTransgender Siblings on Demographic Characteristics, Social Support, and Experiences of Violence. *Journal of LGBT Health Research* 3(3): 11-30.
2. Factor, J., & Rothblum, D.(2014) Exploring gender identity and community among three groups of transgender individuals in the United States: MTFs, FTMs, and genderqueers. *Health Sociology Review* 17(3) 235-253.
3. Jain, R. (2018). Education for the Hijras: transgender persons of India. *Knowledge Cultures*, *6*(1), 51-61.
4. McCarthy, J. (2014, April 18). *A journey of pain and beauty: On becoming transgender in India*. NPR.org. Retrieved from http://www.npr.org/sections/parallels/2014/04/18/304548675/a-journey-of-pain-and-beauty-on-becoming-transgender-in-india
5. Ministry of Social Justice and Empowerment Report, India, 2014. Retrieved from http://socialjustice.nic.in/pdf/chapter7.pdf
6. Mittra, A. (2018). Education in Inequality in India: A review paper for Transgender Population. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, *2*(1), 1578-1584.
7. Nevatia, S., Raj, Mahajan, S., & Shah, C. (2012). Bound by norms and out of bounds:experiences of PAGFB within the formal education system. *Contemporary Education Dialogue*, *9*, 173–196.
8. Pattnaik, I., & Mohanty, A. (2014). Social exclusion: A challenge for the status of third gender people of Odisha. *International Journal of Scientific Research*, *3*, 477–479.
9. Ramanathan, M., & Bhavanani, A. B. (2018). UNDERSTANDING THE THIRD GENDER: A YOGIC PERSPECTIVE. In *“Swastha Manas: Mental Health and Well-being through Yoga” IDY National Seminar-cum-CME at SBV*, (pp. 57-62). Pondicherry.
10. Roscoe Will, R. (2000). *Changing Ones: Third and Fourth Genders in Native North America*. Palgrave: Macmillan.
11. The Transgender Persons (Protection of Rights) Bill, 2016 (TPR Bill) (2016). Retrieved from http://www.prsindia.org/uploads/media/Transgender/Transgender%20Persons%20 Bill,%202016.pdf

Social Attitude towards Girl's Education

Mrs. Jyoti Vishwakarma (Asst. Professor)
(Head of Psychology Department)
Dr. D. Y. Patil ACS Women's College,
Pimpri, Pune: -18

Abstract

Education is a basic right of each individual. It is a milestone and equally important for women for their empowerment which refers to strengthening the social and economic development of our country. Once Pt. Jawaharlal Nehru had said. "If you educate a man you educate an individual, if you educate a woman you educate a whole family. Women empowered means mother India empowered." Women population constitutes around 50% of the world population. A large number of women around the world are unemployed. The world economy suffers a lot due to unequal opportunity for women at workplaces. The purpose of this article is to highlight the Social Attitude towards Girls Education, problems they face for completing higher education and importance of Education for girl's in their empowerment. Many researches and article have concluded that Educating Girls is the Key factor which will lead to overall development of the society.
Keywords: Women, attitude, Society, development, Education

Introduction

Acquiring education refers to the process of becoming stronger and more confident, especially in controlling one's life and claiming one's rights. It can also be viewed as a source of creating a social environment in which one can make decisions and make choices either individually or collectively for social development and social transformation. Education has become one of the basic needs for every individual including girls but in many places in India we are still struggling to educate Girls due to some or the other reason. As we all are aware of discrimination of women from womb to tomb. There is continuous inequality and vulnerability of women in all sectors and women oppressed in all spheres of life, they need to be empowered in all walk of life and it can be carried out only through the medium of education.

Due to many steps taken in past years for girl's equality by government we have started giving basic education to our girls, but still later we have to face education dropout more in female. Everyday girls face barriers to education caused by poverty, cultural norms, and practices, poor infrastructure, violence and fragility. Girls education is not limited to get basic education but beyond this, it is about ensuring that girls learn and feel safe, have the opportunity to compete in the labor market and learn the socio- emotional and life skills necessary to navigate and adapt to changing world, make decision of their own lives, and contribute to their communities and the world

Education Status of Girls in India.

The legal instruction to provide free and compulsory education for all children up to the age of 14 years has remained unfulfilled till now. Educational experts admit that this failure is mainly due to the slow progress of education among girls. Literacy and educational levels are increasing for Indian women still there is gap between male and female literacy rate which can be seen in the following Table.

Table 1: Literacy Rate in India

Year	Persons	Male	Female
1901	5.3	9.8	0.7
1911	5.9	10.6	1.1
1921	7.2	12.2	1.8
1931	9.5	15.6	2.9

1941	16.1	24.9	7.3
1951	16.7	24.9	7.3
1961	24.0	34.4	13.0
1971	29.5	39.5	18.7
1981	36.2	46.9	24.8
1991	52.1	63.9	39.2
2001	65.38	76.0	54.0
2011	74.04	82.14	65.46

Source: Census of India (2011)

Education is the basic right of every human being. A good education makes an individual develop personally, socially, as well as economically. Education helps us to do our daily activities in best possible ways. It makes us dutiful and responsible. It helps us to acquire new skills and knowledge that will impact our development in life. It ia a very vital tool that is used in the existing world to succeed. Our country can be educated in the real sense of the term, when its entire population is educated. Over the years, India's literacy rate has improved a lot from 12% in 1947 to 74.4% in 2011. As per 2011 census report, out of 77,84,54,120 individuals who are considered literate in India, 44,42,03,762 of them are male and 33,42,50,358 are female. If we look at the percentage of literate people, there is huge gap between male (82.14% in 2011) and female (65.46% in 2011) literacy rate in India. There is huge negative impact on the entire growth and development of the society due to low women literacy. National Policy on Education (1986) by the Government of India promoted education as the agency for empowerment. We can see very low literacy rate of Indian Women. Out of every ten girls, two girls in age group of 6-11 are still not enrolled in schools. There are high rate of drop-out and stagnation among girls all over India.

Reason Behind Education Dropout among Girls in India

The UNESCO 2012 repot shows that 13.54 million south Asian students leave school before completing their primary education. To take one state as an example, in 2013 over 14% of female students between the ages of 7-16 went missing from school in Maharashtra, as opposed to 11.7% in 2012. The effect of this problem indeed worsened where women are concerned, as effective literary rates in 2011was at about 82.14% for men versus 65.46% for women. A deep thought should be given why do girls rate in education dropout increases.

There is apparently no proper answer, nor there is any proper data to show us the exact factors of girls school dropout, but through various other research papers and articles we can identify a range of possibilities that could suggest few reasons for the sidelining of girls from the eduction system.

1. **Expectation of Domesticity**: In Indian society still, the people have a thought that the first quality the girls should possess is house hold work/ domestic work so that she can play the role of sister, wife, daughter-in-law, mother etc. better. And Education is given less importance and due to this reason many girls face difficulties to complete their education.
2. **Safety**: 'Safety' is a very big issue faced by many girls and their parent. Due to increased crime regarding girls, many parents fear to send their girl child for further studies especially when the education institute are far from their resident or if the route for their institution is dangerous. A study in India in 2016 found that half of all girls were sexually harassed on the way to their school. They often suffer sexual violence, abduction, intimidation and harassment.

3. **Infrastructure**: Many girls, especially adolescents who have their menstrual cycle don't go to school because lack of privacy, unavailability of sanitary disposal facilities and water shortages. In many regions of India, girls miss out five days of school every month or stop going to school entirely because of insufficient access to water, hygiene facility and lack of sanitary supplies.
4. **Socio- Economy Status**: Investing in girls' education specially in lower middle class and poor family is seen as not very profitable business for many parents in India. As, the belief system of these family allows boys to earn for family and they think that girls would get busy in the household thing after marriage and there won't be any use of education for them. So, girls don't get equal opportunity to continue their higher studies as family don't support for funding for their education, rather they think they can use this money for their marriage expense or for the dowry which will be needed during marriage.
5. **Early Marriage and Pregnancy:** In India marriage is given the utmost importance than education. And girls are more affected than boys with child marriage or early marriage. After marriage most of the girls drop their education to get adjusted with the new family and place. And the girls who decide to continue their education after marriage have high chance of leaving education because of pregnancy due to lack of childcare and unavailability of flexible education program.
6. **Disability:** Girls with disabilities face discrimination both because of their gender and disability. Being disable make them most marginalized groups of children. According to the charity Leonard Cheshire Disability, Disabled girls are almost "invisible" in existing education programs in many parts of the world.

Importance of Girls' Education.

It is due to the presence or absence of education that causes development or underdevelopment. There is a big gap between men and women because of education. Therefore, women empowerment and development is integrally related to education. More the education, greater the women's empowerment and development. Education is very important tool which society can use to direct the process of change and development towards designed goals.

In 1912 the famous Noble Laureate Bengali poet Rabindranath Tagore cautioned, "If we do not spread female education, the harmony between husband and wife will be destroyed in modern educated Indian society". More prominently, the first Prime Minister, Pandit Jawaharlal Nehru in his speech in the Constituent Assembly said, "the service of India means the services of the millions who suffer. It means the ending of poverty and ignorance, disease and inequality of opportunity. The ambition of the greatest man of our generation has been to wipe every tear from every eye. That may be beyond us, but as long as there are tears and suffering, so long our work will not be over. He also had highlighted the value of educating women, while addressing at an annual conference on community development: "in order to awake the people, it is the women who has to be awakened. Once she is on move, the household moves, the village moves, the country moves and thus we build the India of tomorrow. (Nehru, G.O.I. Report, 1958).

Women belong to be the largest minority in India with number of social and economic disabilities and this prevent them from exercising their human rights and freedom in society. In modern society Education plays key role for achieving high class status and power. Women's education will eventually bring changes in the family size, fertility, decision making and participation in all spheres of life. In this context Prof. Ghose had written: "better education of women generally results in increased life option such as marriage choices, increased sharing of authority within the family, low fertility patterns greater participation in social and political activities and increase in economic power. Economic power usually accepted as the most influential factor in determining power and privilege. So, the overall impact of inequalities, in and barriers to, education are difference in the status of men and women" (Ghose, 1987).

Benefits of Education for Women Empowerment

1. In 1997 UNICEF study, as reported by charlotte (1997), examined the impact of health, nutrition, waters and sanitation and education interventions on health in nine countries and in the Indian state of

Kerala, all of which had made significant reductions in infant mortality of the interventions, education was found to have the greatest impact on health indicators, including rates of infant and under five mortality, life expectancy at birth and total fertility. Hence the more educated a mother is, the more infant and child mortality is reduced.

2. Children who are taken care of by a educated mother tend to be better nourished and suffer less from illness. Children especially daughters of a educated women are more likely to educate themselves and get literate.
3. The educated women have the skills, information, knowledge, self-confidence and can become a better parent and citizen.
4. Educated girls will assure the route of women's economic empowerment. Hence it will give her liberty and will set her free from the dependence on her father, husband and brother. Earning money will built her self –esteem and a stand in her home and society. It will also push her up out of destructive relationship or will encourage her to change its term.
5. An educated housewife proves more proficient in teaching her children, and in imparting values to him. An educated working woman experiences various affirmative effects. The impact is further facilitated to the family, society, and ultimately to the nation.
6. As females are a different sex, their diverse viewpoints about various things differ as of man. This attribute arises multiple solutions, benefitting the society in greater extent. Only men's perceptions of envisaging things can get humdrum. Leading this, we might miss a peripheral approach on things.
7. To maintain the equilibrium in our society, their participation is a significant feature for a family circle. With their effective views and decisions, they have promoted various fields like- politics, education, entertainment, social service, hospitality, etc.
8. Women's education also gives stimulus to those males, who do not hold positive opinion regarding women's empowerment through education.
9. The changes in orthodox mindsets will let those girls come out of their shells, who crave to see this amazing world. This way they'll be able to give their contribution in making not only this nation, but this world, a beautiful planet.

Review of Literature

(Glick & Sahn, 2000, Kingdon 2005) in his literature supports the view, that, there is gender bias or pro-male bias in case of parental investment in children. And Leung and Zhang (2008) found that parent's preferences for son encourage more of them to invest for in their son's well-being to take care of parents in the future.

According to Singh Khushboo (2016) her study on, Importance of Education in Empowerment of Women in India. Her conclusion of the study is that the evils of poverty, unemployment and inequality cannot be eradicated by man alone. Equal and active participation of women is obligatory. Unless women are educated, they will not be able to understand about their rights and their importance. "women for development" the time has come to shift focus to "women in development", with the cooperation of men through group engagement and management. That will indeed be a „quality‟ change for equality. While being attracted by modernization and globalization we must be confident to say no to marginalization.

According to Brock & Cammish, 1997) in their study they indicate that female students tend to drop out of school to take care of their younger siblings. Another study found that if children less than 6 years old are present at home, elder sister are more likely to drop out (Canagarajah and Coulombe, 1997).

According to Dr. Gupta Vibha (2014) studied, "Women Empowerment Through Education". Her conclusion for this study is that Education of women in the education of women is the most powerful tool of change of position in society. Education also brings a reduction in inequalities and functions as a means of improving their status within the family. To encourage the education of women at all levels and for dilution of gender bias in providing knowledge and education, established schools, colleges and universities even exclusively for women in the state. To bring more girls, especially from marginalized families of BPL, in

mainstream education, the government is providing a package of concessions in the form of providing free books, uniform, boarding and lodging, clothing for the hostilities midday meals, scholarships, free circles and so on.

According to Bhat Rouf Ahmad (2015) he studied, "Role of Education in the Empowement of Women in India" through this study he concluded that, Education also brings a reduction in inequalities and functions as a means of improving their status within the family. To encourage the education of women at all levels and for dilution of gender bias in providing knowledge and education, established schools, colleges and universities even exclusively for women in the state. The education develops the idea of participation in government, panchayats, public matters etc for elimination of gender discrimination.

According to Karlapudi Janki Devi (2017) her paper on "Women Empowerment through Education" concluded that, A climate is required in which education would result in creating equal opportunities in higher education in the job market, equal wages for equal work, and last but not the least, create leadership qualities that make for their equal participation in the national parliament. It is the quantitative aspect of education, leading to this transformation given equal opportunities in schooling to empowered women in the parliament is the most daunting of all. Education does have this potential to achieve this.

Conclusion

In view of the findings of the study following conclusion is formed. Due to many measures taken by Government our society has started educating girls but they fail to invest more for their further higher education. The belief of our society that girls are meant for domestic work and investing on their education is waste, or basic schooling is enough for them, still exist. Many other factors such safety, financial issues, marriage, pregnancy etc. also are the big reason for education dropout for many girls. It should be noted that education for women empowerment should be on development agenda of our country. Women are the pillar in the development of our country. They play many roles in family and out of family. And they take major responsibilities in development of children and family. So it is important that they should be developed and empowered which is impossible without education.

Refrences.

1. Bhagya Lakshmi, 'Attitude of Rural Parents toward Girls Education, Edutraks, Vol-7, No.2,Oct 2007.
2. Buch, M.B., Chief Editor (1997), V Survey of Educational Research, New Delhi, NCERT
3. Kotwani, Suresh T., "Attitude of Parents towards Girl's Education", International Research Journal, Jaipur, India, April 2012
4. Sekhar, T.V., "Special Financial Incentives Schemes for the girl child in India." International Institute for Population Sciences, Mumbai, 2010.
5. Avasthi, A , Srivastava, A.K ed., Modernity, Feminism and Women Empowerment
6. Gupta, A , Sinha, S. ed, Empowerment of Women, Language and other facets.
7. Alele-Williams, G. (1992): Women a power Education is the key, National Concord, May 9, P. 6.
8. Amale, E. (1991): Developing Nigerian Women Managers for Socioeconomic transformation Nigeria. Management in Nigeria, 27 (6). 7.
9. Anumna, ST. (1996): Education as a forward looking strategy for the Nigerian women. Journal of women in Colleges of Education 1, 90-97. 8.
10. Bowman, M.J., Anderson, C.A (1980). The participation of women in education, World Comparative Education Review 24 (2), Part 2, 513-532.
11. Ghosh, S. Personnel Management, Oxford & I.B.H. Publications, New Delhi.
12. Singh, K. (2016), Importance of Education in Empowerment of Women in India, Volume I, Issue I, August 2016, pp. 39-48
13. Mukhejee, D. (2005). Women and Urban Crime. New Delhi:
14. Tripathi, R.S.¬ & Tiwari, R.P. (1999) Perspective on Indian Women New Delhi
15. Bhat, R. (2015) Role of Education in the Empowerment of Women in India, Vol.6, No.10,
16. https://aif.org/the-3-biggest-reasons-that-indias-girls-drop-out-of-school/
17. https://theirworld.org/news/13-reasons-why-girls-are-not-in-school

18. www.un.org/milleniumgoals/gender.shtml
19. http://www.usaid.gov/what-we-do/gender-equality-and-womens-empowerment
20. https://www.importantindia.com/19050/essay-on-women-empowerment/
21. https://timesofindia.indiatimes.com/topic/Women-Empowerment
22. http://www.indiacelebrating.com/essay/women-empowerment-essay/

Human Rights and Women's Rights in India

Dr.Sunita Yadavrao Patil
Assistant professor,
School of Educational sciences
S.R.T.M.University Nanded
E-mail : Sunita.patil73@gmail.com

Human Rights:

Human rights are the basic rights and freedoms that belong to every person in the nature from birth to death. These human rights are based on particular values like dignity, fairness, equality, respect and independence. These values are defined and protected by law.

Human rights are those rights inherent to all human beings, regardless of gender, nationality, place of residency, sex, ethnicity, religion, colour or and other categorization. Thus, human rights are non-discriminatory, this means that all human beings are entitled to them and cannot be excluded from them. while all human beings are entitled to human rights, not all human beings experience them equally throughout the world.

Human rights consist of the right to life and liberty, freedom from slavery and torture, freedom of opinion and expression, the right to work and education

International Bill of Rights

- The right to equality and freedom from discrimination.
- The right to life, liberty, and personal security.
- Freedom from torture and degrading treatment.
- The right to equality before the law.
- The right to a fair trial.
- The right to privacy.
- Freedom of belief and religion.
- Freedom of opinion.

Human rights consist of civil and political rights, such as the right to life, liberty and freedom of expression; and social, cultural and economic rights including the right to participate in culture, the right to food, and the right to work and receive an education.

Human rights are basic rights that belong to all of us simply because we are human. They embody key values in our society such as fairness, dignity, equality and respect. They are an important means of protection for us all, especially those who may face abuse, neglect and isolation.31-Aug-2017

There are a various of human rights, including:

1. Civil rights including (such as the rights to life, liberty and security),
2. Political rights (like rights to the protection of the law and equality before the law),
3. Economic rights including rights to work, to own property and to receive equal pay),
4. Social rights including (rights to education and consenting marriages),
5. Cultural rights (like the right to freely participate in their cultural community),
6. Collective rights (like the right to self-determination).

The human rights most of related to trafficking are:

1. The prohibition of discrimination on the basis of race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth, or other status.
2. The right to living
3. The right to security and liberty.
4. The right not to be submitted to slavery, servitude, forced labour or bonded labour.

5. The right not to be subjected to torture and/or cruel, inhuman, degrading treatment or punishment.
6. The right to be free from gendered violence.
7. The right to freedom of association.
8. The right to freedom of movement.
9. The right to the highest possible standard of physical health and mental health.
10. The right to just and comfortable conditions of work.
11. The right to an adequate and standard of living;
12. The right to social safety
13. The right of children to superior protection.

Human Rights for Women:

According to the International Labour Organisation, 11.4 million women and girls are victims of forced labour in different forms – including debt bondage, trafficking and forced prostitution. As global leaders seek to improve the status of women and girls, it's critical to focus on decreasing women and girls' exploitation in forced labour, trafficking and slavery.

When women and girls are trafficked, they do not have access to programs aimed at women's equality and development.

1. Deprive women and girls oftentimes do not attend school. Many times, these women and girls are illiterate.
2. Deprive women and girls face gross sexual violence, whether in forced prostitution, forced marriage or during forced physical labour.
3. Deprive women and girls are subject to domestic violence.
4. Deprive women and girls do not have access to reproductive and maternal health. The physical and sexual abuse of their exploitation leads to many early pregnancies, forced abortions and exposure to HIV and other diseases.
5. Deprive women and girls do not have access to healthcare.
6. Deprive women and girls often face critical malnutrition.
7. Deprive women and girls do not have access to anti-poverty programs, micro-loans or other economic development initiatives, leaving them dependent on their escapade.

Women's Rights

The international women's rights drive in the worlds over many years, women and girls are still married as children or transferred into forced labour and sex slavery. They are declined access to education and political participation, and some are pin do in conflicts where rape is bringing out as a weapon of war. In the world, deaths related to pregnancy and childbirth are high, and women are prevented from making deeply personal choices in their private lives. Human Rights Watch is working toward the realization of women's empowerment and gender equality—protecting the rights and improving the lives of women ground.

Equality between men and women has been among the most basic and fundamental guarantees of human rights and a fundamental principle of the United Nations Charter adopted by world leaders in 1945 is "equal rights of men and women ", and protecting and promoting women's human rights is the responsibility of all States.

A woman has firm rights of her own that women should rightly assert. There is no difference between males and females. every woman in the world should bravely defend for herself.

"**Human rights are women's rights and women's rights are human rights, once and for all**." - Hillary Clinton

Unfortunately, many of the women do not know their rights.

On the grounds of gender equality, following are the rights an Indian woman holds in India

1. The right of women has to equal wage.

According to the provisions listed under the Equal Remuneration Act, one cannot be discriminated on the basis of sex when it comes to salary or wages. Working women have the right to draw an equal salary, as compared to men.

2. The right of Women have to self-respect and politeness
   In an event that the accused is a female any medical examination procedure on her must be performed by -- or in the presence of -- another female.
3 The right of women has against workplace irritation.
   The Sexual Harassment of female at workplace Act gives a female the right to file a complaint against any type of sexual harassment at her place of work.
   Under this act, female can submit a written complaint to an Internal Complaints Committee (ICC) at a branch office within a period of 3 months.
4. The women's have right against domestic violence
   Section 498 of the Indian Constitution looks to protect a wife, women live in partner or a woman living in a household like a mother or a sister from domestic violence (consisting of verbal, economical, mental, emotional and sexual) by the hands of a husband, male live-in partner or relatives
5 The women sexual stabbing victims have the right to keep their identity anonymous.
   To guarantee that women privacy protected, a woman who has been sexually assaulted may record her statement alone before the district magistrate when the case is under trial, or in the presence of a female police officer.
6. The women have right to get free legal help.
   Under the Legal Services Authorities Act, female rape victims have the right to get free legal aid or help from the Legal Services Authority who has to arrange a lawyer for her.
7. The right of women has not to be arrested at night
   Unless there is an exceptional case on the orders of a first-class magistrate, a woman cannot be arrested after sunset and before sunrise.
   In addition, the law also states that the police can questioning a woman at her residence only in the presence of a woman constable and family members or friends.
8. The right of women have to register virtual complaints.
   This law gives women the providing for filing virtual complaints via e-mail, or writing her complaint and sending it to a police station from a registered postal address.
   Further, the SHO sends a police constable to her place to record her complaint.This is in case a woman is not in a position to physically go to a police station and file a complaint.

in India women's achievements:

- 1848: savitribai phule along with her husband Jyoti Rao, opened a school for girls in Pune, India. Savitribai Phule became the first woman teacher in India.
- 1879: John Elliot Drinkwater Bethune established the Bethune School in 1849, which developed into the Bethune college in1879, thus becoming the first women's college in India.
- 1883: chandramukhi basu and kadambini Ganguli became the first female graduates of India and the British empire.
- 1886: kadambini ganguly and AnandiGopal Joshi became the first women from India to be trained in western medicine.
- 1898: sister Nivedita Girls' School was inaugurated
- 1905: Suzanne RD Tata becomes the first Indian woman to drive a car.
- 1916: The first women's university, SNDT womens university was founded on 2 June 1916 by the social reformer dhondokeshav with just five students.
- 1917: Annie Besant became the first female president of the Indian National congress.

- 1919: For her distinguished social service,pandita ramabai became the first Indian woman to be awarded the kaisar -i-hind medal by the British Raj .
- 1925: sarojani Naidu became the first Indian born female president of the Indian National Congress.
- 1927: The All india women's conference was founded.
- 1936: Sarla Thakral became the first Indian woman to fly an aircraft.
- 1944: Asima Chatterjee became the first Indian woman to be conferred the Doctorate of Science by an Indian university.
- 1947: On 15 August 1947, following independence, Sarojini Naidu became the governor of the United Provinces, and in the process became India's first woman governor. On the same day, Amrit Kaur assumed office as the first female Cabinet minister of India in the country's first cabinet.
- Post-independence: Rukmini Devi Arundale was the first ever woman in Indian History to be nominated a Rajya Sabha member. She is considered the most important revivalist in the Indian classical dance form of Bharatanatyam from its original 'sadhir' style, prevalent amongst the temple dancers, Devadasis. She also worked for the re-establishment of traditional Indian arts and crafts.
- 1951: Prem Mathur of the Deccan Airways becomes the first Indian woman commercial pilot.
- 1953: Vijaya Lakshmi Pandit became the first woman (and first Indian) president of the United Nations General Assembly
- 1959: Anna Chandy becomes the first Indian woman judge of a High Court (Kerala High Court)
- 1963: Sucheta Kriplani became the Chief Minister of Uttar Pradesh, the first woman to hold that position in any Indian state.
- 1966: Captain Durga Banerjee becomes the first Indian woman pilot of the state airline, Indian Airlines.
- 1966: Kamaladevi Chattopadhyay wins Ramon Magsaysay award for community leadership.
- 1966: Indira Gandhi becomes the first woman Prime Minister of India
- 1970: Kamaljit Sandhu becomes the first Indian woman to win a Gold in the Asian Games
- 1972: Kiran Bedi becomes the first female recruit to join the Indian Police Service.[51]
- 1978: Sheila Sri Prakash becomes the first female entrepreneur to independently start an architecture firm
- 1979: Mother Teresa wins the Nobel Peace Prize, becoming the first Indian female citizen to do so.
- 1984: On 23 May, Bachendri Pal became the first Indian woman to climb Mount Everest.
- 1986: Surekha Yadav became the first Asian woman loco-pilot or railway driver.
- 1989: Justice M. Fathima Beevi becomes the first woman judge of the Supreme Court of India.[50]
- 1991: Mumtaz M. Kazi became the first Asian woman to drive a diesel locomotive in September.[52]
- 1992: Asha Sinha becomes the First Woman Commandant in the Paramilitary forces of India when she was appointed Commandant, Central Industrial Security Force in Mazagon Dock Shipbuilders Limited.
- 1992: Priya Jhingan becomes the first lady cadet to join the Indian Army (later commissioned on 6 March 1993)
- 1999: On 31 October, Sonia Gandhi became the first female Leader of the Opposition (India).
- The first Indian woman to win an Olympic Medal, Karnam Malleswari, a bronze medal at the Sydney Olympics in the 69 kg weight category in Weightlifting event.
- 2007: On 25 July, Pratibha Patil became the first female President of India.
- 2009: On 4 June, Meira Kumar became the first female Speaker of Lok Sabha.
- 2011: On 20 October, Priyanka N. drove the inaugural train of the Namma Metro becoming the first female Indian metro pilot.[54]
- 2011: Mitali Madhumita made history by becoming the first woman officer to win a Sena Medal for gallantry.
- 2014: A record 7 female ministers are appointed in the Modi ministry, of whom 6 hold Cabinet rank, the highest number of female Cabinet ministers in any Indian government in history. Prestigious Ministries such as Defence and External Affairs are being held by Women Ministers.
- 2015: Sumita Bose the first author and first woman to write the autism book in India.

- 2016: J. Jayalalithaa, became the first woman chief minister in India to rule the state consecutively 2 times by winning legislative assembly election.
- 2016: J. Jayalalithaa, became the first woman chief minister in India to die in office on 5 December 2016.
- 2017: On 25 March, Tanushree Pareek became the first female combat officer commissioned by the Border Security Force.[56]
- 2018: of 1980 Batch became the first Woman to become the Director Archana Ramasundaram General of Police of a Paramilitary Force as DG, Sashastra Seema Bal.
- 2018: In February, 24-year-old Flying Officer Avani Chaturvedi of the Indian Air Force became the first Indian female fighter pilot to fly solo. She flew a MiG-21 Bison, a jet aircraft with the highest recorded landing and take-off speed in the world.[57]
- 2019: On 2 December 2019, sub-lieutenant Shivangi became the first woman pilot in the Indian Navy.

References:

1. Narender Nagarwal, Gender Justice Ideology and the Indian Constitution: Analysing Equality Rights, 4 Indian J.L. & Just. 111 (2013)
2. J P Attray, Crime against Women, Vikas Pub. House, New Delhi, 1988.
3. Sukhdeo Thorat, “Hindu Social System and Human Rights of Dalits” Critical QuestPub.2004
4. Tripta Desai, Women in India: A Brief Historical Survey, 4 (1992).
5. Radha Kumud Mookerji, Women in Ancient India in Women of India, 2 (1958)
6. Women in India - Wikipedia

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

Gender Inequality in India

Prof. P. G. Kandekar
Assistant Professor,
Global Institute of Management,
Sangamner Maharashtra, India

Abstract:

Gender Inequality is deep penetrated in Indian society. Although it is a global phenomenon, but in the patriarchal Indian society,- it has spread its tentacles widely. Discrimination against women is found even before her birth in the form of female foeticide and when she is born female infanticide has been found in practice. Differential treatment on the bases of gender is found right from the childhood. Girls are considered as liability. In spite of progress been made economically, gender parity has not been achieved. The human society would be most advantaged only if women are treated equally and are not deprived of their rights.

Keywords: Patriachy, gender inequality, gender parity, discrimination, female foeticide, female infanticide.

Gender bias is an inherent characteristic of a patriarchal society. As of now most of the societies of the world are based on patriarchy. It is a form that demeans women in a variety of ways. Since times immemorial, a girl child has been considered as an unwanted entity and a burden that the parents would not mind doing away with. India ranks 141st out of 142 nations and 2062 districts in the world that are categorized as gender critical when it comes to health and survival of women as compared to men. As a whole the country ranks 127th on gender inequality index and 114th on gender gap in the world (Global gender gap report, 2015). Gender economists call this phenomenon, disempowerment of women. The report finds declining sex ratio to be the most worrying issues giving rise to gender inequality. The decline has been shocking—in 1987-88, the sex ratio was 32.2% where as it fell to 24% in 2014.

In ancient society, the vedic Aryans had preference for men because a pastoral society of warriors needed men for the protection of the race and the survival in a new country. Yet, vedic literature does not bemoan the birth of a girl child. In fact, special mantras exist in the Rigveda, the recitation of which is supposed to lead to the birth of a girl child who will grow up to be a learned lady. Accordingly, there are instances of namakaran (naming ceremony) were conducted for girl children and there are instances of yajnyopavit being performed for them. The position of the girl child seems to have deteriorated after the first millennia, especially in the north Indian states, due to a change in political equations. The reformists of the nineteenth century, however, advocated a ban on early marriage of girls, supported widow remarriage and opened schools for girls. The effort was continued more aggressively in the twentieth century with support of Indian national congress leading the struggle for independence.

Discrimination against females starts with their birth and continues through their lives. The gruesome evils of female foeticide and infanticide prove how brutal the world could be to women. An unborn girl child is aborted with the help of sex determination techniques. The data shows that despite the law in place viz Prenatal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of Misuse) Act, 1994 sex selective abortion is still on the rise. A girl child who is born is seen as a burden on her parents or family and not given equal treatment as boys of the same family ever since birth. She is not given proper nutritious food in some cases. As she grows, she is either denied of right to education and in some cases her education is limited to elementary level. Her health and well-being is not given due attention and concern. She is married at an early age and this puts an end to any possibilities of growth and a good life in most cases. The discrimination doesn't end here but continues with the expectations of giving birth to a boy. The vicious cycle of female discrimination starts here. Almost all women face some incidents of eve teasing, some are unfortunate to be assaulted sexually and raped.

Marriage of a woman becomes more perplexed if she faces dowry threats, which sometimes cause deaths also. With such a deprived living, how can we expect the standard of living of women to rise and their presence be felt at international level?

According to 2011 census, the female literacy rate was 65.46% compared to 82.14% for males. The underlying thought that is that educating women is of no value as they will only serve their husbands and family in future. It makes the parents unwilling to spend on girl's education. Women are not able to enjoy equal status in society as men and have very little say or authority. The grant of equal rights by the Constitution does not bring any significant change in their position and respect in the society.

According to Nobel Laureate Prof. Amartya Sen (2001), there are seven types of gender inequalities at present in India. Here is a brief explanation of all the types of gender inequality. First is Mortality Inequality, in this there is Inequality between women and men directly involves matters of life and death, and takes the brutal form of unusually high mortality rates for women. Second is Natality Inequality, in this kind of inequality a preference is given to boys over girls. It is ardent in many of the male dominated societies and these manifests in the form of parents wanting their newborn to be a boy rather than a girl. Third is Employment Inequality, in this in terms of employment as well as promotion at work women often face greater handicap than men. This is clearly exemplified as men getting priorities in getting better work opportunities and pay scale than their female counterparts. Fourth is Ownership Inequality, in many societies ownership of property can also be very unequal. Since ages the traditional property rights have favoured men in the most parts of India. The absence of claims to property can not only reduce the voice of women, but also make it harder for women to enter and flourish in commercial, economic and even some social activities. Fifth is Special Opportunity Inequality, even when there is little difference in basic facilities including schooling, the opportunities of higher education may be far fewer for young women than young men. Indeed, gender biasness in higher education and professional training can be observed in India. Sixth is Basic-Facility Inequality, even when demographic characteristics do not show much or any anti-female bias, there are other ways in which women can have less than a square deal. Seventh is Household inequality, the family arrangements can be quite unequal in terms of sharing the burden of housework and child care.

The cultural construct of Indian society which reinforces gender bias against men and women, with varying degrees and variable contexts against the opposite sex, has led to the continuation of India's strong preference for male children. Female infanticide and sex- selective abortion is adopted and strongly reflects the low status of Indian women. Census 2011 shows decline of girl population (as a percentage to total population) under the age of seven, with activists estimating that eight million female foetuses may have been aborted in the past decade. Continuing preference for boys in society, for the girl child the apathy continues the child sex ratio in India has dropped to 914 females against 1,000 males, one of the lowest since Independence according to Census 2011. Declining sex ratio is a silent emergency. But the crisis is real, and its persistence has profound and frightening implications for society and the future of humankind. The lowest-ever child sex ratio of 914 overshadowed an increase in the overall sex ratio, which is now 940—the highest nationwide since Census 1971 and a shade lower than 1961—as it reflects a continued preference for a male child. As per the provisional data of Census 2011 recently, while the overall sex ratio had gone up by seven points to touch 940, against 933 in Census 2001, the child sex ratio plummeted to 914 from 927. As per a study by National Commission for Women (NOW; Delhi, Punjab and Haryana) may be economically progressive but have a skewed sex ratio compared to other states. Even after immense struggles against gender discrimination a huge gender deficit continues to persist.

Society expects different attitudes and behaviours from boys and girls. Gender socialization is the tendency for boys and girls to be socialized differently. Boys are raised to conform to the male gender role, and girls are raised to conform to the female gender or role. A gender role is a set of behaviours, attitudes, and personality characteristics expected and encouraged of a person based on his or her sex. Every culture has different guidelines about what is appropriate for males and females, and family members may socialize babies in gendered ways without consciously following that path. For example, in American society, the color pink is associated with girls and the colour blue with boys. Even as tiny babies, boys and girls are

dressed differently, according to what is considered "appropriate" for their respective sexes. Even parents who strive to achieve a less "gendered" parenting style unconsciously reinforce gender roles.

If gender discrimination is rooted out then women will deliver her knowledge, skills, potential to develop a family, nation and ultimately to the whole world. A country without women participation cannot achieve its full development.

Bibliography:

1. Agnihotri, S. B. (1996): 'Juvenile sex ratios in India: a disaggregated analysis', Economic and Political Weekly, 31(52), PP 3369-3382.
2. Agnihotri, S.B., R.P. Jones. and A. Parikh (2002): 'Missing Women in Indian districts: A Quantitative Analysis,' Structural Change and Economic dynamics, 13, PP 285-314.
3. Anand. Sand M. Ravallion (1993): 'Human Development in Poor Countries: on the role of private incomes and public services', Journal of Economic Perspectives, 7(1) PP 133-150.
4. Anand. S and A.K.Sen (1994): 'Human Development Index: Methodology and Measurement', Human Development Report Office Occasional papers No.12, UNDP, New York.
5. Bardhan, P.K (1974): 'Size, productivity and returns to scale: an analysis of the level data in Indian agriculture', Economic and Political Weekly, 9, PP 6-8 .
6. Basu, A. M. (1993): 'Women's Roles and Gender Gap in Health and Survival', Economic and Political Weekly, 28 (43), PP 2356-62.
7. Bardhan, K. and S. Klasen, (1999): 'UNDP's Gender-Related Indices: A Critical Review', World Development, 27(6). PP. 985-1010.
8. Bhaltora, S. (2006): 'Child Mortality and Economic Growth', WIDER Research Paper Number 2006179 Helsinki, Finland.
9. Bose Ashish, (2000): 'North South Divide in India's Demographic Scene' Economic and Political Weekly, 35(20), May 13-19, PP.1698-1700.
10. Bose, A.B. (2003): 'The State of Children in India: Promises to keep', New Delhi, Manohar Publications.
11. Boserup, E. (1970): Women's Role in Economic Development, London: Allen and Unwin.
12. Chatterjee, B. and D.K. Ghosh, (2001): In Search Of A District Development Index, State Institute of Panchayats and Rural Developments, Kalyani., Government of West Bengal.
13. Coale, Ansley J. (1991): 'Excess female mortality and the balance of the sexes: An estimate of the number of missing females', Population and Development Review, 17, PP 517-523.
14. Crocker, D. A. (1995): 'Functioning and Capability: The Foundation of Sen's and Nussabaum's Development Ethic' in Nussbaum. M and Glover. J (Eds) Women, Culture and Development.
15. Dasgupta. M (1987): 'Selective Discrimination against Female Girl Children in Rural Punjab, India', Population and Development Review, 13(1), PP 77-100.
16. Dasgupta, P and M. Weale (1992): 'On Measuring the Quality of Life', World Development, 20(1), PP 119-131.
17. Dasgupta, P. (1993): An Inquiry into Well-being and Destitution, Oxford University Press, Oxford
18. Desai. M (1991):'Human Development: Concepts and Measurement', European Economic Review, 35, PP 350-357.
19. Dijkstra, A.G. and Lucia C. Hanmer (2000): 'Measuring socio-economic gender equality: Toward an alternative for UNDP's GDI', Feminist Economics 6, PP 41-75.
20. Dijkstra, A.G. (2002): 'Revisiting UNDP's GDI and GEM: Towards an alternative' Social Indicator Research, 57(3), PP 301-338.
21. Dollar. D and R. Gatti (1999): 'Gender inequality, income and growth: Are good times good for women?' Mimeo, Washington, The World Bank: Development Research Group.
22. Dreze.· J and A.K. Sen, (1995): The Political Economy of Hunger, Clarendon Press, New York.
23. Krishnaji, N. (1987): 'Poverty and sex ratio- some data and some speculations?' Economic and Political Weekly, 22(23), PP 892-97.
24. Klasen.S, (1994): ' "Missing Women" Reconsidered, World Development, 22(7), PP 1061-1071.

लड़कियों में बढ़ती ड्रॉप आउट एक समस्या

डॉ. दिलीप मनोहर मुगळे
प्राचार्य
डॉ. एस.एस.एम. प्रतिष्ठणचे
अध्यापक महाविद्यालय, अहमदपूर

प्रस्तावना :

एक बड़ी ड्रॉप आउट आबादी सरकार पर अतिरिक्त बोझ की तरह होती है, जिसकी ज़रूरतों का ध्यान सरकार को रखना पड़ता है इसकी वजह से देश अन्य मुद्दों पर ध्यान नहीं दे पाता, इसलिए ज़रूरी है कि इन समस्यायो पर ध्यान दिया जाए और ठोस कदम उठाये जाएं। तभी इससे छुटकारा मिलेगी और शिक्षित समाज और देश का निर्माण हो पाएगा। लड़कियों में बढ़ते ड्रॉप आउट जो वजह है। जिसकी चर्चा हम करेंगे।

स्वच्छ शौचालय की कमी :

सुनने या पढ़ने में भले ही यह अटपटा लगे पर स्वच्छ शौचालय की कमी विद्यालयों और महाविद्यालय शिक्षा के स्तर पर ड्रॉपआउट के बड़े कारणों में से एक है। आंकड़ों को देखें तो जिन छात्राओं ने भी विद्यालय बीच में छोड़ा है, वो कक्षा छठवीं के बाद छोड़ा है। इस समय इनकी उम्र करीब 14-22 के बीच होती है। कारण है, विद्यालयों और महाविद्यालय में शौचालय इस्तेमाल के लायक नहीं है। जब तक उनकी उम्र कम होती है तब तक तो कोई खास समस्या नहीं आती लेकिन बढ़ती उम्र के साथ उनकी सुरक्षा और स्वास्थ्य की समस्या है।

यातायात के साधनों की कमी :

आवागमन एक बड़ी समस्या है, जिसने ड्रॉपआउट में बड़ी भूमिका निभाई है। यह ज़्यादातर ग्रामीण इलाकों में देखने को मिलता है। आंकड़ों की माने तो देशभर में कई विद्यालय और महाविद्यालय सुदूर इलाकों में हैं और यहां यातायात सुविधाओं का अभाव एक बड़ी समस्या है।बच्चों को कच्चे या फिर दुर्गम पहाड़ी रास्तों से होकर स्कूल और महाविद्यालय जाना पड़ता है। अगर सड़के हैं भी तो यहां आवागमन का कोई साधन नहीं है। वैसे में बच्चों के पास एक ही विकल्प बचता है और वो है मीलों पैदल चलकर स्कूल और महाविद्यालय जाना। आए दिन हमने अखबारों में पढ़ा है कि किस प्रकार बच्चे मीलों का सफर तय करके स्कूल जाते हैं। ऐसा करना जोखिम से परे नहीं है, क्योंकि अगर इतनी दूर जाते हुए किसी भी बच्चे के साथ कोई घटना घट जाती है तो यह काफी चिंताजनक बात होगी।जिसकी वजह से हर साल हज़ारों बच्चों को मजबूरन स्कूल और महाविद्यालय की पढ़ाई बीच में ही छोड़नी पड़ती है।

आजीविका :

ग्रामीण हो या शहरी, प्रायः यह देखा गया है कि सरकारी स्कूलों और महाविद्यालय में ज़्यादातर गरीब परिवारों के बच्चे पढ़ते हैं।ये ऐसे परिवार हैं, जो असंगठित रोज़गार कार्यों में लगे हैं, जैसे कि कोई छोटी-मोटी दुकान, छोटी फैक्ट्रियों में दिहाड़ी मज़दूर, गाँव में भूमिहीन कृषक, मज़दूर या कोई परंपरागत व्यवसाय।इसकी

वजह से दो तरीके से पढ़ाई प्रभावित होती है। पहली तो इस वजह से कि प्रायः ऐसे कामों में बच्चे भी अपने अभिभावक का हाथ बंटाते हैं। तो इस वजह से मौसम के हिसाब से उन्हें अपनी पढ़ाई रोकनी भी पड़ती है।फसल कटने का समय और अधिकांश बच्चों के माता-पिता खेतों में जानेपर ऐसी स्थिति में बच्चों के ज़िम्मे घर संभालने का काम आ जाता है।

कभी-कभी बच्चों को खुद भी काम पर जाना पड़ता है। अगर किसी के पिता सुनार, लोहार, बढ़ई या फिर मछली मारने का काम करते हैं तो भी बच्चों को परंपरागत व्यवसाय में हाथ बंटाना पड़ता है। इसके पीछे परिवारों के अपने तर्क भी हैं।

कुछ अभिभावक अपने बच्चों को ज़्यादा नहीं पढ़ाना चाहते। उन्हें यह लगता है कि पढ़ाई-लिखाई का कोई मतलब नहीं और इससे अच्छा कि उसकी संतान पंरपरागत व्यवसाय सीख ले। ऐसे में बच्चों की शिक्षा भगवान भरोसे चल रही है।

पलायन :

पलायन पर शायद इतना ध्यान नहीं दिया गया लेकिन यह एक बड़ी समस्या है, जिसने बच्चों को अपनी पढ़ाई छोड़ने पर विवश किया है। कई राज्य ऐसे हैं, जहां आजीविका और रोज़गार की संभावनाएं बहुत कम हैं।झारखंड, बिहार, छत्तीसगढ़ और उत्तर प्रदेश वैसे राज्य हैं, जहां रोज़गार की संभावनाएं काफी कम हैं, इसलिए रोज़गार की तलाश में लोग यहां से दूसरे राज्यों की ओर रूख करते हैं। बाकी घर द्वार, माल सबकुछ बच्चों के भरोसे रह जाते हैं और उन्हें जबरन स्कूल छोड़ना पड़ता है। यही नहीं कभी-कभी तो बच्चों को ही दूसरे राज्यों का रूख करना पड़ता है। इसकी कोई निश्चिंतता नहीं होती कि वे कभी लौटेंगे भी या नहीं। अगर लौट भी आए तो कोई फर्क नहीं पड़ता क्योंकि वे शिक्षा की दुनिया से बहुत दूर जा चुके होते हैं।

खराब गुणवत्ता :

स्कूल और महाविद्यालय अपनी खराब गुणवत्ता को लेकर हमेशा से आलोचनाओं का सामना करते रहे हैं। खासकर अपनी लापरवाहियों को लेकर। सिफारिश पर नियुक्तियां और फिर प्राध्यापक और शिक्षकों की कमी, ये दो बड़े मसले हैं फिलहाल देश के तमाम स्कूल और महाविद्यालय मे प्राध्यापक और शिक्षकों की भारी कमी से जूझ रहे हैं।जो शिक्षक और प्राध्यापक हैं प्रशिक्षित नहीं हैं। विशेषज्ञ शिक्षकों और प्राध्यापक की कमी है। कई जगह देखा जाता है कि एक ही शिक्षक और प्राध्यापक सारे विषय पढ़ा रहा है।

मजदूरी :

मजदूरी एक बड़ा कारण है, जिसने ड्रॉपआउट में बड़ी भूमिका निभाई है। बच्चों को छोटी उम्र में ही काम पर लगा दिया जाता है क्योंकि ये कम मजदूरी पर काम करने को तैयार हो जाते हैं। सस्ती मजदूरी पर काम करने की वजह से इनकी मांग ज़्यादा रहती है। खासकर उन उद्योगों में जहां इनके मां-बाप काम करते हैं। बच्चे काम करते हुए ज़्यादा डिमांड नहीं करते हैं। यही कारण है कि उनकी ज़्यादा मांग रहती है। बच्चियों को तो हमेशा से घरेलू बनना सिखाया जाता है इसलिए अपेक्षाकृत लड़कियों में ड्रॉपआउट का प्रतिशत ज़्यादा है।

ड्रॉपआउट की वजह से स्कूली शिक्षा और महाविद्यालय पर काफी नकारात्मक प्रभाव पड़ा है। खासकर ग्रामीण इलाकों में बच्चों की शिक्षा और महाविद्यालय पर बहुत नकारात्मक प्रभाव पड़ा है। इससे संसाधनों पर अतिरिक्त बोझ पड़ता है। मानव संसाधन तैयार करने के लक्ष्य को झटका लगता है।

बाल विवाह :

समूचे विश्व में भारत का बालविवाह में दूसरा स्थान हैं। सम्पूर्ण भारत मैं विश्व के 40 प्रतिशत बालविवाह होते हैं और समूचे भारत में 49 प्रतिशत लड़कियों का विवाह 18 वर्ष की आयु से पूर्व ही हो जाता हैं। यह सोच कर बड़ा अजीब लगता हैं कि वह भारत जो अपने आप में एक महाशक्ति के रूप में उभर रहा हैं उसमें आज भी एक ऐसी कुरीति जिन्दा हैं। एक ऐसी कुरीति जिसमें दो अपरिपक्व लोगो को जो आपस में बिलकुल अनजान हैं उन्हें जबरन ज़िन्दगी भर साथ रहने के एक बंधन में बांध दिया जाता है। विवाह के बाद उन्हें अपनी पढ़ाई रोकनी पड़ती है।

पीने का पानी :

शुद्ध और पर्याप्त पेयजल स्वस्थ जीवन की एक मुख्य ज़रूरत है। आँकडों के अनुसार भारत में केवल 30 प्रतिशत स्कूल और कॉलेज मे छात्रों को सुरक्षित पीने का पानी मिलता है। हमारे हिसाबसे इसमे भी कई समस्याएँ है। पेयजल को किटाणुरहित होना चाहिए। साथ ही उसमें नुकसान पहुँचाने वाले रसायन, गन्ध और स्वाद भी नहीं होना चाहिए। असुरक्षित और अपर्याप्त पीने का पानी हमारी आधी बीमारियों का कारण है, खासकर ग्रामीण इलाकों में। इसकी वजह से डायरिया और जलजनित बीमारियों होती है और लड़कियोंको मजबूरन स्कूल और कॉलेज छोड़ना पड़ता है।

समारोप :

लड़कियों में बढ़ती ड्रॉप आउट बाल विवाह, परिवारों का पलायन, स्कूलों में बुनियादी ढांचे की कमी, पीने के पानी समस्या और शौचालय के लिए उचित सुविधाओं का उपलब्ध ना होना, गरीबी, स्कूलों और महाविद्यालय नजदिक उपलब्ध न होना कुछ बच्चे अपने माता-पिता के खेती, मज़दूरी, पहाड़ से लकड़ी लाने जैसे कामों में हाथ बटांते हैं। कुछ बच्चे विद्यालय और महाविद्यालय इसलिए नहीं आते क्योंकि उनके अभिभावक जागरूक नहीं हैं। कुछ बच्चों ने विद्यालय और महाविद्यालय में नामांकन तो करवाया है पर वे दूसरे निजी विद्यालयों और महाविद्यालय में जाते हैं क्योंकि उनके अभिभावकों का मानना है कि निजी विद्यालयों और महाविद्यालय में सरकारी विद्यालयों और महाविद्यालय के मुकाबले शिक्षा की गुणवत्ता बेहतर होती एक इन सभी समस्या का समाधान करके शिक्षित समाज और एक सुसपन्न देश का निर्माण हो सकता है।

संदर्भ :

1.www. missionshikshansamvad.com

2.http://www.maa.ac.in/index.php?tcf=jeevan_shikshan

3.https://maharashtratimes.com/maharashtra/thane-kokan news/teachers/articleshow/41633996.cms

4.https://play.google.com/store/apps/details?id=com.stateboard.shikshansankraman&hl=hi&gl=US

5.http://insightpublication.blogspot.com/2010/09/shikshan-tarang.html

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला आणि सामाजिक दृष्टीकोन

डॉ. व्ही. जी. इनामदार
प्राचार्य,
श्री. स्वामी विवेकानंद कॉलेज,
मुक्रमाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड.

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात तयार करण्यात आलेल्या राज्य घटनेत स्त्रीयांना अनेक घटनात्मक सुधारणा देऊ केल्या होत्या. या सुधारणा केल्या असल्या तरी घटनात्मकदृष्टया स्त्रीयांना पुरुषाप्रमाणे समान समजण्याची आमच्या समाजाची मानसिक तयारी झालेली नव्हती. भारतीय समाज स्वातंत्र्योत्तर काळातही स्त्रीयांना दुय्यम स्थान देण्याचा प्रयत्न करीत होता. एवढेच नव्हे तर स्त्रीयांचा दर्जा सुधारावा, त्यांना समाजात मानाने जगता यावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या हिंदू कोडबिलास भारतीय समाजातील सनातनी विचारांनी नाकारले होते. यामध्ये पुरुषाप्रमाणेच अनेक स्त्रीयाही सहभागी होत्या. वास्तविक लोकसंख्येच्या दृष्टीने अर्ध्या असणाऱ्या वर्गाचा विकास करुन त्याला राष्ट्र कार्यास लावले तर फार मोठे महान कार्य घडून आले असते परंतु भारतीय समाजाने सुरुवातीच्या काळात स्त्रीयांना समानतेचे अधिकार देण्यास नकार दिला असे असले तरी भारतीय सरकारने स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांसाठी विविध कायदे केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय समाजाचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन :-

स्त्री आणि पुरुषाला भारतीय राज्यघटनेने जरी समानता बहाल केली असली तरी त्यांच्या भूमिका आणि त्यांचे कार्यक्षेत्र यामध्ये समाजाकडून फरक केला जातो. स्त्री पुरुषामधील घटनात्मक समानतेचा मुलभुत हेतू आणि अर्थ लोकांनी स्वीकारल्याशिवाय योग्य समानता शक्य नाही. भारतात सांस्कृतिक भिन्नता आहे. स्त्री, पुरुष भूमिका बद्दल काही मुलभूत कल्पना आहेत. स्त्रीला प्रामुख्याने चुल आणि मुल यांच्याशीच संबंधीत मानले होते. स्त्रीने फक्त घरगुती कामे करावीत. तीने माता आणि पत्नी या स्वाभाविक भूमिका वटवाव्यात, प्रचलित सांस्कृतिक कल्पनाना अनुसरुन मुलांना जन्म देणे, संगोपण करणे यास स्त्रीत्व म्हणतात. संसारात मग्न असणाऱ्या स्त्रीया बरोबरच कृषी, उद्योग, खाणी, बांधकाम अशा व्यवसायामध्ये काम करणाऱ्या स्त्रीयाकडूनही संसारदक्ष राहण्याची अपेक्षा केली जाते. स्त्रीयांच्या कुटूंबाच्या बाहेरच्या भूमिकेस अद्याप मान्यता मिळालेली नाही.

राजकीय सत्ता गाजवणे हे अद्यापही पुरुषाचेच कार्यक्षेत्र मानले जात आहे. घरामधील सर्व कामे स्त्रियांनाच करावी लागतात. स्त्रीयांना अजुनही घराबाहेर स्वातंत्र्य नाही, स्त्रीयाकडून जी कामे अपेक्षिली जातात व त्यांचे प्रकार या बाबत असणारी प्रादेशिक भिन्नता यावरुन स्त्री, पुरुषांच्या भूमिकांच्या कल्पनामधील पोकळपणा स्पष्ट जानवतो. अग्नेय भारतामध्ये कापड विनणे ही स्त्रियांची मक्तेदारी मानली जाते. याऊलट परिस्थीती अशी आहे की काही भागात तर स्त्रियांना मागास समजले जाते. त्यांना स्पर्श करु देत नाहीत. पंजाब आणि अन्य भागात स्त्रियांना भरत काम करावे लागते. देशाच्या निरनिराळया भागामध्ये स्त्रिया कृषी व्यवसायात शारीरिक कष्टाची कामे करताना दिसून येतात. उत्तरेकडच्या डोंगराळ भागात स्त्रियांना लाकडाचे ओंडके वाहून नेणे, फोडणे, तोडणे, झाडे तोडणे अशी अवजड आणि कष्ठाची कामे करावी लागतात. काही भागामध्ये पुरुषांना सन्माननिय म्हणून नेमूण दिलेली कामे असतात. तीच कामे स्त्रिया कुटूंबाच्या बिनपगारी कामगार म्हणून करतात.

मध्यमवर्गीय स्त्री विषयक दृष्टीकोन :-

मध्यम वर्गामध्ये स्त्रीया आणि पुरुष यांचे कार्यक्षेत्र वेगवेगळे मानले आहे. स्वत:च्या घरातील व इतरासाठीची कामे असा भेद त्यामध्ये केलेला आहे. मध्यमवर्गीय स्त्रियांनी फक्त घरातील कामे करावी, अशी अपेक्षा साधारण दिसून येते. कौटूंबिक उद्योगामध्ये किराणा माल, शिवन काम, विनकाम, खाद्यपदार्थ यासारख्या धंदयात स्त्रीयांनी सहाय्य दिले तरी ते गौणच मानले जाते. त्याला महत्व दिले जात नाही. तसेच शिरगणती केली जाते, त्यावेळी त्यांना कामगार या संज्ञेखाली घेतले जात नाही. अशा प्रकारची कामे करणे हे कौटूंबिकदृष्टया अप्रतिष्ठचे मानले जाते. मध्यम वर्गात असणाऱ्या स्त्रियांकडे अर्थाजनासाठी आवश्यक शिक्षण व कौशल्य नसते.

परिस्थीतीच्या रेटयामुळे अनेकदा अशा स्त्रीयांना या पांढरपेशा व्यवसायात काम करावे लागत आहे. त्यामुळे हळुहळु का होईना या कल्पनेत बदल होत आहे. परिस्थीती बिकट व अनेक आर्थीक समस्या असल्याने अशा स्त्रियांना कुटूंबाकडून नौकरी करण्यासाठी होणारा विरोध कमी होऊ लागला आहे. मात्र मध्यम वर्गातील अगदी खालच्या स्तरामध्ये जर मुलीचे लग्न झाले तर तीच्यापासून जी कमाई होत आहे त्यास मुकावे लागेल या भितीपोटी अशा मुर्लीचे विवाह लांबवले जातात.

स्त्रियावरील जबाबदाऱ्या :-

सुख वस्तू कुटूंबातील स्त्रियांना घरकामाचा बोजा उचलावा लागत नाही कारण नौकर गडी त्यांना या कामी मदत करतात. मात्र त्यांच्याकडून घर चालवण्याची आणि मुलांचे संगोपन करण्याची अपेक्षा केली जाते. कुटूंबातील किंवा कुटूंबाबाहेरील कामाच्या बाबतचे महत्वाचे निर्णय, पैशाची आवक-जावक, हिशोब ठेवण्याचे काम स्त्रियांना करता येत नाहीत. अशा जबाबदाऱ्या अजुनही त्यांच्यावर टाकल्या जात नाहीत. शैक्षणिक संधी देताना भेदभाव केला जातो, घरकाम करण्यास फक्त मुलींनाच सांगीतले जाते मुलांना नाही, मुलांना नौकरीच्या दृष्टीने व्यवसायिक शिक्षण दिले जाते परंतु मुलींना व्यवसायिक प्रशिक्षण द्यावे अशी मानसिकता फारच अल्प लोकांमध्ये दिसून येते. मुलींच्या बाबतचे अंतीम ध्येय म्हणजे त्यांचा विवाह असेच मानले जाते. जरी मुली अभ्यासात व अन्य क्षेत्रात उत्कृष्ट प्रगती करीत असल्या तरी त्यांना घरकामाकडे अजीबात दुर्लक्ष करता येत नाही. स्त्रीच्या खास मानलेल्या अशा भुमिकावर भर दिल्यामुळे स्त्रियांचे व्यक्तीमत्व व अस्मीता यावर त्याचा निश्चितच परिणाम होतो. लहानपणापासून मुलींना असे संस्कार शिकविले जातात की त्या अपोआपच अज्ञाधारक आणि तडजोड करण्यास शिकतात. आपल्याला कदापीही आपली मते ठामपणे मांडता येणार नाहीत याची त्यांना जाणीव होती. कोणत्याही बाबतीत त्यांना ठाम निर्णय घेता येत नाही. स्त्रियांच्या जीवनावर अशा निर्बंध आणि मर्यादांचा अनिष्ठ परिणाम होत असतो. पुरुषांबरोबर व्यावसायिक जीवनात संघर्ष करण्याची वेळ जेंव्हा येते तेंव्हा त्यांना तो जाणवतो. गरीब कुटूंबामध्ये स्त्रियांना काही वेळा घरकाम करुन संसार सांभाळावा लागतो अशा स्त्रिया आर्थीक स्थितीत भर घालण्याचेही प्रयत्न करतात. या कुटूंबामध्ये मुलींच्या शिक्षणाकडे पुर्ण दुर्लक्ष केले जाते. परंतु यातही स्त्री सक्षमपणे मार्ग काढताना दिसून येते.

समारोप :-

स्त्री ची अर्थार्जन शक्ती व तिचे स्थान, कुटूंबात तीला मिळणारी सहाय्यतता ही बऱ्याचअंशी तिच्या व्यवसायिक दर्जावर आधारीत असते. शारिरीक श्रमाची कामे ही आपल्या समाजात कमी दर्जाची लेखली जात असल्याने अकुशल कामे, बिगारी करणाऱ्या व हीन लेखली गेलेली कामे करणाऱ्या स्त्रीयांना फारसा दर्जा नसतो या उलट प्रतिष्ठीत कामे करणाऱ्या स्त्रीयांचा दर्जा उच्च असतो. आर्थीकदृष्ट्या निम्न स्तरावर असणाऱ्या स्त्रीयांचा बराचसा वेळ पैसा कमविण्यातच व घरकाम करण्यातच जातो. त्यामुळे या स्त्रीयावर जास्तीच्या कामाचा बोजा पडत असतो. त्यांना आपल्या मुलांच्या संगोपनाकडे पुरेसे लक्ष देता येत नाही. घराबाहेर स्त्रिया ज्या व्यावसायिक जबाबदाऱ्या पार पाडतात त्यापेक्षा गृहिणी या नात्याने केल्या जाणाऱ्या अपेक्षा यांची सांगड घालणे आवश्यक असते. अशा स्त्रियांना उत्पन्न आणि कुटूंबाच्या समजुतदारपणा व सहानुभूती या गोष्टी योग्य वेळी मिळणे आवश्यक असते. स्त्रीयांचे सक्षमीकरण हे इतर स्त्रीया व सोबतचे पुरुष उमेदवार यांच्या सहकार्याने सामाजिक उत्तरदायित्व व त्यांचे सक्षमीकरण घडताना दिसून येईल.

संदर्भ सुची :-

१) भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोडबील : डॉ. अनिल सुर्याप्रकाश उषा वाघ, सुगावा प्रकाशन ; पृ.क्र. १७७.
२) हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लेखक-आ.ह. साळुंके
३) महामानव, लेखक : ज्ञानराज काशिनाथ गायकवाड, रीया पब्लीकेशन.

वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमांच्या शाळा तिल माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांचा व त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास

संशोधक
गोविंद टोपाजी कु-हे
एम.ए.एम.एड.एम.फिल.

प्रस्तावना -

भारतासारख्या लोकशाही कल्याणकारी राज्यात अभिप्रेत असलेली किमान आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी समग्र स्त्रीजातीला शिक्षण देणे अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यातच माध्यमिक शिक्षण हे विद्याथ्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारे शिक्षण असतं. मुला-मुलींच्या कुमारावस्थेत या कालावधीत घेतलं किंवा दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय. या कालावधीत मुला मुलींमध्ये शारीरिक ,मानसिक, भावनिक बदल होतात. इतर समाजातील मुलींच्या तुलनेत या शैक्षणिक स्तरावर अनुसूचित जातीच्या मुलींना अनेक अडचणी येतात. पूर्वी अनुसूचित जातीतील मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण हे अत्यल्प होते .अलीकडच्या काळात त्यात वाढ झालेली असली तरीही विकास मात्र झालेला दिसून येत नाही. यास अनेक बाबी कारणीभूत आहेत .आर्थिक परिस्थिती, प्रथा, परंपरा, पालकवर्ग,समाज,शैक्षणिक धोरणांची उदासीनता ,अंधश्रद्धा इत्यादी बाबी विचारात घेता त्यांची शैक्षणिक आणि अन्य प्रकारची उन्नती घडवून आणणं हे एक आव्हानच आहे.

साधारणत: 1970 नंतर शिक्षण संचालनालयाने व मंत्रालयीन शिक्षण विभागाने शिक्षणाच्या विकासासाठी अनेक योजना सुरू केल्या. पुस्तक पेढी योजना, खडू-फळा योजना, विशेष शैक्षणिक सवलती इत्यादी.

आज पर्यंत अनुसूचित जातीच्या समाजातील स्त्रियांना कोणतेही कौटुंबिक व सामाजिक अधिकार या समाजाने पूर्णता दिले नव्हते . मानवाच्या मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा या आहेत. असे आपण म्हणतो परंतु एकविसाव्या शतकामध्ये शिक्षण पुरेसा सामाजिक ,आर्थिक दर्जा ,चांगलं जीवनमान या देखील मूलभूत गरजा बनल्या आहेत .या गरजा अनुसूचित जातीच्या समाजातील मुलींच्या बाबतीत कितपत भागवल्या जातात याचा आढावा घेण्याचा संशोधकांनी प्रयत्न केला आहे .या समाजाचा विकास होण्यासाठी मुलांसोबत मुलींनाही शिक्षण देणे फार गरजेचे आहे .अनुसूचित जातीच्या समाजातील सर्व मुली शिक्षण का घेऊ शकत नाही त्यांना शिक्षण घेताना कोणकोणत्या अडचणी येतात? कोणती सामाजिक बंधनं येतात? या प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे .अनुसूचित जातीच्या समाजातील मुलींच्या शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा सखोल अभ्यास तसेच त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न संशोधकांनी प्रस्तुत संशोधनात केला आहे.

संज्ञात्मक व कार्यात्मक व्याख्या

१. वसमत तालुका

महाराष्ट्रातील मराठवाडा या विभागातील प्रमुख हिंगोली जिल्ह्यातील एक तालुका होय.

२. माध्यमिक स्तर

प्राथमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षणाला जोडणारा दुवा. वयोगट १३-१९ वर्ष होय. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 च्या धोरणानुसार ५+३+२ म्हणजेच इयत्ता आठ ,नऊ, दहा या इयत्तेला माध्यमिक तर संबोधले आहे .

३. अनुसूचित जाती

शासकीय मागासवर्गीय जाती परिच्छेदातील अनुक्रमांक 37 म्हणजेच अनुसूचित जाती.

४. माध्यमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण आणि विद्यापीठीय शिक्षण यांना जोडणारा दुवा म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय.

संशोधनाची आवश्यकता -

संशोधनाची आवश्यकता व गरज पुढील प्रमाणे

१. अनुसूचित जातीच्या मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते ते कमी करण्यासाठी त्यांना येणाऱ्या अडचणी जाणून घेणे हे महत्त्वाचे ठरते त्यासाठी संशोधनाची गरज आहे.
२. अनुसूचित जातीतील मुलींच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या व शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने त्यांच्या समस्यांचे संशोधन करून निराकरण करता येईल.
३. राज्यघटनेने सर्वांना स्त्री-पुरुष यांना समान कर्तव्य व समान हक्क दिलेले आहेत त्या हक्कांची जाणीव त्यांना करून देण्यासाठी संशोधनाची गरज आहे.
४. अनुसूचित जातीतील मुलींनी शिकले पाहिजे यासाठी त्यांची मानसिक तयारी झाली पाहिजे यासाठी संशोधनाची आवश्यकता आहे.
५. अनुसूचित जातीच्या मुलींमध्ये समाजात शिकत असताना त्यांचा सामाजिक दर्जा सुधारला गेला पाहिजे यासाठी संशोधनाची गरज आहे.
६. अनुसूचित जातीच्या मुलींमध्ये आजही अज्ञानाचे प्रमाण जास्त आहे ते कमी करण्यासाठी संशोधनाची आवश्यकता आहे.
७. सद्यस्थितीमध्ये अनुसूचित जातीतील मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे हे प्रमाण कमी असण्याचे कारण काय हे जाणण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

पंडित नेहरू म्हणतात जर तुम्ही एका पुरुषाला शिक्षण दिलं तर एका व्यक्तीला शिक्षण दिल्यासारखं होईल पण जर एका स्त्रीला शिक्षण दिलं तर संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षण दिलं असे होईल .

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व पुढील प्रमाणे दिसून येते

1. अनुसूचित जातीतील मुलींच्या शैक्षणिक समस्यांची जाणीव होईल.
2. कुटुंब व समाज यांचा मुलीच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण यामध्ये बदल होण्यास मदत होईल.
3. अनुसूचित जातीच्या मुलींचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त ठरेल.
4. समान शैक्षणिक संधी मिळण्यासंदर्भात जाणीव जागृती होईल.
5. अनुसूचित जातीच्या समाजातील मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढणे या संदर्भात उपाय केले जातील.

6. स्त्री पुरुष समानतेचे संबंधी योग्य दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. मराठी माध्यमाच्या शाळेमधील माध्यमिक स्तरावर अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेताना अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या आर्थिक परिस्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

4.मराठी माध्यमाच्या शाळा तिल माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना मिळणार्या शिक्षणविषयक भौतिक सेवा सुविधांचा अभ्यास करणे.

5. मराठी माध्यमाच्या शाळेतील माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्या यावर उपाय योजना करणे.

संशोधनाची गृहितके -

1. अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या शैक्षणिक विकासासाठी शासन सर्वतोपरी प्रयत्न करत आहे.
2. माध्यमिक स्तरावर अनुसूचित जातीच्या मुलींचे गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.
3. अनुसूचित जातीतील मुलींचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन बदलत आहे.
4. इतर समाजातील मुलींच्या तुलनेत अनुसूचित जातीच्या मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.
5. अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या पालकांचा व त्यांच्या पाल्यांच्या शिक्षणा संबंधित दृष्टिकोन बदलण्यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावरून प्रयत्न होत आहेत.

संशोधनाची व्याप्ती -

१. प्रस्तुत संशोधनात वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमाच्या शाळेतील माध्यमिक स्तरावरील अनुसूचित जातीच्या मुलींना येणाऱ्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास केला आहे.

२. प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमाच्या शाळांमधील माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या मुलींना लागू करता येतील.

संशोधनाच्या मर्यादा -

१. प्रस्तुत संशोधन हे अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या शैक्षणिक,कौटुंबिक,सामाजिक समस्यापुरते मर्यादित आहे.

२. प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळा पुरते मर्यादित आहे.

३. प्रस्तुत संशोधन हे अनुसूचित जातीच्या मुलीं पुरते मर्यादित आहे.

४. प्रस्तुत संशोधनासाठी आठवी व नववीच्या वर्गाचाच विचार करण्यात आला आहे.

५. प्रस्तुत संशोधनावर स्थळ, वेळ ,काळ या सर्व मर्यादा पडल्या आहेत.

संशोधनाची कार्यपद्धती -

संशोधकाने सदर संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीची निवड केली आहे प्रस्तुत समस्या वर्तमानकालीन असल्याने ही सर्वेक्षण पद्धती उपयुक्त ठरणार आहे.

संशोधनाचे साधन -

या संशोधनात प्रश्नावली या साधनाचा वापर केला जाणार आहे यामध्ये विद्यार्थ्यांना प्रश्नावली देऊन माहिती भरून घेतली जाणार आहे.

माहितीचे संकलन -

विद्यार्थी प्रश्नावली यांच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात येणार आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष -

१. वसमत तालुक्यातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या शैक्षणिक समस्या आहेत त्यात बहुतांश मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी घरापासून सात ते आठ किमी अंतरावर जावे लागते.

२. अनुसूचित जातीच्या मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी शाळेत येण्या-जाण्यासाठी त्यांना कौटुंबिक कारणांपेक्षा इतर अडचणी जास्त येतात.

३. मुलींना सहशिक्षणासाठी बहुतेक शाळेतील पालकांची परवानगी नाही.

४. अनुसूचित जातीच्या समाजातील मुलींना लग्नानंतर शिक्षण घेऊ दिले जात नाही कारण सासरचे लोक शिक्षणास परवानगी देत नाही याचा परिणाम त्यांच्या शिक्षणावर होतो.

५. अनुसूचित जातीच्या मुलींना त्यांच्या समाजाकडून बहुतांशी शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळत नाही.

६. नोकरी मिळत नाही ही बहुतांश मुलींना प्रामुख्याने समस्या जाणवते.

७. बहुतांशी मुलींचे वडील हे मजुरी करतात सर्वसामान्य कामे करतात त्यामुळे मुलींच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण होत नाहीत.

८.बहुतांशी अनुसूचित जातीच्या मुलींच्या कुटुंबा मधून पालकांची परिस्थिती बिकट असल्यामुळे वेळेवर शैक्षणिक साहित्य पुरवले जात नाही.

शिफारशी -

१. अनुसूचित जातीच्या समाजातील मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी त्या जाती संदर्भात शाळांची संख्या अधिक वाढवावी.

२. मराठी माध्यमांच्या कन्या शाळांची संख्या वाढवावी.

३. शाळेमध्ये जास्तीत जास्त स्त्री शिक्षकांची नेमणूक करावी.

४. अनुसूचित जातीच्या मुलींचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर नोकरीची हमी शासनाने घ्यावी.

संदर्भ सूची -

१. उमाठे वि तू -शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे.
२. बापट भा गो- शैक्षणिक संशोधन.
३. भिंताडे वी रा - शैक्षणिक संशोधन पद्धती.
४. डॉक्टर अनंत आणि महाले संजीवनी - संशोधन अहवालाचे लेखन पद्धती.
५. डॉक्टर पाटील लिला -आजचे शिक्षण आजच्या समस्या.

महिला सक्षमीकरणासाठी योजनांचा अभ्यास

-प्रा डॉ गोपाळ पवार
गणित विभाग प्रमुख,
अभिनव अध्यापक महाविद्यालय, लातूर

गोषवारा :

जिल्हा परिषदेमध्ये महिला व बालकल्याण सभापतींच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती असते. ही समिती त्यांच्या जिल्ह्यतील गरजा व उपलब्ध आर्थिक तरतूद लक्षात घेऊन (१० टक्के निधीतून) स्त्रियांसाठी व बालकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची निश्चिती करते. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (बालकल्याण) हे या समितीचे सदस्यसचिव असतात. योजनेची निश्चिती झाल्यानंतर वृत्तपत्रात जाहिरात देऊन या योजनेच्या अनुषंगाने काम करणाऱ्या प्रशिक्षण संस्थेची किंवा संस्थेची निवड केली जाते. याप्रमाणेच लाभार्थ्यांनाही या योजनेच्या अनुषंगाने अर्ज सादर करण्यास सांगितले जाते. लाभार्थी ही जाहिरात पाहून किंवा जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण समितीकडे थेट जाऊन संबंधित योजनेचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज करू शकतात. तालुकास्तरावर बाल विकास प्रकल्प अधिकारी किंवा पंचायत समितीचे गट विकास अधिकारी यांच्याकडे ही योजनेचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज करता येतो. थोडय़ाफार फरकाने सर्व जिल्हा परिषदांमध्ये स्त्री आणि बालकल्याणविषयक योजनांची अंमलबजावणी अशा प्रकारे होते.

मुख्य शब्दः

महिला व बाल कल्याण, सभापती, मानवाधिकार, लैंगिक आरोग्य, नैसर्गिक संसाधने, आर्थिक बचत गट, आर्थिक पात्रता, शैक्षणिक पात्रता, राजकीय क्षमता, मार्गदर्शन व प्रशिक्षण केंद्र

प्रस्तावना:

मानवसमुहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांशी हतोत्साहित करणारे वर्तन, त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (जेंडर इक्वॅलिटी) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण, असे थोडक्यात म्हणता येईल.

मानवी हक्कांविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रीय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे.स्रियांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचेआहे.ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत.इथे त्या पुरुषांच्या

निर्णयावर अवलंबून राहतात.त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे.घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत,याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे प्रबोधन झाले पाहिजे ती अजूनही 100% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या:

"कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात."

महिला सक्षमीकरणातील महत्त्वपूर्ण टप्पे:

१. लैंगिक आरोग्य
२. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची राखणावळ
३. आर्थिक सक्षमता
४. शैक्षणिक सक्षमता
५. राजकीय सक्षमता
६. आर्थिक बचतगट

उद्दिष्टे:

१. महिला सक्षमीकरणासाठीच्या योजनेचा अभ्यास करणे.
२. महिला सक्षमीकरणातील महत्त्वपूर्ण टप्पे अभ्यासणे.
३. महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे.

महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षमीकरण:

भारतातील बहुसंख्य स्त्रिया या घरकामात गुंतलेल्या असतात. कमी उत्पादकेची व कमी कौश्यल्याची कामे स्त्रियांकडे दिली जातात. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जाते. महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सबलीकरण होण्याचे प्रमाण व वेग कमी आहे. महिला या उपजीविकेसाठी शेती, मजुरी, उद्योग,दुग्ध व्यवसाय, इ. क्षेत्रात काम करत असतात परंतु त्या कामाची कधीच मोजमाप केली जात नाही. त्यामुळे आर्थिक सबलीकरणाला चालना मिळत नाही.

महिला सक्षमीकरणासाठी विविध योजना:

महाराष्ट्र शासनाने १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यात कालसुसंगत बदल करत २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित करण्यात आले. या सर्व धोरणांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांवरील अत्याचार, हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वंयसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वंयसाहाय्यता बचतगटांचा विकास, यांचा प्रामुख्याने विचार झाला. त्याचे परिणाम अनेकांगांनी दिसून आले.

स्त्रियांचे आणि मुलींचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढताना स्त्रीविषयक धोरणे आणि कायदे अधिक कडक झाले.शासकीय-निमशासकीय यंत्रणांमध्ये स्त्रियांना नोकरीत ३० टक्के आरक्षण मिळाले. स्थानिक स्वराज्य

संस्थात ५० टक्के आरक्षण मिळाले. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना व्यवसाय शिक्षण-प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या. कायदेशीर मदतीसाठी राज्य महिला आयोग स्थापन झाला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (जिल्हा परिषद/ पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती) स्व-उत्पन्नातील १० टक्के निधी स्त्री आणि बालकल्याणासाठी राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली.

१. जिल्हा परिषदेने राबवावयाच्या योजना :-

शासनाने जिल्हा परिषदांनी त्यांच्या स्व-उत्पन्नाच्या १० टक्के निधीतून राबवावयाच्या योजनांची निश्चिती करून दिली आहे. यातील सगळ्याच योजना प्रत्येक जिल्हा परिषदेमार्फत राबविल्या जातात असे नाही. उपलब्ध वित्तीय तरतूद आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन महिला व बालकल्याण समिती या योजनांची निश्चिती करते. जितकी स्थानिक स्वराज्य संस्था आर्थिकदृष्टया सक्षम तितका अधिक निधी महिला व बालकल्याण समितीला मिळतो. शासनाने या योजना दोन गटांत विभागल्या आहेत. पहिल्या गटात प्रशिक्षण आणि सक्षमीकरणाच्या योजना आहेत तर दुसऱ्या गटात विविध वस्तू खरेदीच्या योजनांचा समावेश आहे.

२. व्यावसायिक व तांत्रिक प्रशिक्षण :-

यात मुलींना आणि स्त्रियांना विविध प्रकारचे व्यवसाय प्रशिक्षण देऊन त्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास केला जातो. जसे की केटरिंग, ब्युटी पार्लर, दुग्धजन्य पदार्थांचे उत्पादन, अन्न प्रक्रिया व्यवसायाचे प्रशिक्षण, फॅशन डिझायनिंग, संगणक दुरुस्ती, मोटार ड्रायव्हिंग, मराठी-इंग्रजी टायपिंग, परिचारिका, विमा एजंट, ज्वेलरी मेकिंग, कचऱ्याचे विभाजन व व्यवस्थापन, रोपवाटिका तसेच शोभिवंत फुलझाड व औषधी वनस्पतींची लागवड व विक्री. एका लाभार्थी स्त्रीवर योजनेतून जास्तीत जास्त पाच हजार रुपयांपर्यंत खर्च केला जातो. प्रशिक्षणाची १० टक्के रक्कम लाभार्थीला स्वत: भरावी लागते.

३. स्व-संरक्षण व शारीरिक विकास प्रशिक्षण :-

यात ज्युडो, कराटे आणि योगाचा समावेश आहे. इयत्ता चौथी ते दहावी तसेच महाविद्यालयीन मुली आणि इच्छुक महिला शिक्षक यांना याचा लाभ घेता येतो. प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीवर योजनेतून जास्तीत जास्त ६०० रुपयांपर्यंत खर्च करता येतो. हे प्रशिक्षण स्थानिक ग्रामपंचायत आणि शाळा व्यवस्थापन समितीच्या मान्यतेने आयोजित केले जाते.

४. समपुदेशन केंद्र :-

कौटुंबिक छळाने त्रासलेल्या तसेच मानसिकदृष्टया खचलेल्या, स्त्रियांसाठी मानसशास्त्रीय, कायदेशीर समपुदेशनाचे काम या योजनेतून केले जाते. ही समपुदेशन केंद्र स्वंयसेवी संस्थांमार्फत चालवली जातात. स्वंयसेवी संस्थेची निवड जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, समाज कल्याण अधिकारी आणि उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (बालकल्याण) या त्रिसदस्यीय समितीमार्फत केली जाते. जिल्हा व तालुकास्तरीय समुपदेशन केंद्रात समुपदेशक व विधि सल्लागाराची नियुक्ती मानधन तत्त्वावर केलेली असते.

५. संगणक प्रशिक्षण :-

योजनेतून महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळाने मंजुरी दिलेल्या प्रशिक्षण केंद्रात सातवी ते १२वी उत्तीर्ण मुलींना एम. एस. सी. आय. टी., सी. सी. सी. तसेच या समकक्ष स्वरूपाचे प्रशिक्षण घेता येते. योजनेत दारिद्र्य

रेषेखालील कुटुंबाच्या मुलींना तसेच ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ५० हजार रुपयांपर्यंत आहे त्यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

६. वसतिगृह:-

तालुकास्तरावरील मुलींसाठी वसतिगृहे योजनेतून स्वंयसेवी संस्थांमार्फत आठवी ते दहावी तसेच महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी स्वत:च्या गावापासून लांब अंतरावर तालुक्याच्या ठिकाणी जावे लागणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृहाची सोय उपलबध करून देण्यात येते.

७. मार्गदर्शन व प्रशिक्षण :-

स्त्री आणि किशोरवयीन मुलींना लैंगिक, आरोग्य आणि कायदेविषयक प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढवा, त्यांना स्वच्छतेची सवय लागून त्यांच्या लैंगिक आरोग्याची जपणूक व्हावी, त्यांचा आरोग्य व पोषणविषयक दर्जा चांगला राहावा, त्यांच्यातील गृहकौशल्ये व व्यवसाय कौशल्ये विकसित व्हावीत, या दृष्टीने मार्गदर्शन केले जाते.

८. बालविकास प्रकल्प निधी:-

अंगणवाड्यांसाठी स्वतंत्र इमारत, दुरुस्ती-भाडे-एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेतून मंजूर केलेल्या अंगणवाड्यांची संख्या फार मोठी आहे. ज्या अंगणवाड्यांना स्वत:ची इमारत नाही अशा अंगणवाड्यांना नवीन इमारत बांधण्यासाठी घालून दिलेल्या वित्तीय मर्यादेत या योजनेतून अंगणवाडीसाठी स्वतंत्र इमारत बांधता येते तसेच दुरुस्तीची कामे ही या निधीतून करता येतात.

९. पुरस्कार:-

सेविका, मदतनीस, पर्यवेक्षिका यांना पुरस्कार देण्यात येतो.

१०.महिला मेळावे व मार्गदर्शन केंद्र:-

पंचायत महिला शक्ती अभियानांतर्गत पंचायतराज संस्थांमधील महिला लोकप्रतिनिधींना प्रशिक्षण, महिला मेळावे व मार्गदर्शन केंद्र स्थापन करण्यात आली.

११. आरक्षण:-

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना ५० टक्के आरक्षण आहे. तिथे निवडून गेलेल्या स्त्री-लोकप्रतिनिधींची प्रशिक्षणातून क्षमताबांधणी व्हावी यासाठी या योजनेतून प्रयत्न केले जातात. यासाठी जिल्हा परिषदेतील महिला व बालविकास विभागात एक मार्गदर्शन केंद्र स्थापन करण्याच्या सूचनाही शासनाने दिल्या आहेत.

१२. मुलांच्या शस्त्रक्रियेसाठी अर्थसाहाय्य :-

या योजनेत ० ते ६ वयोगटातील मुला-मुलींच्या हृदय शस्त्रक्रिया, कर्करोग, किडनीतील दोष, या व अशा गंभीर आजारांवर शस्त्रक्रिया करतांना प्राथमिक तपासणीसाठी १५ हजार तर शस्त्रक्रिया झाल्यावर ३५ हजार रुपयांपर्यंत किंवा प्रत्यक्ष झालेला खर्च यापैकी जो खर्च कमी असेल तितकी मदत केली जाते.

१३. विविध साहित्य पुरवणे:-

योजनेतून पिठाची गिरणी, सौर कंदील, शिलाई मशीन, पिको-फॉल मशीन असे साहित्य पुरवण्यात येते. अशा वस्तू वाटप करताना प्रत्येकीसाठी जास्तीत जास्त २० हजार रुपये इतका खर्च करण्यास मंजुरी आहे. यात

लाभार्थीचा हिस्सा १० टक्के आहे योग्य लाभार्थी मिळवण्याच्या दृष्टीने प्रसिद्धी देऊन अर्ज मागवले जातात. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबातील पात्र महिलांना योजनेचा लाभ देताना प्राधान्य आहे. यात स्त्रीसंख्या पुरेशी नसल्यास ५० हजार रुपयांपर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अन्य महिला लाभार्थीचा विचार केला जातो.

१४. शालेय मुलींना सायकल पुरवणे :-

या योजनेतून राहत्या गावापासून दोन किलोमीटर अंतर लांबच्या शाळेत जाव्या लागणाऱ्या विद्यार्थिनींना सायकलवाटप योजनेचा लाभ दिला जातो. दोन किलोमीटरचे लाभार्थी संपल्यानंतर १ कि.मी. अंतरावरील शाळेत जाणाऱ्या विद्यर्थिनींनाही योजनेचा लाभ घेता येतो.

१५. घरकुल योजना :-

यातून घटस्फोटित व परित्यक्ता स्त्रियांना, ज्यांच्याकडे घर नाही आणि ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न ५०हजार रुपयांपर्यंत इतके आहे त्यांना हक्काचं घर मिळावं म्हणून ५० हजार रुपयांपर्यंत घरकुलासाठी खर्च केला जातो.

निष्कर्ष:-

१. जिल्हा परिषदेमध्ये महिला व बालकल्याण सभापतींच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती असते.
२. ही समिती त्यांच्या जिल्ह्यतील गरजा व उपलब्ध आर्थिक तरतूद लक्षात घेऊन (१० टक्के निधीतून) स्त्रियांसाठी व बालकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची निश्चिती करते.
३. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (बालकल्याण) हे या समितीचे सदस्यसचिव असतात.
४. योजनेची निश्चिती झाल्यानंतर वृत्तपत्रात जाहिरात देऊन या योजनेच्या अनुषंगाने काम करणाऱ्या प्रशिक्षण संस्थेची किंवा संस्थेची निवड केली जाते.
५. याप्रमाणेच लाभार्थ्यांनाही या योजनेच्या अनुषंगाने अर्ज सादर करण्यास सांगितले जाते.
६. लाभार्थी ही जाहिरात पाहून किंवा जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण समितीकडे थेट जाऊन संबंधित योजनेचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज करू शकतात.
७. तालुकास्तरावर बाल विकास प्रकल्प अधिकारी किंवा पंचायत समितीचे गट विकास अधिकारी यांच्याकडे ही योजनेचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज करता येतो.
८. थोडय़ाफार फरकाने सर्व जिल्हा परिषदांमध्ये स्त्री आणि बालकल्याण विषयक योजनांची अंमलबजावणी अशा प्रकारे होते.
९. महिला सक्षमीकरणासाठी विविध योजनांचा फायदा होतो.
१०. घटस्फोटित व परितकत्या महिलांना सक्षम बनविण्यात आले आहे.

संदर्भ सूची:

१. महिला व बालकल्याण विभाग, मंत्रालय मुंबई माहिती पुस्तिका
२. पाटील डॉ लिला (२००६),स्त्री शिक्षण, नागपूर, विद्या प्रकाशन
३. दैनिक लोकसत्ता, लेख महिला सबलीकरण
४. लातूर जिल्हा परिषद, महिला व बालकल्याण विभाग, माहिती केंद्र

महिलांचा खेळातील सहभाग : अडथळे व उपाय

प्रशांत बिभीषण पाटील
शारीरिक शिक्षण संचालक,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:

आधुनिक भारतातील स्त्रियांची स्थिती ही एक विचित्र गोष्ट आहे जी महिलांनी घराचे सुरक्षित जीवन सोडले आहे आणि आता जीवनाच्या रणांगणात उतरले आहेत, आजच्या स्त्रिया जोश, प्रतिभा आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेसाठी पूर्णपणे सक्षम आहेत. त्यांनी स्वत: ला सिद्ध केले आहे की ते पुरुषांबरोबर खांद्याला खांदा लावून चालु शकतात. पण भारतात त्यांना त्यांची योग्य ती जागा अजून मिळालेली नाही. भारताचे लैंगिक गुणोत्तर हे दर्शविते की भारतीय पिढी अजूनही कार्यक्षेत्रात किंवा क्रीडा क्षेत्रात आपले स्थान निर्माण करण्यासाठी महिलांच्या बाबतीत भेदभाव करीत आहे.

युरोपियन देशांतील इतर स्त्रियांपेक्षा आजच्या दिवसात भारतीय महिलांना बऱ्याच समस्या भेडसावत आहेत. या समस्या भारतीय महिलांच्या जीवनाचा भाग बनल्या आहेत आणि त्यापैकी काहींनी त्यांचे भाग्य म्हणून स्वीकारले आहे. या समस्यांव्यतिरिक्त मुलींना आणखी एक अडचण अर्थात धार्मिक अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. परंतु काळ बदलला आहे आणि भारतीय महिला आपले कार्य सिद्ध करीत आहेत त्याचाच एक भाग म्हणजे जागतिक विद्वान, शास्त्रज्ञ, डॉक्टर आणि क्रीडा क्षेत्रात चॅम्पियन्सच्या पहिल्या यादीत महिलांचे नाव चिन्हांकित करीत आहेत.

खेळ हा निसर्गत: सार्वत्रिक आहे. पूर्वीच्या काळात फक्त पुरूष बहुतेक खेळांमध्ये भाग घेत असत, खेळामध्ये महिलांना भाग घेण्याची परवानगी नव्हती. पूर्वीच्या स्त्रियांना शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला; धार्मिक आणि जातिभेद यांचाही अडथळा होत असे. परंतु नंतर त्यांनी सर्व कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग देखील सुरू केला. महिला क्रीडा स्पर्धकांना क्रीडा कारकीर्दीत अनेक अडचणी किंवा अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. अशा प्रकारच्या प्रतिबंधांमुळे ते एकतर खेळात भाग घेण्यास विरोध करतात किंवा त्यांना प्रशिक्षण घेण्यास प्रतिबंधित येतात.

भारतीय महिला ही केवळ चूल व मूल यामध्ये रमलेली अबला नसून ती जागतिक क्रीडा क्षेत्रातही आपल्या देशाची प्रतिमा उंचावत असते हेच अनेक भारतीय खेळाडूंनी सिद्ध केले आहे. भारतीय महिलांनी क्रीडा क्षेत्रातही आपल्या देशाचा नावलौकिक उंचावला आहे. सुपरमॉम म्हणून ख्याती मिळविलेली बॉक्सर एम.सी.मेरी कोम, बॅडमिंटनची सुपरस्टार सायना नेहवाल, सौंदर्यवती टेनिसपटू सानिया मिर्झा यांच्यासारख्या खेळाडू भारतीय खेळाडूंसाठी प्रेरणास्थान आहेत.

प्रगत देशांच्या तुलनेत भारतात क्रीडा क्षेत्रात अनेक वर्षे अनास्थाच दिसून आली आहे. भारतीय खेळाडू आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील क्रीडा स्पर्धामध्ये अव्वल यश मिळविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या शारीरिक व मानसिक तंदुरुस्तीत खूपच मागे पडतात. हा विचार केला तर भारतीय महिला खूपच अव्वल यशापासून दूर आहेत असेच दिसून येत आहे. भारतीय स्त्री म्हणजे चूल व मूल यामध्ये अडकलेली महिला आहे असाच सर्वसाधारण समज आहे. किंबहुना पुरुषप्रधान संस्कृतीत भारतीय महिला खेळाडू उपेक्षितच राहिल्या आहेत. त्यामुळेच की काय अपेक्षेइतकी उत्तुंग झेप भारतीय महिला खेळांडूंना जागतिक क्रीडा क्षेत्रात घेता आलेली नाही. असे असले तरी काही भारतीय महिलांनी पुरुष खेळाडूं इतकीच जास्त चांगली कामगिरी केली आहे.

आंतरराष्ट्रीय महिला खेळाडू कामगिरी:

भारतासाठी ऑलिम्पिक पदक हे वाळवंटातील मृगजळासारखेच असते याचा भारतीय खेळाडूंना अनेक वेळा प्रत्यय आला आहे. वैयक्तिक खेळात ऑलिम्पिक पदक ही भारतीय खेळाडूंसाठी स्वप्नवत ठरले आहे. ऑलिम्पिक पदकांचे दुर्भिक्ष असलेल्या भारतात करनाम मल्लेश्वरी या महिलेने वेटलिफ्टिंगसारख्या ताकदवान खेळात ऑलिम्पिक कांस्यपदक मिळवीत इतिहास घडविला. २००० च्या सिडनी ऑलिम्पिकमध्ये हे पदक जिंकणारी ती पहिली भारतीय महिला खेळाडू ठरली. भारतीय वेटलिफ्टर्स अनेक वेळा उत्तेजक औषधे सेवनप्रकरणी दोषी आढळले आहेत. भारतीय वेटलिफ्टिंग महासंघावरही मोठी दंडात्मक कारवाई झाली आहे. या पाश्र्वभूमीवर मल्लेश्वरी हिचे हे यश खरोखरीच कौतुकास्पद आहे.

बॉक्सिंग हा खेळ मुळातच पुरुष खेळाडूंचे प्राबल्य असलेला खेळ. अशा खेळात भारतीय महिला सहसा भाग घेत नाहीत. मात्र मेरी कोम हिने केवळ एकदा नव्हे तर पाच वेळा जागतिक विजेतेपद मिळवीत भारतीय महिलाही बॉक्सिंगमध्ये कारकीर्द करू शकतात हे दाखवून दिले आहे. ऑलिम्पिक पदक मिळविण्यासाठी विलक्षण मेहनतीची गरज असते. याचा प्रत्यय घडवीत सायना नेहवाल हिने बॅडमिंटनमध्ये ऑलिम्पिक पदकाला गवसणी घातली. केवळ भारतीय नव्हे तर अनेक देशांमधील खेळाडूंसाठी ती आदर्श खेळाडू आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक स्पर्धा जिंकूनही तिचे पाय जमिनीवरच आहेत. तिने मिळविलेल्या उत्तुंग यशामुळे भारतीय बॅडमिंटन क्षेत्रात सायना इफेक्ट जाणवला आहे. या खेळात करिअर करता येते हा आत्मविश्वास तिने अन्य खेळाडूंप्रमाणेच पालकांमध्ये निर्माण केला.

अंजू बॉबी जॉर्ज, पी.टी.उषा यांच्यासारख्या धावपटूंनी ऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धेतील अंतिम फेरीत धडक मारली आहे. अंजू हिने जागतिक मैदानी स्पर्धेत लांब उडीत कांस्यपदक मिळविले. जागतिक स्पर्धेत पदक मिळविणारी ती पहिली भारतीय धावपटू ठरली. ऑलिम्पिक स्पर्धेत दोन वेळा अंतिम फेरीत स्थान मिळूनही तिला पदकापर्यंत पोहोचता आले नाही. पी.टी.उषा हिला ऑलिम्पिकमध्ये कांस्यपदकापासून केवळ एकशतांश सेकंदांनी वंचित व्हावे लागले. हे पदक तिला मिळविता आले नाही

तरीही तिने आशियाई व अन्य आंतरराष्ट्रीय स्पर्धामध्ये पदकांची लयलूट करीत भारताची सुवर्णकन्या म्हणून नावलौकिक प्राप्त केला आहे. तिच्यापासून प्रेरणा घेत अनेक मुलींनी ॲथलेटिक्समध्ये कारकीर्द केली आहे आणि करीत आहेत.

अंजली भागवत, तेजस्विनी सावंत यांच्यासारख्या खेळाडूंनी नेमबाजीत जागतिक स्तरावर अनेक विक्रम केले आहेत. चार वेळा ऑलिम्पिकमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करणारी अंजली ही नवोदित नेमबाजांसाठी प्रेरणास्थानच आहे. गेल्या सहा-सात वर्षांमध्ये नेमबाजीत कारकीर्द करू इच्छिणाऱ्या मुलींची संख्या वाढत चालली आहे. अभिनव बिंद्रा, गगन नारंग, विजयकुमार यांच्या पावलावर पाऊल ठेवीत ऑलिम्पिक पदकाला भारतीय महिला नेमबाज लवकरच गवसणी घालतील अशी अपेक्षा आहे.

कोनेरू हम्पी ही महिलांच्या बुद्धिबळात विश्वनाथन आनंदच मानली जाते. दोन वेळा तिने जागतिक अजिंक्यपदाच्या लढतीत स्थान मिळविले आहे. विश्वविजेतेपदाला गवसणी घालण्यात तिला अपयश आले असले तरीही अन्य भारतीय महिला खेळाडूंसाठी तिची कामगिरी प्रोत्साहनवर्धकच ठरली आहे. दीपिका पल्लिकल (स्क्वॉश), डोला बॅनर्जी, दीपिकाकुमारी (तिरंदाजी), ज्योर्तिमयी सिकदर, शायनी अब्राहम, एम.डी.वलसम्मा, अश्विनी नचप्पा, कविता राऊत, प्रिजा श्रीधरन, कृष्णा पुनिया (ॲथलेटिक्स), मिताली राज, झुलान गोस्वामी, अंजुम चोप्रा (क्रिकेट), मधुमिता बिश्त, अपर्णा पोपट (बॅडमिंटन), रश्मी चक्रवर्ती (टेनिस), एस. विजयालक्ष्मी, द्रोणावली हरिका, तानिया सचदेव (बुद्धिबळ) आदी खेळाडूंनी भारतीय पुरुष खेळाडूंसारखेच उल्लेखनीय यश आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मिळविले आहे. हम किसीसे कम नही हेच त्यांनी दाखवून दिले आहे.

फिट इंडिया मुव्हमेंट अंतर्गत 'गो गर्ल गो' उपक्रम:

दहावीनंतर खेळाऐवजी शैक्षणिक करिअरवर 'फोकस' करण्याकडे बहुतांश खेळाडूंचा कल असतो. त्यात मुलींच्या संख्या अधिक आहे. मुलांच्याबरोबरीने मुलींनीही खेळात करिअर करण्यासाठी 'गो गर्ल गो' हा उपक्रम क्रीडा विभागाने हाती घेतला असल्याची माहिती क्रीडा आयुक्त ओमप्रकाश बकोरिया यांनी दिली.

फिट इंडिया मुव्हमेंट अंतर्गत राज्यपातळीवर 'गो गर्ल गो' हा उपक्रम राबवण्यात येत आहे. राज्यातील प्रत्येक तालुक्यात, जिल्ह्यात या उपक्रमांतर्गत विविध खेळांच्या निवड चाचणी घेण्यात येत आहेत. शंभर मीटर धावण्याची स्पर्धा तीन वयोगटांत घेण्यात येत आहे. यास राज्यात सर्वच जिल्ह्यांत चांगला प्रतिसाद मिळत आहे. या बरोबर ऑलिम्पिक क्रीडा प्रकारांमध्येही 'गो गर्ल गो' निवड चाचणी घेण्यात येणार आहेत.

शंभर मीटर धावण्याच्या निवड चाचणीतून वेगवान धावपटूंचा शोध 'गो गर्ल गो' उपक्रमातून घेण्यात येत आहे. ही निवड चाचणी तीन वयोगटांत घेण्यात येत आहे. गुणवान धावपटूंचा शोध या उपक्रमातून नक्कीच लागेल. मुलींनी खेळात करिअर करावे यासाठीच हा उपक्रम हाती घेण्यात आला आहे. दहावीनंतर अनेक मुली खेळ सोडून देतात असे चित्र दिसून आले. साहजिकच शिक्षणाबरोबरच

मुलींनी खेळात करिअर करण्याच्यादृष्टीने स्पर्धात्मक वातावरण व सुविधा देण्याचा प्रयत्न आगामी काळात करण्यात येणार आहे.

'खेलो इंडिया' स्पर्धेत महाराष्ट्र संघाने पदक तालिकेत अव्वल स्थान मिळवले. महाराष्ट्राच्या खेळाडूंनी आपले कौशल्यपणाला लावत घवघवीत यश संपादन केले. मात्र, काही क्रीडा प्रकारांत आणखी सुवर्णपदक जिंकता आले असते असे वाटते. विशेष करुन तिरंदाजी, बॉक्सिंग, बॅडमिंटन, टेनिस या खेळांत आणखी सुवर्णपदके जिंकता आली असती. टेनिस व बॅडमिंटन खेळातील अनेक गुणवान खेळाडू हे अन्य स्पर्धांत खेळत होते. या खेळांच्या संघटनांनी सहकार्य केले असते तर सुवर्णपदकांची संख्या निश्चितच वाढली असती.

सारांश: वरील विषयामुळे महिलांना तणाव, लठ्ठपणा, उच्च रक्तदाब, मधुमेह यासारख्या समस्यांचा सामना करावा लागतो; संप्रेरक बिघडलेले कार्य क्रियाशीलतेस कारणीभूत ठरते यामुळे दरोरोजच्या क्रियाकलापांना पूर्ण करण्यात अक्षम आणि ऑस्टिओपोरोसिसच्या स्थितीसारख्या दुखापतीचा धोका निर्माण होतो. महिलांच्या आरोग्यासाठी या अडचणी दूर केल्या पाहिजेत. सर्व महिला वर्गास क्रीडा सहभागाच्या मोहिमेस शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये प्रोत्साहित केले जावे. त्यांच्या कुटुंबियांनीही मुलींना खेळामध्ये भाग घेण्यासाठी सहकार्य केले पाहिजे. महिला क्रीडा सहभागासाठी सरकारने जनजागृती कार्यक्रम राबवून त्यांना प्रोत्साहित केले जात आहे. या साठी फिट इंडिया मुव्हमेंट अंतर्गत राज्यपातळीवर 'गो गर्ल गो' या उपक्रमासारखे उपक्रम फायदेशीर ठरतील.

सदर्भ:

1. https://www.loksatta.com/lokprabha
2. https://healthmarathi.com/category/smart-health-tips
3. http://www.pudhari.news/m/features/aarogya.php
4. https://sports.maharashtra.gov.in/sports_web/
5. https://kheloindia.gov.in/

महिला सबलीकरणासाठी शासन योजना

शोभा संग्राम पाटील
सहाय्यक प्राध्यापिका
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.

सारांश

प्रत्येक स्त्री शिक्षित होणे महत्वाचे आहे. कारण मुलींचे शिक्षण हे संपूर्ण कुंटुबाचे शिक्षण आहे. म्हणून तिला शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण, आदिवासी भागातील स्त्री, अजूनही अशिक्षित आहे. तेव्हा त्यांना शिक्षित करणे. आवश्यक आहे. एक चांगली माता शिक्षकापेक्षाही श्रेष्ठ असू शकते. मुलांच्या संगोपनासोबत संवर्धनाचे आणि कुटुंबाच्या विकासाचे कार्य पार पाडण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण मिळणे महत्वाचे आहे.

आजही ग्रामीण स्त्री कोणाला राग येऊ नये म्हणून एका चिन्हावर शिक्का मारण्याऐवजी सर्व चिन्हांवर शिक्का मारते आणि तिला मिळालेला अधिकार त्यावेळी डावलते. हे उदाहरण खरी लोकशाही टिकविण्याचे नाही. यासाठी तिला आपला मताधिकार कसा वापरला पाहीजे हे समजणे आवश्यक आहे. यासाठी स्त्री सुशिक्षित होऊन जागरूक होणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने स्त्री व पुरूषांना समान हक्क दिला आहे. केंद्र सरकार व राज्य सरकारव्दारा नियुक्त शैक्षणिक आयोग व समित्यांनी स्त्री शिक्षणाविषयी अनेक महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत. केंद्र सरकारने मुलींना व्यावसायिक प्रशिक्षण, जीवनोपयोगी कौशल्य विकास बाल्याअवस्थेतील संगोपन आणि शिक्षण इ. नाविन्यपूर्ण कार्यक्रमांद्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधीमध्ये वाढ करण्यावर भर दिला आहे. प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे म्हणून राज्य शासनाने मुलींना 'उपस्थिती भत्ता' देण्याची योजना सुरू केली. विद्यार्थीनींना मोफत प्रवास सवलत देण्यासाठी राज्यात 'अहिल्याबाई होळकर योजना' राबविण्यात आली आहे. मागासवर्गीय मुलींच्या गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे या उद्देशाने सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना सुरू करण्यात आली आहे महिलांकडे समाजातील उत्पादक घटक म्हणून पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार व जबाबदाऱ्या पेलणाऱ्या एका पुरोगामी राष्ट्राच्या नागरिक म्हणून पाहिले जावे.

आज शिक्षित स्त्रियांनी प्राचीन सामाजिक रूढी, सहन करू न शकणाऱ्या परंपरा या मोडलेल्या आहेत. आज स्त्रिया पुरूषांपेक्षा कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाहीत. आज सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया कार्यरत आहेत. अगदी ग्रामीण स्तरापासून ते आंतरराष्ट्रिय स्तरापर्यंत स्वतःच्या कुंटुबापासून ते राष्ट्रव्यापी संघटनेपर्यंत, कृषी कार्यापासून ते संशोधन कार्यापर्यंत, कारकूनापासून ते मोठया अधिकारी वर्गापर्यंत, छोटया समुहाच्या सभासद प्रतिनिधीपासून ते देशाच्या प्रतिनीधीपर्यंत स्त्री कार्यरत असल्याचे प्रत्ययास येते परन्तू ही स्त्री शहरी विभागातील, उच्चभ्रू समाजातील, सुशिक्षित कुंटुबातील आहे. ग्रामीण, आदिवासी भागातील स्त्री, अजूनही अशिक्षित आहे. तेव्हा त्यांना शिक्षित करणे. आवश्यक आहे. एक चांगली माता शिक्षकापेक्षाही श्रेष्ठ असू शकते. मग ती जर सुशिक्षित असल्यास किती फायदा होवू शकतो. राष्ट्राच्या विकासामध्ये शिक्षणाला अन्यनसाधारण महत्व आहे. राष्ट्राची उन्नती आणि समानता या दोहोंसाठी शिक्षणावरील गुंतवणूक ही मनुष्यबळावरील गुंतवणूक असल्याने अनिवार्य ठरली आहे. देशाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत मानवी भाडवलाची भूमिका अधिक महत्वाची आहे. मानवी भांडवल निर्मिती म्हणजे देशातील लोंकाचे ज्ञान कौशल्य यांची वाढ करण्याची प्रक्रिया होय. आणि ही प्रक्रिया शिक्षणाने सुरू होते.

स्त्री शिक्षणाचे महत्व –

प्रत्येक स्त्री शिक्षित होणे महत्वाचे आहे. कारण **पंडीत जवाहरलाल नेहरू** म्हणत असत मुलांचे शिक्षण हे केवळ एका व्यक्तीचे शिक्षण आहे. परंतू मुलींचे शिक्षण हे संपूर्ण कुंटुबाचे शिक्षण आहे. म्हणून तिला शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

१. **स्त्रियांची भूमिका** –

कुंटुबामध्ये स्त्री प्रथम मुलगी, नंतर पत्नी, आणि नंतर माता अशा तीन महत्वाच्या भूमिका निभावित असते. त्यातही तिची पत्नी व माता अशा दोन महत्वाच्या भूमिका आहेत. या भूमिका पार पाडताना पतीच्या

कार्याला हातभार लावणे, आवश्यक तेथे मार्गदर्शन करण, चुकीपासून परावृत्त करणे, व संसाराचा गाडा व्यवस्थित चालविणे असे कार्य करते. मुलांच्या संगोपनासोबत संवर्धनाचे आणि कुटुंबाच्या विकासाचे कार्य पार पाडण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण मिळणे महत्वाचे आहे.

२. **लोकशाहीचा आधारस्तंभ –**

" लोकांनी, लोकांकडून आणि लोकांसाठी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय." अशी लोकशाहीची व्याख्या अब्राहम लिंकनने केली आहे. तेव्हा लोक म्हटले की, पुरूष आणि स्त्री हे दोन्हीघटक येतात. आणि स्त्री जर शिक्षणापासून उपेक्षित राहिली तर लोकशाही टिकणार कशी? तर स्त्री लोकशाहीचा महत्वाचा आधारस्तंभ आहे. लोकशाहीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या मताधिकाराचा उपयोग तिला व्यवस्थित करता आला पाहीजे. आजही ग्रामीण स्त्री कोणाला राग येऊ नये म्हणून एका चिन्हावर शिक्का मारण्याऐवजी सर्व चिन्हांवर शिक्का मारते आणि तिला मिळालेला अधिकार त्यावेळी डावलते. हे उदाहरण खरी लोकशाही टिकविण्याचे नाही. यासाठी तिला आपला मताधिकार कसा वापरला पाहीजे हे समजणे आवश्यक आहे. यासाठी स्त्री सुशिक्षित होऊन जागरूक होणे आवश्यक आहे.

३. **देशविकासाचे आधारतत्व –**

राष्ट्राचा विकास होण्यासाठी स्त्री आणि पुरूष हे दोघेही एका गतीने चालणे महत्वाचे असते. स्त्रीचे समाजातील स्थान उंचावले गेले पाहीजे. पुरूष आणि स्त्रिया समाज्याच्या दोन चाकामध्ये समतोल असायला हवा. जिजाऊमुळे शिवछत्रपती घडले. यशोदामुळे श्रीकृष्ण घडले, कौसल्येमुळे श्रीराम घडले. असे असताना सुद्धा काळाच्या ओघामध्ये स्त्री शिक्षणावर काही अत्याचार झाले त्याचे निराकरण अत्यावश्यक ठरले. या मतांप्रमाणे कार्य करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण महत्वाचे आहे.

स्त्री शिक्षणाची उद्दिष्टे –

राष्ट्राचा स्त्री विषयक दृष्टिकोण कसा आहे. राष्ट्रामध्ये स्त्रीला किती महत्व दिले जाते. या सर्व गोष्टी, स्त्रीयांच्या शिक्षणाची उद्दिष्टे ठरवितात. स्त्रीच्या आयुष्याचा परिध फक्त घरापुरताच मर्यादित ठेवल्यास स्त्री शिक्षणाचे उद्दिष्ट आदर्श माता, पत्नी, गृहिणी तयार करणे हे ठरते. पंरतु औदयोगिक प्रगतीमुळे आणि दुसऱ्या महायुदधानंतर जी सामाजिक,राजकीय व आर्थिक स्थित्यंतरे झाली त्यामुळे केवळ आदर्श माता, पत्नी व गृहिणी तयार करणे ही स्त्रीशिक्षणाची उद्दिष्टे न राहता शिक्षणाची जी सर्वसामान्य ध्येये व उद्दिष्टे मानली जातात.

स्त्री शिक्षणाची उद्दिष्टे

१. व्यक्तिमत्वाच्या सर्वांगीण विकासाठी शिक्षण
२. नागरित्वासाठी आणि जीवनासाठी शिक्षण
३. व्यवसायासाठी शिक्षण
४. फुरसतीच्या वेळेच्या सदुपयोगासाठी शिक्षण
५. सांस्कृतिक मूल्ये जोपासण्यासाठी शिक्षण

भारतीय संविधानाने स्त्री व पुरूषांना समान हक्क दिला आहे. (UN) यु.एन. अहवाल १९८० नुसार जगातील लोकसंख्येच्या अर्धी संख्या स्त्रियांची आहे. जगाच्या मिळकतीपैकी १/१० भाग कमावतात. जगाच्या मालमत्तेचा १/१०० पेक्षा कमी त्यांची मालमत्ता आहे.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.149
20th Feb. 2021

२००१ च्या जणगणनेनुसार १००० पुरूषांमागे ९३३ स्त्रिया भारतात आहेत आणि स्त्री साक्षरता प्रमाण ५४:

मुलींच्या शिक्षणातील **समस्या–** →

- कौटुंबिक कामे
- सामाजिक रचना
- पालकांची उदासीनता
- शिक्षकांची कमतरता
- दारिद्रय
- स्वतंत्र शाळेची कमतरता
- एकत्र मुले-मुली शिकण्यास विरोध

डॉ. राधाकृष्णन आयोग, राष्ट्रीय स्त्री शिक्षण समिती (१९५८) कोठारी आयोग,शालेय शिक्षण सुधार समिती, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) इ. केंद्र सरकार व राज्य सरकारव्दारा नियुक्त शैक्षणिक आयोग व समित्यांनी स्त्री शिक्षणाविषयी अनेक महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत.

शिक्षणासाठी उपाययोजना →

१.मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण
२.उपस्थिती भत्ता
३.मागासवर्गीय/विद्यार्थीनींना विशेष शिष्यवृत्त्या
४.स्त्री शिक्षकांच्या नेमणूकीचे प्रमाण अधिक
५.शालेय पोषण आहार
६.सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना
७.विविध संस्थांमध्ये अर्धवेळ रोजगाराची सोय
८.प्रभावी मार्गदर्शन व सल्ला मसलत सेवा

शासन योजना –

मुलींचे शिक्षण ही शासनाच्या दृष्टीने महत्वाची बाब आहे. पटावरील मुलींच्या संख्येमध्ये विशेषतः ग्रामीण भागातील आणि प्रतिकूल परिस्थितीतील गटांमध्ये स्त्री/पुरूष असमानता दिसून येते. ही असमानता अनुसूचित जाती व जमातीच्या बाबतीत विशेषतः उच्च प्राथमिक स्तरावर अधिक तीव्र आहे. ही असमानता दूर व्हावी म्हणून मुलींना १२वी पर्यंत मोफत शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. हा निर्णय मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी वरदान ठरला आहे. मुलीच्या शिक्षणाला प्रोस्ताहन देण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या काही योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१.मुलींच्या प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणासाठी राष्ट्रीय **कार्यक्रम** :-

मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी केंद्र सरकारने हा कार्यक्रम सुरू केला आहे. ग्रामीण स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त असलेले शैक्षणिकदृष्टया मागास, गट, जिल्हयातील ज्या भागात १किमान पाच टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीची आहे आणि अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण १० टक्क्यांपेक्षा कमी आहे असे गट तसेच झोपडपटटयांमध्ये मुलींच्या प्राथ. शिक्षणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम या अंतर्गत अतिरिक्त साधनांचा पुरवठा केला जातो.

मुलींना व्यावसायिक प्रशिक्षण, जीवनोपयोगी कौशल्य विकास बाल्याअवस्थेतील संगोपन आणि शिक्षण इ. नाविन्यपूर्ण कार्यक्रमांद्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधीमध्ये वाढ करण्यावर भर दिला जात आहे.

२.कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय :-

ही योजना २००४ मध्ये शैक्षणिकदृष्टया मागास गटातील अनुसूचित जाती/जमाती/इतर मागासवर्ग व अल्पसंख्याक कुटूंबातील शाळाबाहय मुलींना दर्जेदार शिक्षणाची संधी निश्चित करण्याच्या हेतूने उच्च प्राथमिक स्तरावरील वस्तीशाळा स्थापन करण्यासाठी सुरू करण्यात आली. राज्यातील १० जिल्हयातील प्रत्येकी १०० मुली इतकी प्रवेश क्षमता असलेली ४३ कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालये कार्यरत आहेत.

३.उपस्थिती भत्ता योजना :-

प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे म्हणून राज्य शासनाने मुलींना 'उपस्थिती भत्ता' देण्याची योजना जानेवारी १९९२ मध्ये सुरू केली. या योजनेतंर्गत शैक्षणिक वर्षात ७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त दिवस शाळेत उपस्थित असणाऱ्या १ ली ते ४ थी पर्यंतच्या मुलींच्या पालकांना एक रूपया प्रतिदिवस आणि जास्तीत जास्त रू.२२०/- इतका उपस्थिती भत्ता दिला जातो.

४.अहिल्याबाई होळकर योजना :-

विद्यार्थीनींना मोफत प्रवास सवलत देण्यासाठी १९९६-९७ पासून राज्यात 'अहिल्याबाई होळकर योजना' राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत ग्रामीण भागातील इ.५वी ते १०वी पर्यंतच्या मुलींच्या त्यांच्या गावात शाळा उपलब्ध नसल्यास शाळेत उपस्थित राहण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसमध्ये मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात येते.

४.सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती **योजना :-**

इ.५ वी, ७वी व ८वी ते १०वी मध्ये शिकणाऱ्या मागासवर्गीय मुलींच्या गळतीचे प्रमाण कमी व्हावे या उद्देशाने १९९६ व २००३ पासून सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना सुरू करण्यात आली आहे. वर्षातून तीन वेळा २६ जून, २२ सप्टेंबर व ३ जानेवारी चा तारखांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या ६६ वर्षानंतरसुध्दा आपल्या देशातील स्त्रियांपर्यंत विकासाची फळे पोहचू शकली नाहीत ही दुर्देवाने सत्यस्थिती आहे. या ५० टक्के जनतेच्या बौध्दिक व व्यक्तिगत क्षमतांचा विकास करण्याच्या मार्गात अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकिय अडथळे आहेत. या अडथळयांमुळेच केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गती खुंटते हा असमतोल नाहिसा व्हावा या दृष्टीने शासनाची सर्व शक्ती व सामर्थ्य पुरेपूर कामी लावले पाहिजे. तरच समाज आणि देशाची प्रगती आणि विकास यांना खरोखर चालना मिळू शकेल. त्याचप्रमाणे समाजातील उत्पादक घटक म्हणून पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार व जबाबदाऱ्या पेलणाऱ्या एका पुरोगामी राष्ट्राच्या नागरिक म्हणून महिलांकडे पाहिले जावे.

संदर्भ-

१.डॉ.किरण नागतोडे, शालेय व्यवस्थापन आणि संघटन
२.शैलजा भंगाळे, माध्यमिक स्तरावरील समस्या आणि उपाय, प्रशांत पब्लिकेशन
३.भारतीय शिक्षण, ऑगस्ट २०१४.

स्त्री संबंधित प्रश्न व प्रसार माध्यमांची भूमिका

प्रदिप माधवराव एडके
संशोधक विद्यार्थी
शिक्षणशास्त्र संकुल
स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड

प्रगतशील राष्ट्र म्हणुन भारताचे नाव घेतांना समाजाने असमान लेखलेल्या ' स्त्री विचार होने अगत्याचे ठरते. आधुनिक काळात जीवन जगतांनासुध्दा स्त्री ला हीन, कमी लेखण्याची परंपरा आजही समाजाने जपलेली आहे. जुन्या रूढी, परंपरा आजही समजाने जपलेल्या आहे स्त्री अबला म्हणुन जीवन व्यतीत करीत आहे. भारताची ही बाजू मजबुत होण्यासाठी भारतीय संविधानात अनेक तरतुदी केल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोडबील संसदेत मांडल्यानंतर अनेक धर्मवेड्या लोकांनी आपल्याच घरातील स्त्रीला पुरूषाप्रमाणे समान वागणुक, संधी देण्याचे नाकरले होते. हीन समाज व्यवस्था आज विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगात सुध्दा स्त्री ची विटंबना करण्यात मग्न आहे . आधुनिक काळातील प्रसार माध्यमेसुध्दा स्त्री देहाची विटंबना मोकळे पणाने करत आहेत यांची अनेक उदाहरणे आपण दैनदिन जीवन जगतांना पहातच आहोत. जॉनसन यांच्या मते, ''समाजामध्ये अशी अनेक क्षेत्रे आहेत , की ज्यामध्ये केवळ पुरूषांचे अधिराज्य आहे किंवा पुरूषी अंमल चालतो जसे की लष्करी, राजकीय, अर्थिक, शैक्षणिक व धार्मिक संस्था अथवा संघटना याला काही अपवाद आहेत परतुं स्त्रियांची मक्तेदारी या ठिकाणी अजूनही दिसून येत नाही.''[१]

➢ स्त्री संबंधित प्रश्न : —

समाज व कुटुंबातील पुरूषी वर्चस्वामूळे स्त्रीयांशी संबंधित प्रश्नाची किंवा समस्यांची सोडवणुक करतांना दमछाक होत आहे. भारतीय समाजाने आपल्या जुन्या रूढी, परंपरा, अंधश्रध्दा कुंळचट कल्पना सोडलेल्या नाहीत त्यामुळे स्त्रीची होणारी विटंबना अशी अधुनिक भारतात प्रर्कर्षाने जाणवतांना दिसून येते. समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीला पुरूषाप्रमाणे समान वाटा देण्यास आजही आपली तयारी नाही यामूळे स्त्रीयांशी संबंधित समस्यांत दिवसेंदिवस वाढ होतांना दिसते. या समस्या आपले महाभयंकर रूप निर्माण करतांना दिसतात त्यांचा परिणाम म्हणुन समाज आजही कलंकीत होत आहे. अशा गंभीर समस्यांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. कारण आपल्या येणाऱ्या पीढयांतरी यातून सुटकेचा श्वास घेतलील अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचे काम आपले आहे ही स्त्री जीवनासाठी आपली अमूल्य भेट ठरेल.

१. स्त्रीभ्रुण हत्या :—

समाजामधील सर्वात महाभंयकर प्रष्न म्हणजे स्त्रीभ्रुण हया होय. प्रगतशील देशात यांचे प्रमाण अधिक आहे शिक्षित वर्गात याचे प्रमाण अधिक आहे आजची पिढी शिकुण वाया गेली असे म्हणावे लागेल "आधुनिक आरोग्य चिकित्सा प्रणालीमध्ये अल्टासांऊंन्ड सारख्या आधुनिकतम मशीनद्वारा कन्याभ्रुण हत्या सारख्या भयावट समाजिक तसेच अरोग्याच्या समस्यांना जन्म दिला आहे असे म्हणणे वागणे होणार नाही " [२] स्त्री ला गर्भातच संपविण्याचा डाव आजची आधुनिक पिढी आखत आहे. जन्मानंतर होणारी स्त्री

चा छळ आज गर्भातच मारली जात आहे ही समस्या नवसमाजाचे निर्माण केलेली लाजीरवाने ठरत आहे.

२. लैगिंक शोषण :—

भारतीय समाजात आजही पुरूष प्रधान संस्कृतीचे अस्तित्व दिसून येते. समाजिक , भावनिक व मानसिक अस्मिता जोपण्यासाठी आजही स्त्रीला दाबले जात आहे. ."समाजातील असलेली प्रतिष्ठा ही त्या घरच्या स्त्री यांच्या चरित्र्याशी थेट संबंधित असते."[३] असा कयास बांधला जात आहे त्यामूळे घराबाहेर निघणारी स्त्री यांच्या होणाप्रया लैगिक शोषणात वाढ होत आहे, नौकरी साठी घराबाहेर पडलेली स्त्री खाजगी व सरकारी अशा दोन्ही ठिकाणी सुरक्षित नाही हे जगान अनेक वेळा पाहीलेला आहे आणि ते प्रसार माध्यमांने दाखविलेले पण आहे."अनेकदा तर रंगावरून, कपडयावरून व्यंगांवरून राहणीवरून तिची चेष्टा केली जाते.[४]" ही तिची केली जाणारी चेश्ठा लैगिक शोषणाला खतपाणी घालते व तिचे घराबाहेर निघने कठीण करून टाचकते.

३. हुंडाबळी —'

परंपरा व प्रतिष्ठा जपण्यासाठी आजही समाजात हुंडा पध्दती आस्तित्वात आहे व ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. "हुंडा कमी मिळावा म्हणुन शारिरीक आणि मानसिक छळ करून एक तर मुलीला आत्महत्या करण्यात प्रवृत्त केले जाते नाही तर तिला जाळून विहिरीत ढकलून वा विष पाजून मारुन तरी टाकले जाते "[५] अशी प्रकारे अबला स्त्रीचा बळी घेतला जात आहे. हुंडयाची दृष्ट रुढी पाळण्यात श्रीमंत , गरीब, सुशिक्षित इत्यादी सर्वच स्तरातील मंडळी आढळतात. प्रतिष्ठेसाठी हुंडा मांगण्याचा अति श्रीमंत घरातील महिलांसुध्दा हुंडा बळी होतात.

४. मालमत्ता हक्क :—

वारसा हक्कांमध्ये मुलींना मुलांप्रमाणे समान हक्क मिळावेत म्हणुन कायदे करण्यात आले आहेत. त्यामूळे हा एक नविन प्रकार आता स्त्री यांच्या संदर्भात समाजात पूढे आला आहे. हिंदू वारसा हक्क कायदा १९५६ नुसार हा हक्क स्त्री ला मिळालेला असून त्यांची धग वचित ठिकाणी पेटतांना दिसत आहे यातून भांडणे, हाणामारी , खुण , अशा घटना घडतांना दिसत आहेत. भारतात वेगवेगळया धर्मानि पित्याच्या संमतीवर हक्क सांगण्याच्या वेगवेगळया मार्गाचा अवलंब केल्याचे दिसते.

५. घटस्फोट :—

आधुनिक काळात स्त्रियांना स्वांतज्य, सामाजिक मूल्यांमध्ये परिवर्तन अर्थिक स्वांतज्य , कौटुंबिक तणाव, विरोधी स्वभाव , जीवन पध्दतीमध्ये भिन्नत्व इत्यादी विविध कारणामूळे घटस्फोटाचा कायदा करण्यात आला पण यांचे वाईट परिणाम कुंटुंब व समाजावर पडतांना दिसत आहेत या सर्वाला स्त्री जबाबदार धरली जात आहे. कुंटुंबाच्या विघटनामूळे समाजाची अब्रु जातांना दिसत आहे त्यामूळे ही एक गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे."भारतीय समाजात घटस्फोटाचे प्रमाण कमी आहे आणि घटस्फोट घेतलेल्या स्त्री पुरूषांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन निकोप नाही."[६] घटस्फोटाचे कारण न तपासताच समाज काहीतरी भानगड आहे अशा विचाराने त्या स्त्रीकडे पहतांना दिसतो आहे.

६. लैगिंक हिंसाचाराची ओळख :—

स्त्रीयांच्या लैगिंक हिंसाचाराच्या प्रमाणात दिवसें दिवस वाढत होत आहे अत्याचारग्रस्त स्त्रीला एक प्रकारे हिनविण्याचे काम समाज व प्रशासन करतांना दिसते हिंसाचाराला बळी पडलेल्या स्त्रीला वेगवेगळे प्रश्न विचारुन तीच्या देहाची अवहलेना केली जाते त्यामूळे बरेच गुन्हे हे असेच दबले जातात. समाज काय म्हणेल?या भीतीपोटी महिला आपले तोंड उघडत नाही.

७. बलात्कार :—

"स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे शेवटचे टोक म्हणजे बलात्कार होय" स्त्री देहाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण निंदनीय बनला आहे बलात्कार पिढीत स्त्रीला अधिक ठिकाणी आपला जीव गमवावा लागत आहे. बलात्कार करणारे हे जवळचेच असल्यामूळे तीला आपल्या जीव धोक्यात घालावा लागतांना दिसतो ७१ टक्के बलात्कारातील गुन्हेगार हे नात्यातल मित्र, शेजारी, असतात, त्यामूळे समाजाला लागलेला हा कलंक कधी नाहीसा होईल यांची केवळ वाट पाहावी लागणार आहे.

भारतीय समाजातील अंधश्रध्दा , रुढी, परंपरा, प्रथा , जोपर्यंत दूर होणार नाहीत तो पर्यंत हा समाज स्त्री प्रती आपली भूमिका योग्य करणार नाही समाजक हिंसा कौटुंबिक हिंसा, विधवा, बालविवाह, प्रतिष्ठेसाठी वध करणे हया समस्या शुध्द स्त्री यांना भेडसावतांना नेहमी दिसत आहेत यांची ही चिंतन होने गरजेचे आहे. कायद्दयांची योग्य अमलबजावणी झाली तर नक्कीच स्त्री यांशी संबंधित हे प्रश्न मार्गी लागतील पण तरी तटस्त भूमिका घेणे गरजेचे आहे.

➢ **प्रसार माध्यमांची भूमिका :—**

भारतीय समाज आणि समजाने घेतलेली स्त्री विषयक भूमिका भारतीय प्रसार माध्यमे मागणी तसा पूरवठा या वाक्याप्रमाणे बजावतांना दिसत आहेत कारण प्रसार माध्यमांनी निर्माण केलेली स्त्री प्रतिमा ही पतिव्रता किंवा उपभोगाची वस्तू या दोन एका टोकांमध्येच सामावलेली आहे. वर्तमानपत्रे , मासिके, साप्ताहिके, दुरदर्शन , अकाशवाण, जाहिराती इत्यादी माध्यमांनी स्त्री प्रतिमा नेमकी कशी निर्माण केली याचा अभ्यास नाही विकास अध्ययन, केंद्राने केला आहे. स्त्रीला अबला मायाळू, प्रेमळ, सुंदर,नाजूक, आकर्षण,बाहूली दाखवून एक प्रकारचे तीचे भक्षन करावे ती काहीच करणार नाहीत पुरुषी वर्चस्वाखाली दडेल अशी भुमिका प्रत्येक ठिकाणी प्रसार माध्यमांनी स्त्री ची निर्माण केलेली ही भ्रामक प्रतिमा निश्चितच स्त्री विकासाला बाधक ठरणारी आहे."[८] चित्रपट,मालीकामधुन,स्त्रीयांच्या समस्या,यांच्या वेदना,होणारे अन्याय व्यक्तच होऊ दिले जात नाहीत उलट तीला सुंदर , नाजूक, दाखवूनतीच्या , भावनिक व मानसिक गुलाम बनविण्याच्या योजनास्पष्ट केल्या जात नाही प्रसार माध्यमासची भूमिका दुटप्पी वाटते.

जाहीरातीमधील स्त्री ची प्रतिमा ही एकतर गृहीणीची असते किंवा ग्लॅमरस , सेक्सी असते यामूळे तिच्या संदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित होतांना दिसतात येन्हाणातील जणतेच कठीण होऊन जाते." गृहशोभा जेना, कॉस्मापॉलिटन , कमन्सईरा ही मासिके स्वत:ला संपूर्णपणे स्त्रीयांनी बाहीलेली म्हणुन प्रतिमा निर्माण करीत असतात त्यांची मुखपृष्टे अश्लील , उत्तेज्जक स्वरुपाची असतात. तर आतील विषय विवाहबाहय लैगिंक संबंध ,

कामक्रिडा , अतृप्त स्त्रियांच्या आंबट काहण्या व अर्धनग्न छायाचित्रांनी भरलेली आढळतात. "९ यामूळे या माध्यमावर स्त्री म्हणुन विश्वास कसा ठेवावा हा ही प्रश्नच निर्माण होतो.

या सर्व पाश्चात्य वातावरणात सुध्दा हीच प्रसार माध्यमे स्त्रीयांच्या समस्या त्यांची दु:ख , उपेक्षितपणा , स्वंतत्र्य व्यक्तीमत्वासाठीची धडपड दाखवतात २००१ साल हे स्त्री सबलीकरण वर्ष म्हणुन जाहीर झाले असले तरी मेटोच्या गर्दित कुठेतरी हा सबलीकरणाचा आवाज दडल्याचे दिसून येते तरी सुध्दा जाणसखी स्त्री उडान बंद फाईल अशा निवडक मालिकामधुन स्त्रीयांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम प्रसार माध्यमेकरतांना दिसतात काही चित्रपटामधून स्त्री खलनायकी दाखवून ती परिस्थीती विरुध्द बंड करुन उठणारी दाखविली जाते. कायदयाची भाषा, कायदयाने ज्ञान तिला माहीत नसेलही पण प्रसार माध्यमातून तिला कळत नकळत तिच्या स्वत्वाची अस्मीतेची , स्वाभिमानाची , तिच्यावरील अन्यायाची जाणीव प्रज्वलित होत राहते "१० त्यामूळे प्रसार माध्यामांची तीला नेहमी जाणीव जागृत होईल अशी भूमिका होणे अगत्याचे ठरेल. यातून शोषीत स्त्रीला न्याय मिळेल नाहीतर समाजातील इतर क्षेत्राप्रमाणे तीची विंटबना , कुंचबना होतच जाईल व पुरुषासमान न्याय तीला मिळणार नाही प्रसार माध्यमांच्या विविध कार्यक्रम , जाहिराती इत्यादीच्या साहयाने स्त्रीला प्रगल्भ बनवले , स्वत्वाची अस्मीतेची जाणीव करुन दिली तर नाहीच जागृकतेचा एक नवा दृष्टीकोन निर्माण होईल व स्त्रीयांच्या समस्या निश्चित कमी होतील

- **स्त्री देहाविषयी समाजाचा दृष्टीकोन :—**

जागतीकरण उदारीकरण आणि खाजगीकरण यामूळे स्त्रीयांच्या प्रश्नांची तिव्रता वाढली आहे. स्त्रीच्या बाईपणावर भर देवून मार्केटिंगसाठी स्त्री देहाचा बाजारु व्यापार सूरु झाला प्रत्येक जाहीरातीत उघडया शरीराची स्त्री दाखविण्याचा उल्हास केला जातो. यांचे दुष्परिणाम म्हणजे समाजात वेश्याव्यवसााय, बारगर्ल , कॉलगर्ल असे व्यवसाय तेजीत चालत आहेत आजच्या हया भांडवलीव्यवस्थेत स्त्री ही भोगवस्तू आहे अशी मानसिकता समाजाची निर्माण झााली आहे. स्त्रीयांकडे भोगवस्तू म्हणुन पाहिल्यामूळे तीच्यावर अत्याचार होण्याच्या प्रकारात वाढ झाली आहे

- **भारतीय समाजाचे स्त्री —**

पुरुष समानतेचे तत्व स्वीकारले तरच स्त्रीयांच्या समस्या कमी होण्यास मदत मिळेल लिंग हा गुणविशेष निसर्ग दत्त आहे म्हणुन जैविकिय दृष्टीने स्त्री पुरुष समान आहे असे म्हटले पाहीजे स्त्री ला अग्रस्थानी ठेवून योन मानपान आदर दिला पाहीजे तरच तीची विटंबना होणार नाही ही पुरुषी मानसिकता निर्माण करण्याचे कार्य प्रसार माध्यमे व शिक्षण क्षेत्राचे आहे कारण शिक्षणाशिवाय जागृती करणे शक्य नाही यातून स्त्रीयांच्या समस्यातर नक्कीच कमी होतील कारण काय़दयाचा आधार घेवून जन जागृती होणे गरजेचे आहे ती एक काळाची गरज आहे नाही तर येणारी पीढी आपणाला माफ करणार नाही.

- **संदर्भ ग्रंथ :—**

१. लिंगभाव शाळा आणि समजा , डॉ बी. पी. मरजे, डॉ. युवराज पवार प्रशांत पब्लिकेश्न्स , जळगाव , पानक्रमांक १०७
२. लिंगभाव विद्यालय आणि सम , डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क्र ९९

३. लिंगभाव विद्यालय आणि सम , डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क १०२
४. लिंगभाव शाळा आणि समजा , डॉ बी. पी. मरजे, डॉ. युवराज पवार प्रशांत पब्लिकेश्न्स , जळगाव , पानक्रमांक १०५
५. लिंग , भाषा आणि समाज प्रा. हिगमीरे ए. व्ही प्रथमेश प्रकाशन औरंगाबाद पान क .१२०
६. लिंगभाव विद्यालय आणि सम , डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क ११२
७. लिंगभाव विद्यालय आणि सम , डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क ११४
८. लिंगभाव , शाळा आणि समाज डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क ८९
९. लिंगभाव , शाळा आणि समाज डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क ९०
१०. लिंगभाव , शाळा आणि समाज डॉ शैलजा भंगाळे , डॉ रंजना सोनवणे , प्रशांत पब्लिकेश्न्स जळगाव पान क ९१

लिंग शिक्षण काळाची गरज व लिंग समानता विषयक जागरुकता - एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास

डॉ. उर्मिला धूत
मार्गदर्शक
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, परभणी.

शुभांगी विजय होले
(संशोधक) पी. एच डी विद्यार्थिनी
स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

Abstract (गोषवारा)**:**

एकविसाव्या शतकात सुद्धा लिंगावर आधारित असमानता ही एक मोठी चिंतेची बाब आहे. जी संपूर्ण जगात परिचित आहे या समस्येच्या अनुषंगाने लिंग शिक्षण व लिंग समानता या विषयावर संशोधकाने सदर अभ्यास केलेला आहे. **चल :** लिंग शिक्षण विषयक जागरुकता, लिंग समानता विषयक जागरुकता **उद्दिष्टे :** विद्यार्थ्यांचा लिंग शिक्षण विषयक दृष्टिकोन जाणणे. विद्यार्थ्यांच्या लिंग समानता विषयक जागृतीचा शोध घेणे. **परिकल्पना :** सदर संशोधनासाठी अदिशादर्शक परिकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत. **संशोधन पद्धती :** प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. **निष्कर्ष :** लिंग शिक्षण ही काळाची गरज आहे. पदवी अभ्यासक्रमात लिंग शिक्षण हा विषय सक्तीचा/अनिवार्य असावा. स्त्री व पुरुषांना समान संधी व समान अधिकार द्यायला हवे. लिंग समानतेसाठी अभ्यासक्रमातून लिंग पूर्वग्रह, लिंग भेदभाव, लिंग स्टरियोटाइपिंग या समस्यांचा निर्मुलनाकरीता त्या अनुषंगाने अध्ययन साहित्य तयार करून त्या अध्ययन साहित्याचा वापर करण्याचे प्रशिक्षण शिक्षकांना द्यायला हवे. **समारोप :** आपल्याला ही लिंग सबलीकरणावर आधारित कार्यक्रमाची व अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करायला हवी. लिंग समानता व लिंग शिक्षण ही आजच्या काळाची गरज आहे व शिक्षणातून हे उद्दिष्ट आपण साध्य करू शकतो. अन्यथा येत्या काही वर्षांमध्ये येणाऱ्या पिढीचे अस्तित्व धोक्यात येईल.

प्रस्तावना :-

समाजातील प्रत्येकास कोणताही भेदभाव न करता आपले जीवन जगण्याचा हक्क आहे. ज्यावेळी जात, लिंग, रंग, वंश, व्यवसाय आणि स्थिती विचारात न घेता सर्व विचारांना व व्यक्तींना समान मानले जाते अशा व्यवस्थेला आपण समानता म्हणतो. आपल्याला वाटते की, लैंगिक असमानता ही भूतकाळातील बाब आहे कारण सद्यस्थितीत पुरुष व स्त्रिया दोघेही एकत्रितपणे विविध क्षेत्रांमध्ये नवीन इतिहास घडवत आहे व समान सुविधांचा लाभ आणि उपभोग घेत आहे. परंतु एकविसाव्या शतकात सुद्धा लिंगावर आधारित असमानता ही एक मोठी चिंतेची बाब आहे. जी संपूर्ण जगात परिचित आहे या समस्येच्या अनुषंगाने लिंग शिक्षण व लिंग समानता या विषयावर संशोधकाने सदर अभ्यास केलेला आहे.

संशोधन समस्येचे विधान :-

लिंग शिक्षण काळाची गरज व लिंग समानता विषयक जागरुकता - एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. विद्यार्थ्यांचा लिंग शिक्षण विषयक दृष्टिकोन जाणणे.

२. विद्यार्थ्यांच्या लिंग समानता विषयक जागृतीचा शोध घेणे.

३. लिंग शिक्षण व लिंग समानता जाणीव- जागृती निर्माण करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

परिकल्पना :-

सदर संशोधनासाठी अदिशादर्शक परिकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत.

१. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये लिंग शिक्षण विषयक जागृती आढळून येत नाही.

२. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये लिंग समानता विषयक जाणीव-जागृती आढळून येत नाही.

संशोधन व्याप्ती व मर्यादा :-

१. प्रस्तुत संशोधन ठाणे जिल्ह्यातील डोंबिवली शहरापुरतेच मर्यादित आहे.

२. प्रस्तुत संशोधनात डोंबिवली शहरातील एकाच अध्यापक महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

३. सदर संशोधन बी. एड. प्रथम वर्ष व बी. एड. द्वितीय वर्ष प्रशिक्षणार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन हे लिंग शिक्षण सध्याच्या काळाची गरज कशी आहे व लिंग समानता विषयक जागृतीचा अभ्यास करणारे असल्याने या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांकडून प्रश्नावलीच्या साह्याने माहितीचे संकलन केले आहे. प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण करून त्यांची शेकडेवारी काढली.

नमुना :-

सदर संशोधनासाठी डोंबिवली शहरातील आर. बी. टी. अध्यापक महाविद्यालयातील बी.एड. प्रथम वर्षातील १०० प्रशिक्षणार्थी व बी.एड. द्वितीय वर्षातील १०० प्रशिक्षणार्थी यांची नमुना म्हणून सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली. नमुना निवड केलेले प्रशिक्षणार्थी हे भावी शिक्षक असल्यामुळे हे संशोधन शिक्षणास दिशादर्शक ठरेल.

संशोधनाची साधने:-

संशोधकाने मार्गदर्शकांच्या सहकार्याने लिंग शिक्षण व लिंग समानता जागरुकता प्रश्नावली तयार केली व प्रश्नावलीच्या साह्याने संशोधनास आवश्यक ती माहिती मिळवली आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

प्राप्त माहितीच्या आधारे मिळालेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहे.

लिंग शिक्षणाची काळाची गरज निष्कर्ष :-

- ९६ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते लिंग शिक्षण ही काळाची गरज आहे.
- ८९ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते लिंग शिक्षण पदवी अभ्यासक्रमासाठी अनिवार्य असणे गरजेचे आहे.

- ८६ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते समाजातील लैंगिक शोषण, लैंगिक अत्याचार या समस्या दूर करण्यासाठी लिंग शिक्षणातून लिंग विषयक कायद्यांची जाणीव-जागृती करणे गरजेचे आहे.
- ८२ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते लिंग शिक्षणातून लिंग संकल्पना, लिंग दृष्टिकोन, लैंगिक आव्हाने यांची ओळख व्हायला हवी.
- ६३ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते लिंग सबलीकरणाची संकल्पना व लिंग समानतेसाठी कार्य करणाऱ्या संघटनांची माहिती लिंग शिक्षणातून द्यायला हवी.
- ७५ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते लिंग शिक्षणातून भारतातील लिंग न्यायशास्त्राच्या अंतर्गत PNDT, POCSO act ची माहिती द्यायला हवी.

लिंग समानता जागरुकता निष्कर्ष :-

- ८९ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते त्यांना लिंग पूर्वग्रह, लिंग स्टरियोटाइपिंग व लिंग भेदभाव म्हणजे काय ते माहिती आहे.
- ७१ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते ते भारतात समान समाजात राहत आहे.
- ७२ टक्के प्रशिक्षणार्थी स्त्रीवाद/ लिंग समानतेसाठी प्रयत्न करतात.
- ६१ टक्के प्रशिक्षणार्थी स्वतःला स्त्रीवादी समजतात.
- ६८ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते स्त्री पुरुष समानतेसाठी स्त्रीवाद (Feminism) सर्वात चांगली चळवळ आहे.
- ५२ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते पुरुष कर्मचाऱ्यांच्या तुलनेत महिला कर्मचाऱ्यांना कामाच्या ठिकाणी समान संधी मिळत नाही.
- ५८ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते त्यांच्या घरी, शाळेत व कार्याच्या ठिकाणी, इत्यादींमध्ये लैंगिक समानता आहे.
- ६५ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते पुरुषांच्या हक्कांना समर्थन देण्यात स्त्रीवाद (Feminism) अधिक मदत करते.
- ९६ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय महिला दिन याप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पुरुष दिन असायला हवा.
- ५६ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते त्यांच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये पुरुष आणि स्त्रियांची संख्या समप्रमाणात नाही.
- ६८ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांना माहिती आहे की लैंगिक वंश, रंग, अपंगत्व यावर आधारित भेदभावासाठी विद्यार्थी कोठे तक्रार नोंदवू शकतात.
- ६४ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांनी त्यांच्या आयुष्यात लिंग असमानता अनुभवली आहे.
- ५३ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते आपल्या देशात पुरुष आणि स्त्रियांना समान हक्क नाही.
- ७४ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते समानतेस बळकटी देण्यामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.

लिंग शिक्षणाची व समानता जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी उपाययोजना :-

१. पदवी अभ्यासक्रमात लिंग शिक्षण हा विषय सक्तीचा/अनिवार्य असावा. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना लिंग विषयक संकल्पना, लिंग दृष्टिकोन, लिंग विषयक समस्या, लिंग विषयक आव्हाने, इत्यादी घटकांची ओळख व आकलन होईल.

२. लिंग समानतेसाठी अभ्यासक्रमातून लिंग पूर्वग्रह, लिंग भेदभाव, लिंग स्टरियोटाइपिंग या समस्यांचा निर्मुलनाकरीता त्या अनुषंगाने अध्ययन साहित्य तयार करून त्या अध्ययन साहित्याचा वापर करण्याचे प्रशिक्षण शिक्षकांना द्यायला हवे; ज्यातून लिंग समानता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.

३. पाठ्यपुस्तकांमध्ये प्रभावी चित्रे व दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांना दाखवायला पाहिजे. कारण एखादी स्त्री केवळ आई वा गृहिणी नसून ती एक शिक्षिका डॉक्टर, प्राध्यापक, अभियंता, इत्यादी असू शकते हे पाठ्यपुस्तक आणि वाचन साहित्यात समाविष्ट करायला हवे.

४. स्त्री व पुरुषांना कामाच्या ठिकाणी समान संधी व समान अधिकार द्यायला हवे.

५. विद्यालय, महाविद्यालय व कामकाजाच्या ठिकाणी लिंग तटस्थ भाषेचा (Gender-Neutral Language) उपयोग करायला हवा.

६. आंतरराष्ट्रीय महिला दिन याप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पुरुष दिन साजरा करायला हवा.

७. प्रसारमाध्यमांनी लिंग समानतेसाठी लिंग संवेदनशील व लिंग परिवर्तनात्मक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करायला हवी तसेच लिंगधारणा संदर्भातील दृष्टिकोनास आव्हान देणारे कार्यक्रम सादर करायला हवे.

८. लिंग शिक्षणासाठी शाळा, महाविद्यालय, समाज यामध्ये लिंग सबलीकरणावर आधारित परिसंवाद, कार्यशाळा, चर्चासत्रे घ्यायला हवी.

९. लिंग शिक्षण व लिंग समानता या विषयांशी संबंधित वेगवेगळया स्तरावर संशोधने व्हायला हवी.

१०. शाळा व महाविद्यालयातून लिंग शिक्षणासाठी पथनाट्य, वक्तृत्व स्पर्धा, वादविवाद स्पर्धा, प्रदर्शने, लिंग शिक्षण व लिंग समानता या विषयांशी संबंधित पोस्टर व स्लोगन स्पर्धा घ्यायला हवी.

समारोप :-

लिंगभाव समानता आणण्यासाठी आपल्यापैकी प्रत्येकाला कणखर आणि वत्सल, निर्भय आणि संवेदनशील, भावनाशील आणि विवेकी व्हावे लागेल. लिंग समानता व लिंग शिक्षण ही आजच्या काळाची गरज आहे व शिक्षणातून हे उद्दिष्ट आपण साध्य करू शकतो अन्यथा येत्या काही वर्षांमध्ये येणाऱ्या पिढीचे अस्तित्व धोक्यात येईल. तेलंगणा हे पहिले असे राज्य बनले की, त्यांनी २०१६ मध्ये पदवी अभ्यासक्रमात लिंग शिक्षण हा विषय अनिवार्य केला. लिंग शिक्षण या विषयाला अनुसरून जे पाठ्यपुस्तक तयार केले त्याचे नाव Towards a World of equals (a bilingual textbook on gender) आहे. या पाठ्यपुस्तकात लिंग न्याय या मुद्द्यावर भर देऊन लिंग समानता व लिंग धारणा विकसित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आपल्याला ही लिंग सबलीकरणावर

आधारित कार्यक्रमाची व अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करायला हवी. सदर संशोधन हे लिंग शिक्षण काळाची गरज व लिंग समानतावर असल्यामुळे हे संशोधन शिक्षणास दिशादर्शक ठरेल.

संदर्भसूची :-

1. डॉ. पाटील विद्यादेवी, डॉ. वायकुळे, डॉ दांगट (२०१८) समकालीन भारतीय शिक्षण, लिंगभाव आणि समाज: सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे.
2. तांबे श्रुती (२०१०) लिंगभाव समजून घेताना: लोकवाड्मय गृह पब्लिकेशन, मुंबई.
3. त्रिपाठी प्रतिमा (२०१७)लिंग, विद्यालय एवं समाज: अग्रवाल पब्लिकेशन, आग्रा.
4. D'costa Agnes R. (2017) Gender, School and Society: Himalaya Publication, New Delhi.
5. data.unicef.org - Gender and Education
6. en.m.wikipedia.org - sex differences in education
7. en.unesco.org -Education and Gender equality
8. india.gov.in - Digital Gender Atlas for advancing girl’s education.
9. journals.sagepub.com - Gender and Society in the classroom: Education- Gender & Society.
10. www.library.Illinois.edu.

मानवी हक्क व स्त्रियांचे अधिकार

प्रा.स्नेहलता दत्तात्रय दळवी
डॉ. एस.एस.एम. प्रतिष्ठानचे
अध्यापक महाविद्यालय अहमदपूर, लातूर.

प्रस्तावना :

१० डिसेंबर हा दिवस जागतिक मानवी हक्क दिन म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जाहीरनामा नुसार जगभरात १९४८ पासून दरवर्षी पाळला जातो. प्राचीन काळातील प्लेटो. आरिस्टॉटल आणि सिसरो सारख्या तत्ववेत्त्यांनी मानवी हक्काचा विचार प्रथम मांडला. राज घराणेशाही प्रणाली कडून मानवी हक्कावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला आळा घालण्यासाठी पहिल्यांदाच ब्रिटनचे राजे किंग जॉन यांनी मॅग्ना चार्टा ही मानवाच्या हक्काची पहिली सनद तयार केली. १७८९च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मानवी कल्याणाच्या त्रिसूत्रीचा उगम झाला. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्क जाहीरनामा दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४८ ला प्रसिद्ध केला. त्यानंतर जगातील बहुतेक राष्ट्रे सर्वच राष्ट्रांनी मानवी हक्काविषयी गंभीरतेने पावलं उचलली. भारतात १९९३ ला मानवी हक्क संरक्षण कायदा पारित केला गेला. त्यानुसार सामान्य नागरिकांना स्वसरक्षणासाठी चे हक्क प्राप्त झाले.

देशातील किंबहूना जगातील लोकसंख्येच्या ५० % जनसंख्या महिलांचे आहे. त्यामुळे महिला आणि त्यांचा विकास हा देशाच्या विकासात मोलाचे योगदान देऊ शकते. महिलांना हक्क दिले म्हणजे आपली जबाबदारी संपली असे नाही. हक्क आणि त्यांची योग्य अंमलबजावणी जितकी गरजेची आहे, तितकेच त्यांना सक्षम करणेही महत्त्वाचे आहे. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि सुरक्षिततेसाठी शासन स्तरावर विविध कायद्यांचा प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी महिलांना त्यांचे हक्क दिले पाहिजेत. आपल्या मानवी हक्काबाबत स्त्रिया जागरूक होऊन त्या विरोधात आवाज उठवत आहेत. १९९५ मध्ये चीनमध्ये जागतिक महिला परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मानवी हक्काबाबतच्या जागृतीवर भर देण्यात आला होता.

मानवी हक्क :

मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकार हे मानवाचे मूलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. खाली दिलेले काही मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

१) जीवन आधिकार

२) यातनापासून मुक्तता

३) गुलामगिरीपासून मुक्तता

४) कोर्ट सुनावणीचा अधिकार

५) भाषण स्वातंत्र्य

६) वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समितीच्या ह्या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात.

मानवी हक्क :

" व्यक्ती मनुष्यप्राणी असल्यामुळे ज्या हक्कांचा दावेदार ठरते, त्यास मानवी हक्क संबोधले जाते."

मानवी हक्काचे स्वरूप :

१) वैश्विकता :

मानवी हक्क वैश्विक स्वरूपाचे आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला आपले जन्मस्थान, जात, पंथ, वंश, भाषा, धर्म, संस्कृती अथवा राष्ट्रीयता याशिवाय काही मानवी हक्क असतात.

२) स्वभाविकता:

मानवी हक्क माणसाच्या स्वभावातून उगम पावतात. प्रस्तुत हक्क कोणत्याही बाह्य यंत्रणेद्वारे बहाल केलेले नसून कोणीही त्यापासून वंचित ठेवू शकत नाही.

३) अदेयता:

मानवी हक्क मानवाच्या स्वभावात दडलेले असल्याने प्रत्येक व्यक्तीला जन्मापासून उपलब्ध होतात. मानवी हक्क म्हणजे माणसाला माणूस म्हणून जन्माला आला, तेव्हापासूनच स्वातंत्र्याचा हक्क, समतेचा हक्क आणि प्रतिष्ठा पूर्वक जगण्याचा हक्क प्राप्त झाला. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाच्या ४२ व्या कलमात मानवी हक्काचे अधिकार दिलेले आहेत. त्यांनी हे कलम म्हणजे भारतीय घटनेचा आत्मा आहे असे म्हटले होते.

शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्रातील विकासाच्या लाटेत तसेच जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे बदलत्या जीवनशैलीमुळे मानवी हक्कांचे कुठलेही उल्लंघन होऊन सामान्य घटकांवर अन्याय होऊ नये. म्हणून या कायद्यात खास काळजी घेतली आहे. तरीपण मानवी स्वातंत्र्याचे फायदे उपेक्षित तळागाळातल्या माणसापर्यंत पोहोचलेले नाहीत. मानवी हक्काविषयी जनमानसात जागृती होणे गरजेचे आहे. मानवाने मानवाचा सन्मान राखून त्यांच्या अधिकारावर गदा आणायला नको म्हणून भारतात १९९३ मध्ये मानवी हक्क संरक्षण कायद्याद्वारे मानवाधिकार आयोग स्थापन केला गेला. त्याच धर्तीवर महाराष्ट्र राज्याने सुद्धा मानवाधिकार आयोग स्थापन केलेला आहे. आयोगाला अधिकार देऊन घटनेनुसार सक्षम केले गेले आहे. मानवी हक्क आयोगाद्वारे अन्यायग्रस्तांना न्याय देण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे.

मानवी हक्काविषयी प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अनेक सिद्धांत विकसित झालेले आहेत. मानवाला मिळालेल्या निसर्गदत्त हक्कांना हिरावून घेतले जाऊ नये. समानतेचा भेदभाव न करण्याचा हक्क नैसर्गिक हक्क सिद्धांत हा नैसर्गिक न्यायाला विधीत करतो.

रूढी परंपरेचे रूपांतर हक्कांमध्ये होते, हे जरी खरे असले तरी प्रो. रिची यांच्या म्हणण्यानुसार पूर्वापार चालत आलेल्या लोकांना हव्याशा वाटणाऱ्या रुढी, संकेत आणि परंपरा हे हक्काचे मूळ आहे. हक्क ही इतिहासाची निर्मिती ठरते. त्याला ऐतिहासिक मानवी हक्काचा सिद्धांत संबोधले जाते.

टी.एच. ग्रीन म्हणतात की, मानवाला नैतिक जीवन जगण्यासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी हक्काची आवश्यकता आहे. याशिवाय मानवाला आपला सर्वांगीण विकास साधणे शक्य नाही.

" व्यक्तीला सर्वोत्तम जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली परिस्थिती म्हणजे हक्क होय. " हक्क ही राज्याची निर्मिती आहे. राज्य या हक्कांना मान्यता देते. त्या हक्कांचा व्यक्तींना लाभ होतो लाभ घेता येतो. व्यक्तींच्या हक्कांच कायद्यानुसार रक्षण राज्य करते. म्हणून राज्य हीच हक्काचे उगमस्थान ठरत. व्यक्तीला हक्क प्राप्त होतात.

त्याचप्रमाणे त्याला कर्तव्याचीही जबाबदारी पार पाडावी लागते. म्हणून हक्क मर्यादित नसतात. मानवी हक्कांचा मुख्य निकष हा सामाजिक हित किंवा सामाजिक कल्याण असतो. व्यक्ती हितापेक्षा त्याचा सामाजिक हित करण्यावर अधिक विश्वास आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही मानवी हक्काची आवश्यकता आहे. मानवाचे हक्क मानवाच्या व्यक्तिमत्वपासून अलग करता येत नाहीत. मानवाला माणूस म्हणून सन्मान देण्याची तरतूद भारतीय घटनेने केलेली आहे. जात, धर्म, लिंग, पंथ यावरून माणसामाणसात फरक न करता त्यांना समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, न्यायाचा हक्क, जुलूम दडपशाही विरुद्धचा हक्क, याचं संरक्षण राज्यद्वारे करून माणसाला शांततेचं जीवन जगण्यासाठी संरक्षण मिळायला पाहिजे. घटनेनुसार दिलेले मूलभूत हक्कांचे संरक्षण, राष्ट्रीयत्वाचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा या आणि अशा अनेक तरतुदी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जाहीरनाम्यात निरनिराळ्या ३० कलमांद्वारे देण्यात आली आहे. आणि राष्ट्रसंघाचे उद्दिष्टे आणि त्यांचे पालन जगातील राष्ट्रांनी करणे बंधनकारक केले आहे.

भारतीय संविधानाने प्रदान केलेले सात मूलभूत अधिकार :

१) समानतेचा हक्क

२) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क

३) शोषणापासून संरक्षणाचा हक्क

४) धार्मिक निवड व स्वातंत्र्याचा हक्क

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

६) संविधानिक प्रतिकाराचा हक्क

७) मालमत्तेचा हक्क

मालमत्तेचा हक्क ४४ व्या संविधानिक दुरुस्तीनुसार मूलभूत अधिकारातून वगळून कायदेशीर अधिकार म्हणून नमूद करण्यात आला आहे.

मूलभूत हक्क ही भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकारांची सनद आहे. ही सनद भारतीयांना भारतीय नागरिक म्हणून त्यांचे आयुष्य, शांतता व समानतेने व्यतीत करण्याचे आणि नागरी अधिकार प्रदान

करते. या मूलभूत हक्कांमध्ये कायद्यापुढे समानता उच्चार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततेने कोठेही उपस्थित राहण्याचे व सभा, स्वातंत्र्य आणि नागरी हक्कांच्या संरक्षणासाठी संविधानिक प्रतिकारासाठी यासारख्या याचिकांचा अधिकार असे उदारमतवादी लोकतांत्रिक देशांमध्ये असलेल्या अधिकारांचा समावेश होतो.

मूलभूत मानवी अधिकाराखाली भारतीय नागरिकाचा व्यक्तिमत्त्वाच्या योग्य आणि मैत्रीपूर्ण प्रगतीसाठी ची हक्क अशी भारताच्या मूलभूत हक्काची व्याख्या केली जाऊ शकते.

हे हक्क संपूर्ण जगात वंश जन्माचे ठिकाण, धर्म, जात, संप्रदाय, रंग, लिंग यात भेदभावाशिवाय सर्व नागरिकांना लागू आहेत. काही बंधने वगळता हे अधिकार न्यायालयाद्वारे सर्व ठिकाणी लागू आहेत. इंग्लंडचे हक्काविषयीचे विधेयक, अमेरिकन संयुक्त राज्यांचे हक्काविषयीचे विधेयक आणि फ्रान्सचे माणसाच्या अधिकाराच्या घोषणा यामध्ये भारताच्या मूलभूत अधिकाराचे मूळ आहे.

स्त्रियांचे हक्क :

स्वातंत्र्यानंतर प्रजासत्ताक भारताच्या राज्यघटनेने स्त्रियांचा समानतेचा मूलभूत हक्क मान्य केला. स्त्रिया तसेच अन्य दुर्बल घटकांचे संरक्षण करण्यासाठी खास सवलती आणि कायदे करण्याची तरतुदी ही घटनेत केली गेली. जीवनाच्या सर्व अंगात स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यात कायद्याचे महत्त्व आहे. विषमता, दारिद्र्य, पुरुषप्रधानता व पितृसत्ताकता, जातीभेद, वर्णभेद, वंशभेद, धार्मिक तणाव यामुळे घटनेने दिलेली समानता प्रत्यक्षात येत नाही. यासाठी स्त्रीविषयक कायद्यात कालमानाप्रमाणे बदल आवश्यक आहेत. मात्र केवळ कायदे करून भागत नाही, तर कायद्याची अंमलबजावणी व्हावी. यासाठी कायदे पुस्तकात किंवा न्यायालयात पुरतेच मर्यादित न राहता कामा नये. यासाठी सर्वसामान्य स्त्रियांनाही त्यांच्या कायदेशीर हक्कांची जाणीव होणे आवश्यक आहे. स्त्रियांपर्यंत त्यांच्या हक्काची माहिती पोहोचली पाहिजे.

स्त्रियांची लिंगाधारित हिंसा व मानवी हक्कांचे शोषण:

स्त्रिया जगाच्या लोकसंख्येचा अर्धा हिस्सा आहेत. असे असूनही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन आणि लिंग आधारित हिंसा मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. भारतात करण्यात आलेल्या एका पाहणीनुसार दर २४ मिनिटांना एक स्त्री लैंगिक शोषण, दर ४३ मिनिटांना अपहरण आणि दर ५४ मिनिटांनी बलात्काराची बळी पडते. संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार दर आठ सेकंदाला एक स्त्री लैंगिक शोषणाला आणि सहा मिनिटांना बलात्काराला सामोरे जात आहे. या आकडेवारीवरून जगभर स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे किती मोठ्या प्रमाणात हनन केले जाते याचे भयावह चित्र दिसून येते. लिंगाधारित भेदभावाची कारणे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, समानतेमध्ये दडलेली आहेत. पुरुषप्रधान भारतीय संरचनेने स्त्रिया आणि पुरुष यांच्या भूमिका असमान पद्धतीने निश्चित केलेल्या आहेत. स्त्रीकडे धन किंवा संपत्तीच्या रूपात भोगविलासाचे व उत्पादनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते. तेव्हा लैंगिक शोषणाची प्रवृत्ती तीव्रतेने उफाळून येते. स्त्रियांना देखील लिंगाधारित भेदभावाच्या परंपरांना कधी परिस्थितीवश, तर कधी अनिच्छेने किंवा स्वेच्छेने जीवनातील अपरिहार्य वास्तव म्हणून स्वीकारले आहे. मात्र आता परिस्थिती बदलत आहे. आपल्या मानवी हक्काबाबत स्त्रिया जागृत होऊन

त्या विरोधात आवाज उठवत आहेत. १९९५ मध्ये चीनमध्ये जागतिक महिला परिषद आयोजित करण्यात आली या परिषदेत प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबत च्या जागरूक तेवर भर देण्यात आला होता.

मानवी हक्काची हनन प्रक्रिया स्त्रीभ्रूणहत्या करून सुरू होते.भारतात भ्रनतपासणी सुरू झाल्यावर १९८४ मध्ये ४० हजार भ्रूण हत्या झाल्याच्या घटना निदर्शनास आल्या होत्या. २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून स्त्री-पुरुष जन्मदरात सातत्याने ऱ्हास होताना दिसून येत आहे. अशा प्रकारे स्त्रियांचा जीवन जगण्याच्या मूलभूत हक्क हिरावला जातो. ज्या मुली वाचतात त्यांना पुढे आयुष्यभर आपल्या मानवी हक्कांच्या पूर्ततेसाठी संघर्ष करावा लागतो. त्यांना कुटुंबात मुलगी म्हणून भेदभावाची वागणूक दिली जाते. कुटुंबातल्या मुलाला जो सन्मान आणि आदर प्राप्त होतो, तो मुलीच्या वाटेला येत नाही. मुलीला ओझे समजून तिच्या शिक्षणावरचा खर्च व्यर्थ समजला जातो. म्हणून स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. शाळा सोडण्याच्या प्रमाणात मुली आघाडीवर आहेत. लिंगाधारित भेदभावात आहार विषयक भेदभावाचा ही समावेश आहे. नोबेल पुरस्कार विजेते प्रा. अमर्त्य सेन यांनी ही पोषणमूल्यांच्या अभावामुळे आई तसेच बालकांच्या मृत्यु दरात वाढ झाल्याचे निदर्शनास आणले आहे. स्त्रियांना त्यांच्या वैयक्तीक आयुष्याशी निगडित मुद्द्यावरही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते. अकाली कौटुंबिक जबाबदाऱ्या लाभल्याने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होत नाही. भारतात बालविवाह हा देखील स्त्री शोषणाचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. कामाच्या ठिकाणीही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे सहजतेने हनन होते. स्त्री व पुरुषांना समान कामाचे समान वेतन न देणे, स्त्रियांचे शारीरिक मानसिक शोषण करणे, असे प्रकार घडत असतात.

पुरुषसत्ताक पद्धती स्त्रियांसाठी कमालीची घातक आहे. स्त्रियांना दुहेरी त्रास सोसावा लागतो. घरातील कामे बाहेरची कामेही त्यांनाच करावी लागतात. परिणामी स्त्रियांमध्ये हृदयाशी संबंधित विकार वाढताना दिसत आहे. विशेषतः शहरी भागातल्या स्त्रियांमध्ये समानता, न्याय आणि मानवी हक्कावर आधारित समाजाच्या स्थापनेसाठी विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक आहे. आता त्यांच्या मानवी हक्काचे हनन होऊ नये म्हणून आणि त्यांच्या सुरक्षेसाठी विविध उपाययोजना करण्यात येत आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या तरतुदीनुसार स्त्रियांवरील हिंसाचाराला मानवी हक्कांचे उल्लंघन समजण्यात येते. ०८ मार्च जागतिक महिला दिन साजरा केला जातो. व्हिएन्ना येथे जून १९९३ मध्ये भरलेल्या संमेलनातही स्त्रीयांच्या मानवी हक्काबाबत आवाज उठवण्यात आला. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघानेही स्त्रियांच्या विरोधातला हिंसाचार संपुष्टात आणण्याची घोषणा केली. या घटना स्त्रियांच्या मानवी हक्काबाबत जागृत होत असल्याचे निदर्शक आहेत. भारतात १९९४ मध्ये स्त्री भ्रूण हत्या प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. २००५ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा अमलात आला. पण हे उपाय फारसे परिणामकारक हरलेले आढळत नाहीत. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे जतन संरक्षण आणि संवर्धन झाले, तरच देश सामाजिक आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सक्षम होईल. आपण सर्वजण कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची हनन होणार नाही. यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

भारतीय राज्यघटना आणि महिलांचे हक्क:

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेली भारतीय राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० रोजी अस्तित्वात आली. भारतीय राज्यघटना ही देशाचा मूलभूत कायदा असून लिंगाच्या आधारावर कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठेने जीवन जगण्याची हमी देतो. भारतीय राज्यघटनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे जगातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना आहे. महिलांना मानव म्हणून त्यांचे अधिकार स्थान मिळवून देण्याच्या महत्त्वाच्या तरतुदी आपल्या राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट केल्या आहेत.

१. महिलांना समानता व समतेचा अधिकार घटनेने बहाल केला आहे.
२. दुकाने, उपाहारगृह, चित्रपटगृहे, तलाव, विहिरी, मंदिरे, स्नानघाट, रस्ते, अन्य कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी कोणत्याही महिलांना लिंग, वर्ण,जाती, भाषेच्या आधारावर भेदभाव करून प्रवेश नाकारता येत.
३. महिलांच्या संपूर्ण विकासासाठी विशेष कायदे किंवा तरतुदी करण्यासाठी शासन विशेष प्रयत्नशील.
४. सार्वजनिक सोई सवलती व सरकारी नोकऱ्यांमध्ये महिलांसोबत लिंगाच्या आधारे भेदभाव करत करता येत नाही.
५. जीवन जगण्याचा व व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार पुरुषांप्रमाणे महिलांना सुद्धा आहे.
६. धर्म शिक्षण व्यवसाय सर्व बाबतीत स्वातंत्र्य व समान संधी आणि समतेचा अधिकार महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने आहे.
७. महिला व पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन हक्क दिला आहे.
८. पुरुष व महिलांचे आरोग्य शारीरिक क्षमता आणि बालकाचे आणि बालकाचे कोळे वय या सर्व बाबी या सर्व बाबी विचारात घेऊनच त्यांना कामे देण्यात यावी.
९. कामगार महिलांना मातृत्व लाभ प्राप्त करून देण्यासाठी शासनाने कायदेशीर तरतुदी कराव्यात.
१०. महिलांना वेठबिगार बनविणे त्यांचादेह व्यापार करणे या गोष्टीस प्रतिबंध आहे.
११. ग्रामपंचायत व नगरपालिकेच्या निवडणुकांतून सर्व प्रवर्गातील महिलांसाठी ५० % राखीव जागा ठेवणे.
१२. महिलांना सन्मानपूर्वक वागणूक द्यावी व त्यांच्यावर अत्याचार होणाऱ्या प्रथांचा बीमोड करावा.
१३. संवैधानिक अधिकार मिळवण्यासाठी महिला सर्वोच्च न्यायालयात व उच्च न्यायालयात याचिका दाखल करू शकतात.

संदर्भ :

१) सुरेश भालेराव, महिला आणि मानवी हक्क, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
२) महिलांचे हक्क व अधिकार, महिला व बाल विकास विभाग, (महाराष्ट्र शासन) नवीन प्रशासकीय इमारत मंत्रालय समोर मुंबई.
३) केळकर मीना, भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा.
४) डॉ. अरुंधती पाटील, स्त्री आत्मभान ते सबलीकरण, अरुण प्रकाशन, लातूर.

५) ऑनलाईन –

1. https://mfacebook.com,
2. https://m.lokmat.com
3. https://mr.m.wikipidia.org.
4. www.mpsc world.com
5. www.maxwoman.in
6. https://divyamarathi.bhaskar.com

वर्तमान समय में किन्नर समुदाय की शैक्षिक स्थिति

स.प्रा.परमेश्वर वाकडे
डॉ.एस.एस.एम.पी.कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, अहमदपूर

भारत में सामाजिक समानता के स्तर के बारे में सब जानते हैं, और स्कूल एवं कक्षा में यह समानता अध्यापकों तथा विद्यार्थियों द्वारा लाई जाती है। भाषा जाति धर्म लिंग स्थान संस्कृति और रिवाज व सामाजिक अंतर की पक्षपात पीढ़ी दर पीढ़ी अपनाए जाते हैं। बच्चों का लिंग, आर्थिक वर्ग, स्थान और जातीय पहचान काफी हद तक यह पहचान करवा देते हैं कि बच्चा किस तरह की स्कूल में पढ़ेगा, स्कूल में उसे किस तरह के अनुभव मिलेंगे और शिक्षा प्राप्त करके भी क्या लाभ प्राप्त कर सकेगा।

वास्तव में शिक्षा समाज को ताकत और क्षमता प्रदान करती है। यदि तृतीय पंथी समाज को शिक्षा का अवसर मिल जाए तो उन्हें और उनके समाज को रोशनी में नहाने से कोई नहीं रोक सकता। तृतीयपंथी, उभयलिंगी, हिजड़ा, यूनक, किन्नर, खोजवा, मौगा, छक्का, पावैया,खुसा, जनखा आदि नामों से समाज में प्रचलित इस वर्ग को हमने भय,डर, उपेक्षा की दृष्टि से ही देखा है। हमारी शिक्षा और शैक्षिक नीतियों में इनके लिए कोई प्रावधान नहीं है। आज के दौर में, किन्नरों को ट्रांसजेंडर कहा जाता है. ट्रांसजेंडरों में उभयलिंग (इंटरसेक्स पीपल) भी शामिल हैं. साल 2014 में भारत के सुप्रीम कोर्ट ने आधिकारिक तौर पर तीसरे लिंग को स्वीकार किया। विकलांग पैदा होने वाले लोगों को तो परिवार, समाज और कानून संरक्षण देता है, उनके साथ सहानुभूति रखता है किन्तु किन्नर, हिजड़ा या खोजवा के साथ कोई भी सहानुभूति नहीं दिखलाता है।

किन्नरों की शिक्षा को लेकर देश की तमाम समितियां, सिफारिशों, नीतियां सदासे ही मौन रहीं हैं। यदि आजादी के बाद के आयोगों, समितियों और राष्ट्रीय शिक्षा नीति पर नजर डाली तो इन दस्तावेजों और सिफारिशों में किन्नरों व ऐसे बच्चों की शिक्षा के विशेष प्रावधान परामर्श एवं मार्गदर्शन की कोई बात नहीं की गई है। इन्हें सामान्य बच्चों के साथ शिक्षा हासिल करने का पूर्ण अधिकार है। लेकिन हकीकत यह है कि यदि खास रूचि और लिंगी बर्ताव वाले बच्चों को सामान्य बच्चों के साथ स्कूलों में पढ़ना कितना मुश्किल होता है। बच्चे चिढ़ाते हैं।उनके साथ सामान्य व्यवहार नहीं करते। समाज उन्हें छेड़ता है।समाज में वे खुलकर नहीं खेल पाते। कोई भी पाठ्यपुस्तक कोई भी पाठ्यक्रम इनके भूगोल और मानचित्र से हमारी पहचान नहीं कराते।

हमारे देश में तृतीय लिंग समुदाय के साक्षरता दर बहुत कम है। सुप्रीम कोर्ट द्वारा तृतीय लिंगी व्यक्तियों को शिक्षण संस्थाओं में अन्य पिछड़ा वर्ग की श्रेणी में रखने के आदेश दिए और सुप्रीम कोर्ट के आदेशानुसार देश के कई विश्वविद्यालयों ने अपने प्रवेश फार्म में तृतीय लिंग का एक कॉलम जोड़ा। इसके अतिरिक्त सीईपीटी (सेंटर फॉर एनवायरमेंट प्लैनिंग एंड टेक्नोलॉजी) यूनिवर्सिटी गुजरात देश का प्रथम विश्वविद्यालय था, जिसमें सत्र 2014 में तृतीय लिंगी व्यक्ति को प्रवेश दिला दिया गया इस श्रृंखला में दिल्ली विश्वविद्यालय,जवाहरलाल नेहरू यूनिवर्सिटी,फर्ग्युसन महाविद्यालय ने भी ऐसे विद्यार्थियों को प्रवेश दिया। लेकिन आज भी देश के कई विश्वविद्यालय जैसे आईआईएमएस, सिंबायोसिस और कई अन्य आज भी इस पहल के प्रति असमंजस में हैं।

इग्नू के कुलपति प्रो.रविन्द्र कुमार ने किन्नरों को अपने सभी पाठ्यक्रमों में निशुल्क प्रवेश देने की शुरुआत की है। जिससे शिक्षा रूपी क्रांतिकारी कदम से किन्नर समुदाय के बच्चों भी मुख्यधारा से जुड़ कर सामान्य जीवन यापन कर पाएंगे। उनका शैक्षणिक और मानसिक स्तर भी सुधरेगा।इग्नू के कुलपति की पहल से किन्नर समुदाय न केवल अब शिक्षित होंगे बल्कि उनके प्रति समाज का नजरियां भी बदलेगा।

मानव संसाधन विकास मंत्रालय आम लोगों की तर्ज पर किन्नरों को भी शिक्षा के क्षेत्र में आगे बढ़ाने का मौका देना चाहता है। इसी के तहत सरकार ने दाखिले से लेकर विभिन्न छात्रवृत्ति यों के आवेदन पत्र तक में थर्ड जेंडर कॉलम अनिवार्य कर दिया है। सरकार ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग समेत संबंधित शिक्षा बोर्ड को इस बारे में निर्देश दिया है। सरकार ने एमसीआई से परिक्रमा में सुधार के लिए चर्चा शुरू करने को कहा है। ताकि किन्नरों को दक्ष और प्रभाव कारी ढंग से उपचार करने में समर्थ बनाया जा सके।

यह सब बदलाव होते हुए भी आज भी हमारा सामाजिक ढांचा हमेशा से तृतीय लिंगीय अल्पसंख्यकों के प्रति असंवेदनशील रहा है और यही उन्हें अधिकार हीन करके उनकी आवाज को दबाया जाता रहा है। इस समूह को प्रत्येक क्षेत्र में समानता का अधिकार देना होगा और इसके लिए यह अति आवश्यक है कि पहले इन्हें शिक्षित किया जाए। सरकार को शैक्षिक संस्थाओं में इस समूह के प्रति जागरूकता कार्यक्रम चलाए जाने चाहिए और इस पहल की प्रतीक सर्वप्रथम हमें शिक्षकों को इस मुद्दे के प्रति शिक्षित करना होगा।

आज किन्नर समुदाय धीरे-धीरे समाज की मुख्यधारा में अपनी जगह बना रहा है। हालांकि उसे इसके लिए काफी मशक्कत करनी पड़ रही है और न जाने कितनी बाधाओं का सामना करना पड़ रहा है। उसे कानून के स्तर पर भले ही बराबरी का हक मिल गया हो, पर उसके प्रति समाज की मानसिकता अभी नहीं बदल पाई है। बावजूद इसके उसने अपना हौसला नहीं खोया है।

चेन्नै की के. पृथिका यशिनी जल्द ही देश की पहली ट्रांसजेंडर पुलिस सब-इंस्पेक्टर बनने जा रही है। पृथिका के लिए यहां तक पहुंचना आसान नहीं रहा। उसका एप्लिकेशन पहले रिजेक्ट कर दिया गया क्योंकि पुलिस भर्ती बोर्ड के पास न तो थर्ड जेंडर की कैटेगरी थी और न ही ट्रांसजेंडर्स के लिए लिखित परीक्षा, शारीरिक परीक्षा और साक्षात्कार में किसी तरह के कोई आरक्षण या छूट देने का प्रावधान था। पर अदालत ने पृथिका का साथ दिया।

इस प्रकार से आज के समय में किन्नर समुदाय शिक्षा के प्रति जागरूक होने के कगार पर है।उसे समावेशक शिक्षा प्रवाह में लाने के लिए समाज के हर हिस्से से प्रयास होने चाहिए। उन्हें आम स्त्री-पुरुष की तरह जीवन यापन करने का स्वातंत्र्य मिलना चाहिए।

संदर्भ सूची

1-भारतीय साहित्य एवं समाज में तृतीय लिंगी विमर्श, अमन प्रकाशन कानपुर.

2-जनकृति थर्ड जेंडर विशेषांक अगस्त- 2016

3-हिंदी उपन्यासों के आईने में थर्ड जेंडर, विजेंद्र प्रताप, कानपुर,अमन 2017

4-अस्तित्व की तलाश में सिमरन, देवी मोनिका, कानपुर: माया 2018

5- तृतीयपंथी यानी किन्नरों की शिक्षा- कौशलेंद्र प्रपन्न

भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका

-डॉ. ज्योत्स्ना भागवतराव गव्हाणे
[सहाय्यक प्राध्यापक, विज्ञान अध्यापन पद्धती]
राजमाता जिजामाता अध्यापक महाविद्यालय, लातूर

सारांश:

भारतातील महिला शिक्षणामध्ये सुशिक्षित म्हणून सरकार आणि नागरी समाज या दोहोंचा मोठा सहभाग आहे.देशाच्या विकासात महिला महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. शिक्षण ही महिला सक्षमीकरणाची मैलाचा दगड आहे कारण यामुळे त्यांना आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी, पारंपारिक भूमिकेचा सामना करण्यास आणि त्यांचे जीवन बदलण्यास मदत होते. जेणेकरुन आम्ही महिला सबलीकरणाच्या संदर्भात शिक्षणाचे महत्त्व दुर्लक्षित करू शकत नाही आणि अलिकडच्या वर्षांत भारताने महासत्ता बनण्याची तयारी दर्शविली आहे.महिलांचे समाजातील स्थान बदलण्याचे सर्वात सामर्थ्यवान साधन शिक्षणच आहे.

भारतातील महिला शिक्षण ही काळाची गरज आहे कारण शिक्षण ही स्त्री सशक्तीकरणाची पायाभूत सुविधा आहे.

शिक्षणामुळे कुटुंबात त्यांची स्थिती सुधारण्याचे एक साधन म्हणून असमानता आणि कार्ये कमी होते आणि सहभागाची संकल्पना विकसित होते.

महत्त्वपूर्ण शब्द: शिक्षण, पूर्वपर्यटन, मैलाचा दगड, सशक्तीकरण, सहभाग

प्रस्तावना:

सशक्तीकरण एक सामाजिक वातावरण तयार करण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाऊ शकते. ज्यात एखादा निर्णय घेऊ शकतो किंवा सामाजिक परिवर्तनासाठी वैयक्तिकरित्या अथवा सामूहिकरित्या निवड करू शकतो.

सशक्तीकरण हे ज्ञान, सामर्थ्य आणि अनुभव मिळविण्याच्या मार्गांनी जन्मजात क्षमता बळकट करते.

सशक्तीकरण ही एखाद्या स्वायत्त मार्गाने एखाद्या व्यक्तीस विचार करण्याची, कार्य करण्याची आणि नियंत्रित करण्यासाठी सक्षम करण्याची किंवा अधिकृत करण्याची प्रक्रिया आहे. ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे एखाद्याचे भाग्य आणि एखाद्याच्या जीवनातील परिस्थितीवर नियंत्रण मिळवता येते. समाजात नेहमीच असंख्य घटक असतात जे प्रत्येक समाज, राज्य आणि देशातील मूलभूत हक्कांपासून वंचित आहेत, परंतु या घटकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव नसते. जर आपण समाजातून अशा घटकांची नोंद घेतली तर महिला या यादीत अव्वल ठरतील. खरं तर, स्त्रिया ह्या प्रत्येक समाजातील सर्वात महत्त्वाच्या घटक असतात. जर प्रत्येकाला या वस्तुस्थितीची माहिती आहे, परंतु

कोणीही ही वस्तुस्थिती स्वीकारण्यास तयार नाही. याचा परिणाम म्हणजे आजच्या समाजात स्त्रियांना जे महत्त्व दिले जात होते ते कमी होत आहे.

स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांच्या मूलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवण्याच्या स्त्रियांचा अंदाज वाढविण्याच्या, या वाढत्या प्रवृत्तीचा परिणाम म्हणून स्त्रियांना सक्षम बनवण्याची गरज भासू लागली. जगभरात महिला सशक्तीकरण चर्चेवर सर्वांचे लक्ष लागले आहे.
आज आपण एक स्वतंत्र राष्ट्राचे नागरिक होण्याचे फायदे उपभोगत आहोत, परंतु आपल्या देशातील प्रत्येक नागरिक या शब्दाच्या खऱ्या अर्थाने खरोखरच स्वतंत्र आहे की स्वातंत्र्याचा आनंद घेत आहे, याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

पुरुष आणि स्त्रियांमधील असमानता आणि महिलांविरूद्ध भेदभाव हा जगभरातील एक जुना मुद्दा आहे. अशा प्रकारे पुरुषाबरोबर समानतेसाठी महिलांचा शोध एक सार्वत्रिक घटना आहे. शिक्षण, नोकरी, वारसा, लग्न आणि राजकारण इत्यादी बाबींमध्ये स्त्रियांनी पुरुषांशी बरोबरी केली पाहिजे.
त्यांच्या समानतेच्या शोधाने बऱ्याच महिलांच्या संघटना तयार केल्या आणि हालचाली सुरू केल्या. आपल्या राष्ट्राच्या घटनेने पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये भेदभाव केला जात नाही, परंतु आपल्या समाजाने स्त्रियांना काही मूलभूत हक्कांपासून वंचित ठेवले आहे, जे आमच्या राज्यघटनेने त्यांना दिले आहेत. सशक्तीकरण व्यक्तींना त्यांच्या पूर्ण संभाव्यतेपर्यंत पोहोचण्याची, त्यांची राजकीय आणि सामाजिक क्षमता, सहभाग सुधारण्यास आणि त्यांना स्वतःवर विश्वास ठेवण्यास अनुमती देते.

स्त्री शिक्षणाची उद्दिष्टे:

१. स्त्रियांच्या शिक्षणातील समस्या अभ्यासणे.

२. समस्यांचे वर्गीकरण करणे.

३. समस्येवर उपाय योजना करणे.

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व:

"जर तुम्ही एखाद्या पुरुषाला शिक्षित केले तर तुम्ही एखाद्या व्यक्तीला शिक्षित केले, तथापि, जर तुम्ही एखाद्या स्त्रीला शिक्षित केले तर तुम्ही संपूर्ण कुटुंब शिक्षित कराल,महिला सशक्त म्हणजे मातृ भारत सशक्त." पंडित जवाहरलाल नेहरू.

स्त्री शिक्षणामध्ये देशाच्या सर्वांगीण विकासात भारताची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. हे केवळ मानव संसाधनाच्या अर्ध्या भागाच्या विकासासच नव्हे तर घरात आणि बाहेरील जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत करते. असे म्हटले जाते की, शिक्षण ही सर्व समस्यांची गुरुकिल्ली आहे, तर ते अयोग्य ठरणार नाही. विचारवंतांनी शिक्षणाच्या अनेक व्याख्या दिल्या आहेत, परंतु या व्याख्यांपैकी सर्वात महत्त्वाची व्याख्या जी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी मांडली होती.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या म्हणण्यानुसार, "शिक्षण म्हणजे जे चांगले आणि वाईट यात फरक दर्शवते".

जर आपण वरील व्याख्या विचारात घेतल्या तर आपल्याला कळेल की आपल्या इतिहासात ज्या काही क्रांती घडल्या आहेत, त्या शिक्षणाच्या पायावर आधारित आहेत.

शिक्षण म्हणजे प्रत्येक बाबतीत वर्तणुकीत बदल करणे. मानसिकता, दृष्टीकोन, दृष्टीकोन इत्यादी म्हणून सुशिक्षित महिला केवळ त्यांच्या मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देतातच असे नाही, तर तसेच त्यांच्या सर्व मुलांना चांगले मार्गदर्शन प्रदान करू शकते. शिवाय सुशिक्षित महिला बालमृत्यू दर कमी करण्यास आणि लोकसंख्येच्या वाढीस मदत करू शकतात.

समस्या किंवा अडथळे:

१. भारतात अजूनही लैंगिक भेदभाव कायम आहे आणि भारतातील महिलांच्या शिक्षणक्षेत्रात अजून बरेच काही करण्याची गरज आहे.

२. मधील अंतर पुरुष-महिला साक्षरता दर फक्त एक साधा सूचक आहे. पुरुष साक्षरता दर ८२.१४% पेक्षा जास्त असून महिला साक्षरता दर फक्त ६५.४६% आहे.

3.स्त्रिया ह्या घरात राहण्यापेक्षा फक्त स्वतःला उत्तम घरगुती पत्नी मानतात.

शिक्षणाद्वारे स्त्री (महिला) सबलीकरण:

कोणत्याही समाजात, राज्यात किंवा देशात महिला सक्षमीकरण हा महत्वाचा भाग आहे. ही एक स्त्री आहे, जी मुलाच्या मूलभूत जीवनात प्रभावी भूमिका निभावते.

"महिला" हा आपल्या समाजातील एक महत्त्वाचा विभाग आहे. साधन म्हणून शिक्षणाद्वारे

महिला सशक्तीकरण सकारात्मक दृष्टिकोन बदल घडवून आणू शकेल. म्हणूनच, भारताच्या सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय प्रगतीसाठी ते महत्त्वपूर्ण आहे.

महिलांना सक्षम बनविण्याचे मार्ग आणि मार्ग दर्शविण्याचे उपाय भारतीय राज्यघटना राज्यास सकारात्मक स्वीकारण्याचे सामर्थ्य देते. शिक्षणाने महिलांच्या जीवनात लक्षणीय फरक दिसून येतो.

महिला सक्षमीकरण ही एक जागतिक समस्या आहे. महिला राजकीय हक्कावर चर्चा जगभरात अनेक औपचारिक आणि अनौपचारिक मोहिमेच्या अग्रभागी आहे. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना १९८५ मध्ये NAROIBI येथे आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत मांडली गेली.

शिक्षण हा एक महिला सक्षमीकरणातील मैलाचा दगड आहे. कारण हे त्यांना आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी, पारंपारिक भूमिकेचा सामना करण्यास आणि त्यांचे जीवन बदलण्यास सक्षम करते. तर महिला सबलीकरणाच्या संदर्भात शिक्षणाचे महत्त्व आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. महिला

शिक्षणामध्ये विकास पाहण्यासाठी अलिकडच्या वर्षात भारत हा जगातील सर्वात मोठा महासत्ता होणार आहे.

महिला शिक्षणामधील बदल, महिलांचे सक्षमीकरण ही महिलांची वाढती स्थिती निश्चित करण्यात केंद्रीय मुद्दा म्हणून ओळखली जात आहे. सुपर पॉवर होण्यासाठी आपल्याकडे बहुतेक स्त्रियांच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.जे महिलाद्वारा सक्षमीकरणावर सक्ती करेल.

महिलांसाठी युनाइटेड नॅशनल डेव्हलपमेंट फंडानुसार (UNIFEM) महिला सशक्तीकरण या शब्दाचा अर्थः

१. लैंगिक संबंधांचे ज्ञान आणि समज घेणे, ज्या प्रकारे हे संबंध बदलले जाऊ शकतात.
२. आत्म-मूल्याची भावना विकसित करणे, इच्छित बदल आणि एखाद्याच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्याच्या अधिकाराच्या सुरक्षिततेच्या क्षमतेवर विश्वास करणे.
३. निवडी व्युत्पन्न करण्याची बार्गेनिंग शक्ती क्षमता प्राप्त करणे.
४. सामाजिक न्याय परिवर्तनाचे दिशानिर्देश करण्याची आणि त्यांच्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी आणि अधिक न्याय्य तयार करण्याची क्षमता विकसित करणे, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सामाजिक आणि आर्थिक सुव्यवस्था निर्माण करणे.

अशा प्रकारे, सबलीकरण म्हणजे वैयक्तिक नियंत्रण किंवा प्रभावाची मानसिक भावना आणि वास्तविक सामाजिक प्रभाव, राजकीय शक्ती आणि कायदेशीर अधिकारांची चिंता हे बहु-स्तरीय बांधकाम आहे, ज्यांचा संदर्भ व्यक्तींना देण्यात आला आहे.

ही आंतरराष्ट्रीय, चालू असलेली प्रक्रिया संस्था आणि समुदाय आहे. जी स्थानिक समुदायात केंद्रित आहे, ज्यामध्ये परस्पर आदर, गंभीर प्रतिबिंब, काळजी आणि सामूहिक सहभाग यांचा समावेश आहे, ज्याद्वारे बहुमूल्य संसाधनांचा समान वाटा नसलेल्या लोकांना या संसाधनांच्या नियंत्रणापर्यंत अधिक प्रवेश मिळतो.

खाली दिलेल्या टेबलमधील पुरुष आणि स्त्रियांमधील साक्षरतेच्या दरामधील फरक खालीलप्रमाणे आहेतः

भारतातील साक्षरता दर खालील प्रमाणे आहे.

वर्ष	व्यक्ती	पुरुष	स्त्री
१९०१	५.३	९.८	०.७
१९११	५.९	१०.६	१.१
१९२१	७.२	१२.२	१.८

१९३१	९.५	१५.६	२.९
१९४१	१६.१	२४.९	७.३
१९५१	१६.७	२४.९	७.३
१९६१	२१.४	३२.३	१३.६
१९७१	२९.६	४३.७	२१.५
१९८१	३६.२	४६.९	२४.८
१९९१	५२.१	६३.९	३९.२
२००१	६२.३८	७६.००	५४.००
२०११	७४.००	८२.१	६५.४६

वरील सारणीचे निरीक्षण केल्यावर आम्हाला कळले की कोणत्याही क्षणी स्त्रियांचे साक्षरता दर पुरुषांशी जुळवा कमी होऊ शकत नाहीत. याचा परिणाम म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर, ६५ वर्षानंतरही महिलांनी आपल्या सामाजिक पदानुक्रमात दुय्यम स्थान मिळविला आहे. तिच्या पदाविषयी जागरूक होण्याचे प्रेरणा स्त्रिया शिक्षणाअभावी परिस्थितीत बदलू शकत नाहीत. म्हणूनच जोपर्यंत आपण महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून घेत नाही तोपर्यंत महिलांच्या सबलीकरणावर परिणाम होऊ शकत नाही.

महिलांच्या सहभागाचे महत्त्व:

महिलांचा सहभाग एजन्सीच्या समर्थनासाठी आणि कायदा निर्मात्यांद्वारे नियंत्रण उपकरण म्हणून वापरला जाऊ शकतो. थेट सहभाग किंवा अप्रत्यक्ष, औपचारिक किंवा अनौपचारिक असू शकतो; ते राजकीय, सामाजिक किंवा प्रशासकीय स्वरूपात असू शकते. पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग अनेक प्रकार घेऊ शकेल. हे त्या सर्व क्रिया संदर्भित जे प्रक्रिया आणि प्रशासनात महिलांचा सहभाग दर्शवा, म्हणजेच धोरण तयार करण्यात सहभाग आणि प्रोग्राम योजना, अंमलबजावणी आणि विकासासाठी असलेल्या धोरणांचे आणि प्रोग्रामचे मूल्यांकन लक्ष्य गट.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारतीय महिला राजकारणाशी संबंधित आहेत. स्वयंसेवक आणि नेते या नात्याने ते स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग होते.

स्वातंत्र्य, भारतीय कलम १५ कायद्यानुसार महिलांना समानतेची हमी घटना घटनेने दिली आहे. भारतीय राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना समान हक्कांची हमी दिली असली तरीही तरीही भारतीय राजकीय क्षेत्रात महिलांचे अत्यल्प प्रतिनिधित्व आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की केंद्रात आणि राज्य पातळीवर स्त्रियांच्या हातात शक्तीचा अभाव आहे. ही दुर्दैवी बाब आहे की भारतातील निम्म्या

लोकसंख्येला लोकसभेत केवळ १०% प्रतिनिधित्व आहे. सध्याच्या राज्यसभेत एकूण २३३ खासदारांपैकी २१ महिला आहेत, त्या लोकसभेच्या तुलनेत फक्त ९% आहेत.

संसदेत सामाजिक पातळीवर पुरुषांचे वर्चस्व, नोकरशाही, न्यायव्यवस्था, सेना, पोलिस या सर्वांचा मुद्दा आहे.

लैंगिक असमानतेकडे, स्त्रियांचे राजकीय नेतृत्व अधिक सहकार आणि संघर्ष-विरहीत जग घडवून आणते. अनेकदा असे मत मांडले जाते यावर आधारित नाही. राजकीय आणि आर्थिक शक्तींचा अभाव महिलांच्या अधीन आणि असमान स्थितीत भर घालतो.

स्वातंत्र्यानंतर आपली स्वतःची राज्यघटना असूनही, निष्पक्षता, समानता आणि सामाजिक न्याय यासारख्या आचारसंहिता भारताला प्राप्त होऊ शकल्या नाहीत. काही वर्षे महिला पंतप्रधान असतानाही स्त्रियांची स्थिती सुधारली नाही.

१९७० च्या दशकाच्या मध्यभागी जेव्हा युनायटेड नेशन्सने (UN) 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले तेव्हापासून जगभरातील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. त्यानंतर १९७६ ते १९८५ या कालावधीत यूएनच्या दशकातील महिलांचे विषय होते आणि थीम होती "समानता, विकास आणि शांतता" हे घोषवाक्य होते. राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग आजही भारतात बऱ्यापैकी अनिश्चित राहिला. परंतु ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यात काही प्रमाणात सुधारणा झाली ज्यामुळे महिलांना राजकीय स्तरावर महिलांना स्थान देऊन निर्णय घेण्याची संधी मिळाली.

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती (१९९३) मध्ये तरतूद केली आहे.महिलांसाठी पंचायत आणि नगरपालिकांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील जागा राखीव ठेवणे आणि स्थानिक पातळीवर निर्णय घेताना त्यांच्या सहभागासाठी एक भक्कम पाया.

शैक्षणिक समानता:

प्रौढ साक्षरतेच्या परिणाम स्वरूप स्त्रियांच्या समानतेत आणखी एक मोठी सुधारणा दिसून आली आहे. कार्यक्रम म्हणजे शाळांमध्ये मुला-मुलींच्या नावनोंदणीचे क्षेत्र आहे. साक्षरतेच्या मोहिमांमध्ये महिलांचा जास्त सहभाग असल्याने, साक्षरतेच्या पातळीतील लैंगिक अंतर हळूहळू कमी होत आहे. यापेक्षाही महत्त्वाची बाब म्हणजे नव-साक्षर कुटुंबातील मुला-मुलींच्या नावे असणारी असमानता साक्षर नसलेल्या लोकांच्या तुलनेत गृहस्थ खूपच कमी आहेत.

मुली आणि मुले यांच्यातील प्राथमिक शिक्षणामध्ये जगाने समानता प्राप्त केली आहे. परंतु शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर हे लक्ष्य काही देशांनी गाठले आहे. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढतच आहे.

जानेवारी २०१४ मध्ये ४६ देशांमध्ये कमीतकमी एका चेंबरमधील ३०% पेक्षा जास्त संसद सदस्य महिला होते. बऱ्याच देशांमध्ये समानतेचे लिंग कायम आहे आणि स्त्रिया शिक्षण, काम आणि आर्थिक मालमत्ता आणि सरकारमधील सहभागामध्ये भेदभाव सहन करत आहेत.

आपण ज्या प्रत्येक क्षेत्रात काम करतो त्यात महिला आणि मुलींना अडथळे आणि तोटे यांचा सामना करावा लागतो. जगभरात ६२ दशलक्ष मुली शाळेत नाहीत. जागतिक स्तरावर, ३ पैकी १ महिला तिच्या आयुष्यात लिंग-आधारित हिंसा अनुभवेल. विकसनशील जगात, तिच्या १५ व्या वाढदिवसाच्या आधी ७ पैकी १ मुलीचे लग्न झाले आहे, ज्यात काही वधू ८ किंवा ९ वर्षांच्या लहान आहेत. दरवर्षी २८७,००० पेक्षा जास्त स्त्रिया, त्यापैकी ९९ टक्के विकसनशील देशांमध्ये, गर्भधारणा आणि प्रसव-संबंधित गुंतागुंतांमुळे मरतात.

महिला मेकअप करताना ४० टक्क्यांहून अधिक कृषी कामगार शक्ती केवळ ३ ते २० टक्के जमीन मालक आहेत. आफ्रिकेत महिलांच्या मालकीच्या उद्योगांमध्ये सर्व व्यवसायांपैकी १० टक्के इतके भाग आहेत. दक्षिण आशियात ही संख्या केवळ ३ टक्के आहे
आणि निम्म्या जागतिक लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करूनही महिला जगातील २० टक्क्यांपेक्षा कमी तडजोड करतात.

आमदार, महिला आणि मुलींना पुरुष आणि मुले समान पायरीवर ठेवण्यात, आपण कार्य करत असलेल्या प्रत्येक क्षेत्रात परिवर्तन घडविण्याची शक्ती आहे. लैंगिक समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण हा विकासाचा भाग नाही तर विकासाचा गाभा आहे.

यापासून मुक्त होण्यासाठी आम्हाला लिंग विषयी काही शैक्षणिक जागरूकता कार्यक्रम बनवावेत.
समानता आणि महिला सशक्तीकरण, महिला आणि मुलींना पाठबळ देण्याच्या आमच्या बांधिलकीला मर्यादा घालण्यात आली आहे.

निष्कर्ष:

१. देशाला प्रगतीशील बनविण्यासाठी महिलांनी अत्यावश्यक भूमिका निभावून विकासाच्या दिशेने मार्गदर्शन केले.
२. राष्ट्रीय सुधारणेसाठी आवश्यक चैतन्यशील मानवतेची आवश्यक वस्तू आहेत, म्हणून जर आपल्या देशातील स्त्रियांचे उज्ज्वल भविष्य पहायचे असेल तर त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे पेशापूर्व सक्षमीकरण असणे आवश्यक आहे म्हणजे शक्ती अंमलात आणण्यासाठी कमकुवत स्थितीतून जाणे.
३. महिलांचे शिक्षण हे समाजातील स्थान बदलण्याचे सर्वात सामर्थ्यवान साधन आहे.
४. शिक्षणात असमानता आणि कार्ये कमी केल्यामुळे कुटुंबात त्यांची स्थिती सुधारते.

५. सर्व स्तरावर महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहित करता येते.

६. ज्ञान व शिक्षण देण्यासाठी, लिंगभेद कमी करण्यासाठी व राज्यातील महिलांसाठी फक्त शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली आहेत.

७. लैंगिक भेदभाव दूर करण्यासाठी सरकार, पंचायत व सार्वजनिक बाबी इत्यादींमध्ये भाग घेण्याची कल्पना शिक्षणाद्वारे विकसित होते.

संदर्भ सूची:

१. सगर डॉ. शिवाजी., खंडगावे डॉ. नामदेव,(१९८५), शालेय संघटन, शैक्षणिक संरचना आणि समस्या, उदगीर,शिल्पा प्रकाशन

२. पाटील डॉ. सौ. लिला,(१९९६), आजचे शिक्षण आजच्या समस्या, पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन

३. अहिरे डॉ. बा. गं.,बोंदार्डे डॉ. कै. मु. (१९९४), पुणे, नूतन प्रकाशन

४. Dewey John,(1961), Democracy and Education, New York, Macmillan Company

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या शिक्षणविषयक विविध कायदे , आयोग व समित्या.

प्रा. नूतन कृष्णराव नांगरे
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,
सातारा.

प्रस्तावना-

भारतीय समाजात मुलगा -मुलगी असा भेद मोठया प्रमाणात केला जातो. तुलनेने मुलांपेक्षा मुलींना विकासाच्या संधी मिळण्याचे प्रमाण कमी आहे. दर हजार पुरूषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. आत्मविश्वास ,आत्मनिर्भरतेच्या अभावी समाजातील 50 लोकसंख्येचा विकासप्रक्रियेत सहभाग होत नाही.देशातील सर्वच लोकसंख्येचा पुर्वक्षमतेने वापर करून घ्यावयाचा असेल तर स्त्रियामधील मुलींमधील क्षमतांचा विकास करून त्यांना आत्मनिर्भर बनविले पाहिजे. त्यादृष्टीने स्वांतत्रपूर्व काळात विविध आयोग व समित्यांनी स्त्रीसुधारणा स्त्रीयांविंषयक हक्क,संरक्षण यांना गती देण्याचे काम केले. तरीही समाजामध्ये कोणतेही आर्थिक,राजकिय व सामाजिक अधिकार दिले गेले नाहीत. त्यादृष्टीने स्त्रियांचा शैक्षणिक विकास आवश्यक होता. यामध्ये भारतीय राज्यघटनेतील विशेष तरतुदी ,देण्यात आलेली स्वातंत्र्य व हक्क याचबरोबर काद्याने दिलेले संरक्षण या बाबींचा विचार या ठिकाणी करणार आहोत.

अ) कायदे आणि मुलभुत हक्क-

भारतीय राज्यघटनेतील कायदा कलम 15 नुसार सर्वांना समान संधी देत असताना आजपर्यत ज्यांना संधी नाकारली गेली त्याचे काय या भुमिकेतून सामाजिक न्यायाची संकल्पना अस्तित्वात आली त्यानुसार स्त्रियांसाठी तसेच विशिष्ठ जाती -जमाती ,कामगार वर्ग ,दुर्बल घटक यांसाठी विशिष्ठ कायदे करण्यात आले ते पुढील प्रमाणे.

1) स्त्रियांसाठी लैगिंक अत्याचार नियंत्रण कायदा 1956
2) हुंडाबंदी कायदा 1961(सुधारणा 1986)
3) सती प्रतिबंधक अधिनियम 1987
4) कौटुंबिक अत्याचारापासून संरक्षण अधिनियम 2005
5) कामाच्याठिकाणी लैंगिक अत्याचारास प्रतिबंध अधिनियम 2013
6) गुन्हेगारी कायदा सुधारणा 2013

ब) कलम 45- 6 ते 14 वयोगटातील मुलामुलींचे शिक्षण सक्तीचे ,मोफत व सावीत्रिक पद्धतीने देणे . यानुसार प्रत्येक मुलाला वय वर्षे 14 पूर्ण होईपर्यंत शिक्षणाची सोय करण्याची जबाबदारी शायनाची राहील.
स्वातंत्र्योत्तर काळातील आयोग /समित्या शासकीय धोरणे योजने व कार्यक्रम

स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध आयोग ,व समित्यांनी स्त्री शिक्षणाचा विचार करून शिफारशी केल्या आहेत.

1)विद्यापीठ आयोग (1948-49) - या आयोगाने सुशिक्षित समाजाच्या निर्मितीसाठी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले .स्त्री व पुरूषांच्या शिक्षणात समानता असावी तसेच स्त्री शिक्षणायाठी विविध सुविधा असाव्यात अशी शिफारस या आयोगाने केली.

2)माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952-53) - डॉ. ए. लक्ष्मणशास्त्री मुदालियार यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या व माध्यमिक शिक्षणाचा विचार. करणा-या या आयोगाने स्त्री-शिक्षणासाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या.पुरूष स्त्रीयांचे शिक्षण सारखे असावे. त्यात फरक असू नये . स्त्रियांसाठी स्वंतत्र शाळा, सहशिक्षण,स्त्री-शिक्षकांची व्यवस्था,स्वंतत्र स्वच्छतागृहे,क्रीडा मैदाने शालेय उपक्रमांचे आयोजन करावे यासारख्या शिफारशी केल्या.

3)स्त्री-शिक्षणासाठीची राष्ट्रीय समिती (1957) - भारत सरकारने राष्ट्रीय स्तरावर स्त्रियांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली स्त्री शिक्षण समिती नेमली.पुरूष व स्त्री शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद करावी,राज्य परीषद स्थापन करावी,मुलांच्या शिक्षणाबददल जागृती करावी ,विविध सुविधा पुरावाव्यात,मुला-मुलींच्या शिक्षणातील विषमता कमी करावी ,माध्यमिक स्तरावर स्वंतत्र शाळा काढाव्यात,मुलीना मोफत शिक्षण द्यावे स्त्रियांमध्ये व्यवसायिक कौशल्यांचा विकास साधण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षण देण्यात यावे यासारख्या महत्वपूर्ण शिफारशी समितीने केल्या.

4)मुले व मुली यांच्या अभ्यासक्रमातील भेदासंबंधी समिती (1961) - श्रीमंती हंसा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या या समितीने मुले व मुली यांच्या बौध्दीक अथवा मानसशास्त्रीय क्षमतीने आपल्या देशातील शारीरीक फरक महत्त्वाचा नाही. असे म्हटले आहे. या समितीने आपल्या शिफारशीमध्ये पुढे असे म्हटले आहे की, मुला-मुलींच्या शिक्षणातील फरक भरून काढावा, प्राथमिक स्तरावर सहशिक्षण असावे, माध्यमिक स्तरावर सहशिक्षण किंवा स्वतंत्र शाळा काढाव्यात ,मुलामुलींच्या अभ्यासक्रमात भेद असू नये: त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात यावे, माध्यमिक स्तरावर लैंगिक शिक्षण दिले .

5)ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी जनतेचया सहाय्याच्या अभावाची कारणे शोधण्यासाठी नेमलेली समिती (1963) - भारत सरकारने श्री. एम.भत्कवत्सलम यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती नेमली . यांच्यामते समाजाकडून खालील बाबतीत सहकार्य मिळवले पाहिजे. इमारत बांधणे,खाजगी शाळा स्थापन करणे,स्त्री-शिक्षण लोकप्रिय होण्यासाठी प्रचार करणे,मुलींच्या शिक्षणाबाबत असलेला पूर्वग्रह दूर करण्यास पुढाकार ,विवाहीत स्त्रियांना पूर्णवेळ शिक्षक म्हणून काम करण्यास प्रोत्साहीत करणे,मधल्या वेळचे जेवण ,गरीब व गरजू मुलांना गणवेश ,मोफत पाठयपुस्तके व लेखन साहित्य पुरवणे.

मुलींचे शिक्षण अधिक लोकप्रिय होण्यासाठी समितीने काही मार्ग सुचविले आहेत. जसे की स्त्री शिक्षिकांची नेमणूक ,समाजाचा सहभाग ,शाळोच्या वेळात.लवचिकता ,सुसज्ज वसतिगृह,स्त्री-शिक्षकांच्या निवासाची सोय ,उत्तम इमारती,राज्यस्तरीय परिषदेची स्थापना,शाळांच्या वेळेत लवचिकता इत्यादी.

6)कोठारी आयोग (1964-66) - सर्व स्तरांवरील शिक्षणाचा साकल्याने विचार करण्यासाठी डॉ.डी.एस.कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या या आयोगाला भारतीय शिक्षण आयोग असेही म्हणतात.मुली व स्त्रिया यांच्या शिक्षणाचा विचार करण्यासाठी आतापर्यत नेमलेल्या निरनिराळया आयोग अथवा समित्यांच्या शिफारशीला कोठारी आयोगाने पाठिंबा दिला .स्त्री -शिक्षण समितीने सुचविलेल्या खास कार्यक्रमांवर भर द्यावा,सर्व

स्तरावरील स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष द्यावे,नोक यांची संधी ,स्त्रियांना पूर्णवेळ आणि अर्धवेळ नोक यांची संधी मुलामुलींना समान अभ्यासक्रम यासारख्या महत्वपूर्ण गोष्टींच्या शिफारशी केल्या.

7)राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (1986) - हे शैक्षणिक धोरण सर्व समावेश व व्यापक असून स्त्री शिक्षणाचा विचार राष्ट्रीय पातळीवर व्यापकपणे करणारे पाहिले राष्ट्रीय धोरण म्हणून महत्वाचे आहे. स्त्री सबलीकरणायाठी शिक्षण महत्वाचे माध्यम यावर भर देण्यात आला.समाजात स्त्रीयांना समानता मिळवून देण्यासाठी शिक्षणाचा वापर करावा.त्यादृष्टीने अभ्यासक्रमाची पुनरर्चना ,पाठयपुस्तकांची निर्मिती,प्रशिक्षण कार्यक्रम,विशेष पूरक प्रक्रियेत व प्रशासनात सहभाग वाढविण्यासाठी कृती-कार्यक्रम आखण्यात आला.स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून काम करेल अशी स्पष्ट ग्वाही या धोरणांतर्गत दिली गेली.

8)कृती कार्यक्रम (1986) - कती कार्यक्रमात स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले आहे. 1990 पर्यंत मुलींना प्राथमिक शिक्षण देणारा टप्प्याटप्प्याचा पण कालबध्द कार्यक्रम व 1995 पर्यंत उच्च व प्राथमिक शिक्षण देणारा कार्यक्रम 1995 पर्यंत 15 ते 35 वयोगठातील स्त्रियंाना पौढ शिक्षण देणारा कार्यक्रम स्त्रियांचा व्यवसायिक,तांत्रिक ,धंदेवाईक तसेच सध्या अस्तित्वात असलेल्या व उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाकडे वाढता प्रवेश ,स्त्रियांच्या समानतेबाबत भरीव मदत होईल अशा शैक्षणिक कार्यक्रमांचे सिंहावलोकन व पुनर्रचना आणि उचित अशा विभागांची निर्मिती याशिवाय स्त्रियांच्या अधिकार प्राप्तीसाठी विविध उपाय यांनी सुचविले. स्त्रीविषयक अभ्यासाला प्रोत्साहन,प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण स्त्रियांसाठी प्रौढ शिक्षण वर्ग, नंरतर शिक्षण केंदाची स्थापना ,सर्व राज्यात स्त्री विभाग स्थापन करण्यात यावा.

9)राममूर्ती समिती (1990) - या समितीने मुलींसाठी शिक्षणाच्या सोयी ,शिक्षणातून स्त्री -पुरूष समानता ,स्त्री शिक्षणातील जनसंपर्क साधनांची भूमिका ,स्त्रियांसाठी व्यवसायिक शिक्षण,शिक्षण प्रशिक्षणातून स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांची जाणीव,शैक्षणिक श्रेणीमध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधीत्व,स्त्री अभ्यास क्रेंदाची स्थापना ,स्त्रियांचे सबलीकरण,स्त्रियांमधील निरक्षरता दूर करण्यासाठी प्रौढ शिक्षण या बाबींवर भर दिला.

समारोप -

वरील विविध शैक्षणिक आयोग व समित्यांनी केलेल्या शिफारशी बघता असे लक्षात येते कि,स्त्रियांच्या सामाजिक विकासामध्ये शिक्षण हे एक प्रमुख साधन आहे. स्त्री शिक्षणासाठी समाजाची मानसिकता बदलणे ,त्याचप्रमाणे जाणीव जागृत करणे ,विविध शैक्षणिक सुविधा ,आर्थिक सहाय्य पुरविणे इत्यादी बाबींवर या आयोग व समित्यंांनी भर दिलेला होता.

संदर्भपुस्तके -

1) स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण - स्वाती देहाडराय ,अनघा तांबे
2) लिंगभाव ,शाळा आणि समाज - डॉ.बी.पी.मरजे ,डॉ.युवराज पवार
3) लिंगभाव,शाळा आणि समाज - डॉ.शैलजा भंगाळे ,प्रा.डॉ.रंजना सोनवणे
4) समकालीन भारतीय शिक्षण - डॉ.वि.रा. भिंताडे ,प्रा.अरूण सांगोलकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे महिला सबलीकरण धोरणात झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास.

डॉ.गोविंदराव शंकरराव कांबळे.
सहयोगी प्राध्यापक,
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा .

सारांश-

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीला बलवान करणे तिला बलवान होण्यास बळ देणे आवश्यक आहे व ते बळ ती सत्ता मिळाल्याशिवाय शक्य नाही म्हणजेच त्यासाठी सत्ता संपादन करणे व सत्ता वाढवणे आवश्यक ठरते. सक्षमीकरणात सत्तेचे सूत्र बदलणे किंवा स्थर बदलणे गृहीत असते सत्ता म्हणजे नियंत्रण मानवी व्यवस्थेत नियंत्रण म्हणजेच संसाधनावरील नियंत्रण असा अर्थ होतो या संसाधनात नैसर्गिक साधने , आर्थिक संसाधने मानवी संसाधने, बौद्धिक संसाधने इत्यादींचा समावेश होतो. महिला सक्षमीकरण म्हणजे प्रत्येक शिर्डीला स्वतःची ओळख करून देणे होय समता, बुद्धी, कल्याण, समानता, स्वातंत्र्य, समान हक्क, दारिद्र्य निर्मूलन या अर्थाने महिला सक्षमीकरण अपेक्षित आहे महिलांमध्ये, आत्मविश्वास, स्वावलंबन, आत्मभान व सहाय्य निर्माण करणे होय. हा महिला सक्षमीकरणाचा अंतिम उद्देश आहे.महिलांनी संघटित रित्या एकत्र येऊन त्यांच्या तील सुप्त व अंगभूत क्षमता व कौशल्य यांचा विकास करुन निर्णय घेणे व सर्व क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणे होय.

शिक्षणाचा हक्क, संस्कृती जतन करण्याचा हक्क, समानतेचा हक्क, या सारखे हक्क प्राप्त झाले आहेत. भारतात खऱ्या अर्थाने 1971 मध्ये श्री मुक्ती चळवळीला सुरुवात झाली सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा यामध्ये तिला समान दर्जा देण्यात आला आहे तिला स्वावलंबी व सक्षम बनवण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात अनेक कार्यक्रम राबवले जात आहेत भारतीय राज्यघटनेत 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिला आरक्षण देऊन त्यांचा राजकीय सहभाग वाढवण्याचे काम केले आहे याच अनुषंगाने 1994 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने महिला धोरण घोषित केले आहे महिला सक्षमीकरण होण्यासाठी त्यांना सर्व क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत त्याद्वारे त्या आपला विकास सर्व क्षेत्रात करू शकतील त्यासाठी शासनाने, समाजाने, एन जी ओ यांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. भारतीय राज्यघटनेने त्यांना समान अधिकार देऊन त्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांना काम करण्याचा हक्क, समाजात महिलांना अधिकार व सत्ता मिळाली नाही अशा महिलांनी स्वतः पुढाकार घेऊन आपला हक्क शाबीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे उदाहरणार्थ मदर तेरेसा, किरण बेदी, मृणाल गोरे, मेधा पाटकर इत्यादी महिलांना सामाजिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात योगदान दिले आहे आज सामाजिक सत्ता देण्यासाठी महिलांना भारतीय राज्यघटनेने अधिकार दिले आहेत दुर्बल घटकातील व मागासवर्गीय आतील महिलांना त्यांचे अधिकार देऊन त्यांना वेगवेगळ्या क्षेत्रात संधी देऊन पुढे आणण्याचे कार्य केले आहे त्यासाठी भारत सरकार, राज्य सरकार यांनी सामाजिक न्याय विभागामार्फत योजना राबवून त्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे या सर्व बाबींचा विचार केला तर असे दिसून येते की डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेत हिंदू कोड बिल मांडण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो यशस्वी झाला नाही त्यामुळे महिला सबलीकरणासाठी च्या संदर्भात देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचा दर्जा

उंचावण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेनुसार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्यात आले. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात समानतेचा दर्जा देण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील व आदिवासी समुदायातील स्त्री यांचा खऱ्या अर्थाने राजकीय विकास घडवून आणण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेत विशेष प्रतिनिधित्व देऊन त्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना -

भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर राबविण्याचे जाहीर केले 1994 साली जागतिक लोकसंख्या परिषद कैरो मध्ये भरली होती. सदर परिषदेमध्ये महिलांच्या प्रश्नासंदर्भात सविस्तर चर्चा केली गेली. त्यामध्ये लोकसंख्येचा प्रश्न स्त्रियांना आपल्या जनन दर क्षमतेसंदर्भात नियंत्रण मिळवण्याची म्हणजे त्यांच्या सबलीकरणाशी जोडला आहे असा एक विचार मांडला गेला. स्त्रियांचे सबलीकरण वा सक्षमीकरण केवळ राजकीय व आर्थिक क्षेत्रांमधील काही सुधारणा द्वारे साधता येणार नाही याची जाणीव राज्यकर्त्यांना तसेच खुद्द स्त्री प्रश्नांचा अभ्यास वाद यासंदर्भात चळवळी करणाऱ्यांनाही आहे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य आणि विचार या देशातील शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रियांच्या चळवळी साठी सदैव व प्रेरणादायी आहे त्यांचे विचार भारतीय विषमता प्रेरित समाजव्यवस्थेची पुनर्रचना करणे आहेत स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांनी मांडलेले विचार आणि हिंदू कोड बिलातील त्यांनी सुचवलेल्या तरतुदी यातून त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोण स्पष्ट होतो डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1936 च्या आपल्या जाती विच्छेद या क्रांतिकारी अभिभाषणात म्हटले आहे की सामाजिक अधिकारासंबंधी मनूच्या मनुस्मृतिहून अधिक घृणास्प आणि बदनाम धर्मशास्त्र या विश्वात नाही. जगाच्या कोणत्याही देशातील अन यासंबंधीचे उदाहरण या मनुस्मृतीच्या समोर ते फिके पडेल. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेच्या माध्यमातून स्त्रीयांना जे अधिकार दिलेत त्यामुळेच विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीयांच्या ज्या ज्या उभ्या राहिल्या, वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्त्री यांनी जे प्राविण्य मिळवले आणि समाज जीवनाच्या मध्या स्त्रोतात येण्याची जी धडपड सुरू केली त्या सगळ्यांचं अधिष्ठान भारतीय राज्यघटना होय म्हणजेच पर्यायाने डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर होय. प्राचीन संस्कृतीत स्त्रीला आदिशक्ती, आदी मत्व मानले जात होते मानवी जीवनाचे सातत्य राखणारी स्त्री ही पृथ्वीप्रमाणे सहनशील आणि नदीप्रमाणे सौम्य वाटत होती . समाजाने तिला सर्वसाधारण समजून तिचा गौरव केला पण हळूहळू काळ पालटला. पुरुष सत्ता धारक बनल्यामुळे हिंसक आणि आक्रमक बनला .स्वत: स्वामी होऊन त्यांने तिला गुलाम केले तिला भोग वस्तू बनवले चातुर्वर्ण्या सारखी अनर्थकारी समाजरचना पद्धतीमुळे स्त्रीचे स्थान रसातळाला गेले.

गरज आणि महत्व -

महिलांचे सबलीकरण झाल्यास त्यांचे परावलंबित्व दूर होऊन त्या सक्षम होतील तसेच स्वयं विकासातून कौटुंबिक विकासही साधतील, समाज्याच्या विकासासाठी महिलांचे आर्थिक सबलीकरण करणे काळाची गरज आहे महिलांना स्वयंविकास व स्वयंरोजगारा विषयी जागृत राहिले पाहिजे सद्यस्थितीत आर्थिक विकास हा धर्म झाला असल्याने महिलांनी आत्मभान, आत्मनिर्भरता आणि स्वावलंबनाची कास धरून भविष्याचा वेध घेतला पाहिजे आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महिलांनी स्वतःच पुढाकार घेणे गरजेचे आहे . शासनाने महिलांसाठी विविध क्षेत्रात आरक्षण दिले असले तरी पंचायत राजमध्ये महिलांच्या आरक्षित जागांवर 75% पुरूषच कारभार पहात

आहेत. महिलांच्या सबलीकरणात हा सर्वात मोठा अडसर असून, महिलांनी आत्मनिर्भर होणे गरजेचे आहे. समाजातील पुरुषांचे सबलीकरण झालेले आहे. त्या तुलनेत महिलांचे सबलीकरण झालेले नाही. त्यासाठी संधीची वाट पाहण्याऐवजी महिलांनी स्वतःच संधी निर्माण करून त्याचे सोने करावे. पुरुषांनीही त्यासाठी सहकार्य करणे गरजेचे आहे. आई उद्योजक झाली, तर पुढची पिढी उद्योजक बनते हे लक्षात घेऊन महिलांनी वाटचाल करणे गरजेचे व महत्वाचे वाटते.

शीर्षक-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे महिला सबलीकरणात झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास.

उद्दिष्टे-

(१) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीचे कार्य व विचारांचा अभ्यास करणे.
(२) महिला सबलीकरण धोरणाबाबत माहिती घेणे.
(३) महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
(४) महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे.
(५) महिलांची आर्थिक स्थिती जाणून घेणे.
(६) महिलांची राजकीय स्थिती तपासणे
(७) महिला सबलीकरण हा मुळे झालेल्या बदलाची परिणामकारकता अभ्यासणे व उपाय सुचविणे.

गृहीतक-

(१) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 14 ते कलम 18 मधील समानते च्या हक्काची अमंलबजावणी योग्य झाल्यास स्त्रीयांना
सन्मानाने जगण्यासाठी मदत होईल.
(२) महिलांचे सबलीकरण झाल्यास त्यांचे परावलंबित्व दूर होऊन त्या सक्षम होतील.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

व्याख्या व संकल्पना- सबलीकरण व सक्षमीकरण ही संकल्पना सत्ता म्हणजे नेमके काय काय या संकल्पनेशी निगडीत. भारत सरकारने सुरुवातीला नियोजन बद्ध विकासाचा विचार करताना भारतातील स्त्रियांचा प्रश्न, विचार श्री आणि मुले या चौकटीत अधिक प्रमाणात केला. दक्षिण आशियाई देशात स्त्रीयांचा दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत एकूणच खालावलेला आहे हे लक्षात घेऊन स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर घटनेमध्ये तसेच कायद्याच्या चौकटीत स्त्रि यांना समान स्थान देण्याचे पाऊल उचलले गेले .परंतु विविध पंचवार्षिक योजनांचा आढावा घेताना मात्र लक्षात आले की, प्रत्यक्ष जीवनात बहुसंख्य स्त्रिया अत्यंत कमी वेतन, कमी मजुरी, किमान कौशल्य, उत्पादनाच्या जगात कमी वाव, किमान साक्षरता , कुपोषण, अनारोग्य आणि कुटुंबातील हिंसाचार यांच्या बळी असतात त्यामुळे स्त्रियांच्या दृष्टीने समानता, समता, न्याय असलेला समाज निर्माण करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा प्रयत्न करणे. विकास प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग केवळ शाब्दिक आव्हाने करून होणार नाही तसेच समानतेची कल्पना यांत्रिक औपचारिक तेतून घडणार नाही याची जाणीव

झाली तेव्हाच नव्या अर्थव्यवस्थेच्या टप्प्यावर सबलीकरण वा सक्षमीकरण ही संकल्पना मांडण्यास सुरुवात झाली. तसे पाहिले तर सबलीकरण ही संकल्पना प्रथम 1960 साली अमेरिकेतील काळ्या , जहाल गटांनी मांडली, सबलीकरण म्हणजे नेमके काय आणि स्त्रियांचे सबलीकरण कसे घडणार यावर अनेक मतमतांतरे आहेत परंतु भारतीय संदर्भात असे म्हणता येईल की, आर्थिक, सामाजिक दृष्ट्या केल्या जाणाऱ्या सुधारणा मधून स्त्री-पुरुषांमध्ये व्यक्ती, समाज, समूह वा जात-जमात म्हणून स्त्री यांच्या दृष्टीने परिवर्तन होणे ही सबलीकरणाची अट आहे, स्त्री नावाचा भारतीय समाजातील जो घटक आहे त्याला आपल्या जीवनात सर्व क्षेत्रात आपल्या सुप्त क्षमता प्रत्यक्ष वापरता येतील असा समाज निर्माण करणे म्हणजे सबलीकरण अशी व्याख्या करता येईल.

व्याप्ती व मर्यादा-

प्रस्तुत संशोधन हे सातारा शहरा जातील महिलांसाठीच आहे. .

संशोधन पद्धत- प्रस्तुत संशोधनाकरिता वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

जनसंख्या व नमुना निवड- प्रस्तुत संशोधनात सातारा शहरातील एकूण 300 स्त्रीया ही जनसंख्या आहे एकूण जनसंख्ये पैकी 100 स्त्री यांची संभाव्य तेवर आधारित यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाची साधने - प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली चा व मुलाखतीचा उपयोग केला आहे प्रश्नावलीत होय, नाही, काही प्रमाणात या तीन बिंदू पर्यायश्रेणीचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती-

(1) संशोधनासाठी माहिती संकलनासाठी २५ प्रश्न असलेली प्रश्ननावली तयार करण्यात आली आहे.

(२) संशोधनातील तज्ञ व जाणकार व्यक्तीकडून प्रश्नावली तपासण्यात आली

(३) तज्ञ व्यक्तींनी प्रश्नावली बाबत सुचवलेल्या सूचनांचे अवलोकन करून प्रश्नावलीत आवश्यक ते बदल करून पुनर्मांडणी करण्यात आली.

(४) यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेल्या 100 स्त्रियांना प्रश्नावली सोडवण्या बाबतच्या योग्य सूचना देऊन प्रश्नावली सोडवून घेण्यात आली. प्रश्नावली छापील स्वरूपाची होती तसेच 20स्त्री यांची मुलाखत घेतली.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन.

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीमुळे तुम्हाला समान हक्क प्राप्त झाला आहे काय?

कोष्टक क्र मांक १ .

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	५०%	३०%	२०%

निरीक्षण-

कोष्टक क्रमांक एक वरून दिसून येते की भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीमुळे हक्क प्राप्त झाला असे म्हणणाऱ्या चे महिलांचे प्रमाण 50% तर नाही म्हणणारांचे 30% टक्के व काही प्रमाणात यांचे प्रमाण 20 % आहे. अर्थनिर्वचन- भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी काटेकोरपणे झाली पाहिजे असे संशोधकास वाटते

प्रश्न 10 महिला सबलीकरण धोरणाचा तुम्हाला लाभ मिळाला आहे का?

कोष्टक क्रमांक 2.

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	60%	35%	05%

निरीक्षण-

महिला सबलीकरण धोरणाचा लाभ मिळाला आहे असे म्हणणार यांचे प्रमाण 60 टक्के तर मिळाला नाही यांचे प्रमाण 35 टक्के व काही प्रमाणात मिळाला पाच टक्के.

अर्थनिर्वचन- महिला सबलीकरण धोरणाची अंमलबजावणी राज्य, जिल्हा व स्थानिक पातळीवरून राबवण्यात यावी असे वाटते.

प्रश्न १४ समाजात आपणास दिली जाणारी वागणूक योग्य आहे का?

कोष्टक क्रमांक तीन.

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	45%	45%	10%

निरीक्षण-

कोष्टक क्रमांक तीन वरून असे दिसून येते की महिलांना समाजात दिली जाणारी वागणूक चांगली आहे असे म्हणणारांचे प्रमाण 45 टक्के तर नाही म्हणणार यांचे प्रमाण 45 टक्के व योग्य दिली जात नाही असे म्हणणार यांचे प्रमाण दहा टक्के आहे.

अर्थनिर्वचन- महिलांना चांगली वागणूक दिली जात नाही ही बाब समाधान कारक आहे समाजाने महिलांना माणूस म्हणून वागणूक दिली पाहिजे असे वाटते. .

प्रश्न १६ तुम्हाला शैक्षणिक सवलती व सुविधा पुरेशा वाटतात काय?

कोष्टक क्रमांक ४

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	50%	45%	05%

निरीक्षण-

पुस्तक क्रमांक चार भरून असे दिसून येते की महिलांना दिल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक सुविधा पुरेशा आहेत असे म्हणणारांचे प्रमाण पन्नास टक्के तर नाही 45 टक्के व अल्प प्रमाण आहे पाच टक्के.

अर्थनिर्वचन- शासनाने महिलांना जास्तीत जास्त सुविधा देऊन त्यांची 100% साक्षरता घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे वाटते .

प्रश्न क्रमांक 18 महिलांना देण्यात आलेले राजकीय आरक्षण योग्य आहे काय? .

कोष्टक क्रमांक पाच.

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	30%	70%	-

निरीक्षण-

कोष्टक क्रमांक पाच वरून असे दिसून येते की महिलांना देण्यात आलेले राजकीय आरक्षण योग्य आहे त्याचे प्रमाण तीस टक्के तर नाही म्हणणारांचे प्रमाण 70 टक्के आहे.

अर्थनिर्वचन- राजकीय आरक्षण पुरेसे नाही असे म्हणणारांचे प्रमाण जादा आहे ही बाब समाधानकारक व गंभीर आहे यात बदल झाला पाहिजे.

प्रश्न क्रमांक 20 महिला सबलीकरण यामुळे समाजाचा महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला काय?

कोष्टक क्रमांक सहा

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	55%	35%	10%

निरीक्षण

कोष्टक क्रमांक सहा वरून असे दिसून येते की सबली करणामुळे महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला आहे असे म्हणणार यांचे प्रमाण 55 टक्के आहे तर चांगली नाही असे म्हणणारा चे प्रमाण 35 टक्के आहे व काही प्रमाणात योग्य आहे यांचे प्रमाण दहा टक्के आहे अर्थनिर्वचन-पुरुषांनीही महिलांना चांगली वागणूक द्यावी असे वाटते

प्रश्न क्रमांक 22. तुम्हाला आर्थिक स्वातंत्र्य आहे काय? .

कोष्टक क्रमांक सात

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	20%	70%	10%

निरीक्षण -

कोष्टक क्रमांक सात वरून असे दिसून येते की महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य आहे त्याचे प्रमाण 20 टक्के आहे तर स्वातंत्र्य नाही याचे प्रमाण 70 टक्के व थोड्याशा प्रमाणात स्वातंत्र्य दिले जाते याचे प्रमाण दहा टक्के आहे.

अर्थनिर्वचन- महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही म्हणणारांचे प्रमाण 70 टक्के आहे ही बाब अतिशय गंभीर व समाधान कारक आहे यात सुधारणा होणे अपेक्षित वाटते.

प्रश्न क्रमांक 25. महिला सबलीकरण हा मुळे कौटुंबिक स्थिती फरक पंडा आहे काय?

कोष्टक क्रमांक आठ

पर्याय	होय	नाही	काहीप्रमाणात
प्रतिसाद	48%	38%	14%

निरीक्षण

गोष्ट क्रमांक आठ वरून असे दिसून येते की महिला सबलीकरण हा मुळे कौटुंबिक स्थितीत बदल झाला आहे याचे प्रमाण 48 टक्के तर बदल झाला नाही याचे प्रमाण 38 टक्के व काही प्रमाणात बदल झाला याचे प्रमाण 14 टक्के आहे .

अर्थनिर्वचन- महिलांना कुटुंबात सन्मानाने व स्वाभिमानाने वागवावे असे वाटते .

निष्कर्ष -

(१) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या श्री मुक्ती धोरणामुळे सबलीकरणाला चालना मिळाली
(२) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून स्त्रीवादी चळवळ गतिमान झाली
(३) पन्नास टक्के महिलांना सबलीकरण धोरणाचा फायदा झाला
(४) 48 टक्के महिलांना सबलीकरण धोरणामुळे कौटुंबिक स्थिती फरक पडला
(५) पन्नास टक्के महिलांना सबलीकरण धोरणामुळे समान हक्क प्राप्त झाले
(६) 55 टक्के स्त्रियांकडे पुरुषांचा पाहण्याचा दृष्टिकोण चांगला झाला
(७) 20 टक्के महिलांनाच आर्थिक स्वातंत्र्य आहे
(८) तीस टक्के महिलांना राजकीय आरक्षणाचा लाभ मिळतो
(९) साठ टक्के महिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी पडतात
(१०) लैंगिक अत्याचार व हिंसाचाराच्या बळी वीस टक्के महिला पडतात .

उपाय योजना-

(१) पुरुषांनी स्वतःची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे
(२) महिलांना समाजात सन्मानाने वागवावे
(३) महिलांना राजकीय क्षेत्रात सो मतानुसार वागण्याची व निर्णय घेण्याची संधी द्यावी
(४) महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य देण्यात यावे
(५) महिलांना आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी पुरुषांनी सहकार्य करावे
(६) भारतीय राज्यघटनेचा स्वीकार करून महिलांची सुरक्षितता प्राधान्याने जपली जावी
(७) महिलांवरील अत्याचार व हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा कठोर करावा
(८) स्त्री- पुरुष व समानतेवर उपाय योजना करणे
(९) सर्वस्त्री यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे
(१०) आरक्षणाचा लाभ घेण्याची संधी उपलब्ध करून देणे

(११) स्त्रियांना कायद्याचे ज्ञान देणे

(१२) श्री यांना व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण देणे

(१३) अन्याय व अत्याचाराविरुद्ध जी लढण्याचे सामर्थ्य स्त्रियांमध्ये निर्माण करणे

(१४) स्त्री यांना मिळणाऱ्या मानवी हक्काविषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे.

सारांश-

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीला बलवान करणे तिला बलवान होण्यास बळ देणे आवश्यक आहे व ते बळ ती सत्ता मिळाल्याशिवाय शक्य नाही म्हणजेच त्यासाठी सत्ता संपादन करणे व सत्ता वाढवणे आवश्यक ठरते. सक्षमीकरणात सत्तेचे सूत्र बदलणे किंवा स्थर बदलणे गृहीत असते सत्ता म्हणजे नियंत्रण मानवी व्यवस्थेत नियंत्रण म्हणजेच संसाधनावरील नियंत्रण असा अर्थ होतो या संसाधनात नैसर्गिक साधने , आर्थिक संसाधने मानवी संसाधने, बौद्धिक संसाधने इत्यादींचा समावेश होतो. महिला सक्षमीकरण म्हणजे प्रत्येक शिर्डीला स्वतःची ओळख करून देणे होय समता, बुद्धी, कल्याण, समानता, स्वातंत्र्य, समान हक्क, दारिद्र्य निर्मूलन या अर्थाने महिला सक्षमीकरण अपेक्षित आहे महिलांमध्ये, आत्मविश्वास, स्वावलंबन, आत्मभान व सहाय्य निर्माण करणे होय. हा महिला सक्षमीकरणाचा अंतिम उद्देश आहे.महिलांनी संघटित रित्या एकत्र येऊन त्यांच्या तील सुप्त व अंगभूत क्षमता व कौशल्य यांचा विकास करुन निर्णय घेणे व सर्व क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणे होय.

संदर्भ ग्रंथ-

1. दिलीप सुरवाडे, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सुधारणा लोकसाहित्य प्रकाशन सिडको औरंगाबाद.
2. विद्युत भागवत स्त्रिया आणि कायदे क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे.
3. गोखले सुशीला श्री मुक्ती केव्हा व कशी.
4. डॉ. स्वाती कर्वे स्त्री विकासाचे पाऊलखुणा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे
5. डॉ.अलका देशमुख विविधांगी आयामातून स्त्री श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
6. डॉ.राजकुमार भारतीय महिला अर्जुन पब्लिकेशन हाउस दिल्ली डॉ. ज्योती लांजेवार भारतीय समाज आणि स्त्री , सुगावा प्रकाशन पुणे.
7. डॉ.विद्युत भागवत सक्षमीकरण संकल्पणा विशेषांक पुणे विद्यापीठ पुणे.
8. डॉ.विलास आढाव महिला सबलीकरण पौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञान विस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ पुणे

समता प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्धकालिन स्त्रियांचे योगदान आजच्या समाजासाठी उपयुक्त

किर्तीराज चंद्रभानजी लोणारे
संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :

तथागत गौतम बुद्ध हे यथार्थदृष्ट्या भारताचे सर्वप्रथम असे महामानव होते की, ज्यांनी समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्त्व आणि सामाजिक न्याय केवळ सैद्धांतिक नव्हे तर व्यावहारिक पातळीवर तत्कालिन जीवनात आणला होता. सामाजिक न्यायाचा संबंध हा समता तसेच बंधुभावाशी आहे म्हणून तो संपूर्ण समाजाचे कार्यात्मक रूप आहे. समाज हा केवळ पुरुषांचाच अथवा केवळ स्त्रियांचाच बनत नसून दोघांच्याही एकत्रित असण्याने घडतो. पण विविध वैचारिकतेच्या तत्त्वज्ञानामुळे स्त्रियांना कमी लेखून पुरूषांनाच जास्त अधिकार व सत्ता देऊन स्त्रियांचे हनन करण्यात आल्याचे आपण मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथामध्ये वाचतो. जगभरात अनेक संस्कृती उदयाला आल्या व कालांतराने त्या नष्टही झाल्या. परंतु या सर्वच संस्कृतीमध्ये स्त्रियांची भूमिका ही अत्यंत महत्वाची होती. स्त्रियांच्या चौकस बुद्धीमुळेच शेतीचा शोध लागला. त्यामुळे मानवाला एकप्रकारचे स्थैर्य प्राप्त झाले. भटकंतीचे जीवन थांबले व मानव वसाहत करून राहू लागला. यातून कुटुंबसंस्था उदयास आली आणि विकसीत झाली. "आई" हीच प्रथम गुरू आणि शिक्षक असल्यामुळे भाषा व संस्कारही प्रत्येकाला आईकडून मिळतात. त्याचबरोबर जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणा-या जीवनमूल्यांची शिदोरीही आई नावाच्या स्त्रीकडूनच प्रत्येकाला मिळत असते. स्त्रियांकडून मिळणा-या संस्कारक्षम मूल्यांतूनच व्यक्तीचे जीवन प्रगत होत असते. याअर्थाने स्त्रिया याच ख-याअर्थाने समतादूत व मूल्यरक्षक असतात. समतावादाची रूजवणूक मूल्यरक्षणाच्या कार्यात बुद्धकालीन स्त्रियांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. आजच्या काळात समता प्रस्थापित करण्यासाठी बौद्धकालिन स्त्रियांनी दिलेल्या योगदानांची माहिति घेणे महत्त्वाचे ठरणार आहे. याची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे-

वेद व मनुस्मृतीकालिन स्त्रियांवरील अन्याय:

ग्रंथामध्ये लिहिले आहे तसेच आपण वागले पाहिजे असाही प्रघात समाजामध्ये आढळून येतो. मनू हा बुद्धानंतर झाला. मनुस्मृतीमधील पाचव्या अध्यायातील त्रेसष्टाव्या श्लोकामध्ये असे लिहिले आहे की, "पूर्वी दुस-याची स्त्री असून तिला आपल्याजवळ ठेवून घेतल्यावर जर अपत्य झाले तर त्यास तीन दिवस सुतक धरले पाहिजे. विवाह संस्कार न झालेल्या स्त्रियांचे वाग्दान झाले आहे, त्या मरण पावल्या तर पतीपक्षातील लोक तीन दिवसांनी शुद्ध होतात., स्त्रियांना पतीखेरीज दुसरा देव नाही. पतीसेवा हीच तिला स्वर्गप्राप्तीचे एकमेव साधन आहे. पती निधनानंतर तिने अल्पआहार करावा. ब्रह्मचर्य पाळावे, कारण ब्रह्मचर्याने स्वर्ग मिळतो." ही स्त्री व शुद्रावर अन्याय करणारी नियमावली पुरूषप्रधान संस्कृतीला धरून असून स्त्रीयांना गुलाम बनविणारी आहे. स्त्रियांवर अन्याय करणारी आहे. केवळ भाऊ नाही या कारणांमुळे त्यांचे विवाह होत नसत. स्त्रियांना कोणतेही स्वातंत्र्य देऊ नये असे सांगणारी मनुस्मृती ही अर्थातच विषमतावादी होती. स्त्रीवर लादलेले निकृष्ट जीवन हे एकूण भारतीय समाजाच्या निकृष्टतेचे व दुरावस्थेचे एक अत्यंत महत्त्वाचे कारण आहे. सतीप्रथा, हुंडाबळी, गर्भलिंग चाचणी, निरक्षरता या बाबी प्राचीन काळापासून स्त्रीला हीन लेखण्याची प्रवृत्ती पुरुषांच्या अणू-रेणूमध्ये कशी रूजलेली आहे हेच स्पष्ट करते. या सर्व बाबींना छेद देण्याचं काम बुद्धाने पूर्वीच प्रभावी व यशस्वीपणे केले ते भिक्खुणीसंघाची स्थापना करून. आणि म्हणून ख-याअर्थाने समता प्रस्थापित करण्याचे कार्य बुद्धाने केले आहे हे स्पष्ट होते.

तथागत बुद्धाच्या भिक्खुणी संघाची स्थापना :

निर्वाण प्राप्त करणे हे बौद्ध धम्माचे सर्वप्रथम ध्येय आहे. निर्वाण म्हणजे आपल्यामधील असलेले विकार, तृष्णा स्वत:च नष्ट करणे. तथागत बुद्धांनी अत्त दीपो भव अर्थात स्वयं प्रकाशित व्हा असा संदेश दिला होता. हा संदेश तत्कालिन स्त्रियांनीसुद्धा आपल्यासाठी समजून "आम्हालाही भिक्खुणीसंघात सामील करून घ्या" अशी विनंती बुद्धाकडे केली. बुद्धांनी

स्त्रियांना समानता प्रदान करण्यासाठी महाप्रजापती गोतमी या स्त्रीला सर्वप्रथम भिक्खुणी बनविले. असे म्हणतात की, आतला आवाज आपल्या वर्तनाला प्रेरित व नियंत्रित करत असतो. व्यक्तिमत्त्व विकासाची उच्च पातळी गाठल्यावर ह्या आतल्या आवाजासाठीच व्यक्ती जगत असते. बुद्धकालीन स्त्रियांची स्थितीही यावरच दिसून येते. तथागत बुद्धांनी त्यांना दिलेल्या समानतेच्या संधीचा त्यांनी फारच सुयोग्य पद्धतीने उपयोग करून घेतलेला आढळून येतो.

बुद्धकालीन स्त्रियांच्या समानतेविषयी वर्णन :

स्त्रियांना माणूस मानणारा, स्त्रियांना स्वातंत्र्य देणारा व स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने मानणारा एकमेव धम्म हा बौद्ध धम्म आहे. भारतातील स्त्रियांच्या बाबतीत असलेल्या निंदणीय अवस्थेविरूद्ध बौद्ध धम्माने विद्रोह केला. भिक्खुसंघाप्रमाणेच भिक्खुणीसंघाची स्थापना करण्यास बुद्धाने अनुमती दिली. महाप्रजापती गोतमीनंतर असंख्य स्त्रिया भिक्खुणी बनल्या. या भिक्खुणीसंघात सर्व जातीधर्माच्या स्त्रियांना प्रवेश होता. भिक्खुणीसंघात प्रवेश केल्यानंतर ती स्त्री एक स्वतंत्र व्यक्ती बनत असे.

श्रीमती डेव्हिड्सच्या वर्णनानुसार, भिक्खुणी स्त्रिचे मुंडण केलेले असे. भिक्खुसारखे चीवर (वस्त्र) त्या परिधान करीत असत. त्यांना कुठेही जाण्या-येण्याचे स्वातंत्र्य होते. त्या जंगलात, पर्वतावर एकट्या जात व ध्यानधारणा करत असत. रूढी व परंपरावादी समाजात दबलेल्या, शोषित व स्वतःचे अस्तित्व हरविलेल्या स्त्रियांना भिक्खुणी संघामध्ये नवी प्रेरणा मिळाली. तथागत बुद्धाने भिक्खुसंघात प्रवेश देतांनाच भिक्खु-भिक्खुणी यांनी एकमेकांशी व्यवहार करतांना मर्यादांचे पालन करावे हा आदेशही दिला होता. परंतु बुद्धाच्या कुठल्याही वचनातून असे कुठेही दिसले नाही की बुद्धाने स्त्रियांना पुरूषांपेक्षा कमी दर्जा दिला. बौद्ध भिक्खुणींना धम्मोपदेश व धम्मप्रचार करण्याचेही स्वातंत्र्य दिलेले होते. म्हणूनच विशाखा नावाच्या भिक्खुणीने धम्मप्रचाराचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. म्हणजेच बुद्धाने सैद्धांतिक बाबतीत स्त्री व पुरूषांना समान पातळीवर ठेवले होते.

बुद्ध म्हणतात, "स्त्रियांच्या मार्गातील अंधःकार बाजूला सरला तर ती देखील प्रकाश पाहू शकते. आणि ती देखील पुरूषांप्रमाणेच आदर्शाचा साक्षात्कार अर्थात ज्ञानप्राप्ती करू शकते. म्हणजेच स्त्री ही पुरूषांपेक्षा कुठल्याही बाबतीत कमी नाही. तथागत बुद्धाने, वेदामध्ये वर्णिलेल्या स्त्रीला पशुसमान समजणा-या विचारधारेस परास्त करून, चकनाचूर करून, मातीत मिसळून दिले होते. स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीचा दर्जा समाजात देऊन मोठी सामाजिक क्रांती घडवून आणली होती. सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात बुद्धाची ही महत्त्वाची देण आहे. तथागताने स्त्रियांना, शूद्रांना, चांडाळांना तसेच समाजात हिन समजल्या जाणा-या लोकांसाठी समानतेची पोकळ वल्गना केली नाही तर त्यांनी शूद्र व चांडाळ व स्त्रियांनाही भिक्खु-भिक्खुणीसंघात प्रव्रज्या देवून समानतेचे, सामाजिक समतेचे व न्यायाचे मोठे उदाहरण प्रस्तुत केले. तथागत बुद्ध स्त्रियांच्या समानतेसाठी जगातील पहिले समर्पित महामानव होते. त्यांनी पुरूष व स्त्री यांच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला नाही. तर स्त्रिला अस्पृश्य समजण्याची परंपरा त्यांनी मोडून काढली. घराच्या चौकटीच्या बाहेर येण्याची प्रथमच संधी बुद्धांनी स्त्रियांना दिली. समाजातील आध्यात्मिक प्रगतीचे द्वार बुद्धांनीच स्त्रियांसाठी खुले केले. कुटुंबसंस्थांचे पालनपोषण आणि जन्म मरणाच्या फे-यातून मुक्तीसाठु पुत्रप्राप्ती या जोखडातून महिलांना तथागतांनी बाहेर काढले. जगाचे विशाल क्षेत्र त्यांनी स्त्रियांसाठी खुले केले. म्हणूनच स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्याचे बुद्ध हे जनक होते.

भिक्खुणींना थेरी असे म्हटले जाते. भिक्खुणीसंघातील स्त्रियांची अर्थात थेरींची वर्णने थेरीगाथा या ग्रंथात आलेली आहेत. यामध्ये थेरींनी आपल्या सामाजिक जीवनास, आपल्या कौटुंबिक जीवनास, स्त्रीच्या रूपात समाजातील तिच्या स्थानास तत्कालिन समाजिक, धार्मिक मान्यतांना, मतांना चांगल्याप्रकारे काव्यमय शैलीत गायीले आहे. थेरीगाथा केवळ जीवनाचे अनुभव वर्णन करणाराच ग्रंथ नाही तर प्राचीन भारतीय स्त्रीची काय स्थिती होती? तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा होता? इत्यादी अनेक बाबींचे वर्णन यात मिळते. थेरी या ऐतिहासिक स्त्रिया आहेत, काल्पनिक किंवा पुराणातील स्त्रिया नव्हेत. थेरीगाथेतील ७३ थेरींनी आपले जीवनानुभव कथन व वर्णन केलेले आहेत. त्या तत्कालिन समाजाच्या मोठ्या वर्गातून आल्या आहेत. म्हणून सर्वांचे दुःख सारखे नाही. दुःखी सर्वच आहेत, समाजव्यवस्थेकडून सर्वच प्रताडित आहेत, परंतू सर्वांचे दुःख हे समाज व्यवस्थेद्वारा निर्मित दुःख आहे. यास त्यांनी व्यक्त केले आहे की, भिक्खुणी होण्यापूर्वी त्यांचे जीवन निराशेने भरले होते. त्यांच्या चहुकडे अंधारच अंधार होता, परंतु बुद्धाविषयी, बुद्धांच्या वचनांविषयी ऐकल्यानंतर त्यांच्या जीवनात नवीन आशेचे संचरण झाले. जेव्हा त्यांनी प्रत्यक्ष किंवा दुस-यांच्याकडून बुद्धवचन, उपदेश ऐकले तर त्यांची निराशा दूर झाली.आणि त्यांना एक नवा प्रकाश प्राप्त झाला. त्यांच्या जीवनात बुद्धाच्या ज्ञानाचा प्रकाश सामावला आणि त्या बुद्धाच्या मार्गावर चालू लागल्या. अंधाराकडून त्या प्रकाशाच्या वाटेने चालू लागल्या. पुढे अर्हंतपदापर्यंत त्या पोहोचल्या. ज्ञानप्राप्त करणे ही केवळ पुरूषांचीच

मक्तेदारी नसून आम्हालाही ते प्राप्त करता येते. याचा विश्वास त्यांनी मिळविला. भिक्खुणीसंघात येणारी स्त्री ही कुमारी असली पाहिजे, असा दंडक घातलेला नव्हता. विवाहित, अविवाहित, विधवा आणि वेश्या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना प्रव्रज्या घेण्यास बुद्धाने संघाचा दरवाजा खुला ठेवला होता. यामुळे सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने समता, स्वातंत्र्य, महानता आणि आत्मविश्वास ही मानवी जीवनाची सर्व अंगे प्राप्त करून घेता येत होती. त्या प्रव्रज्जीत होवून पुरूषार्थासह निर्वाणास प्राप्त करू शकतात. म्हणून स्त्रित्व हा निर्वाणप्राप्ती अडथळा होवू शकत नाही. हे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले. यामध्ये महाप्रजापती गोतमी, यशोधरा, सोमा, सुजाता, अम्बपाली, दन्तिका, सुन्दरी, नंदा, सुमंगलमाता, पुण्णिका, पटाचारा, धम्मदिना, विशाखा, उत्तरा, उप्पलवण्णा, रोहिणी, अनोपमा, किसा गोतमी, चापा, खेमा, सोणा, इसिदासी, विजया, तिस्सा, धीरा, वीरा, मित्ता, विदिसा, भद्दाकपिलानि इत्यादी त्र्याहत्तर स्त्रियांनी आपले कल्याण करून घेतल्याचे वर्णन आढळते.

स्त्रिभ्रूणहत्येबाबत दृष्टिकोन :

आजच्याही परिस्थितीत काही कुटुंबामध्ये मुलगी जन्मली की दुःख व्यक्त केले जाते. त्यावेळी कोसल देशाचा राजा प्रसेनजिताची राणी मल्लीका हिस मुलगी झाली तेव्हा बुद्धाने असा उपदेश केला की, हे मानवेंद्रा, यात दुःख मानण्याचे कारण काय? मुलगी ही मुलापेक्षा जास्त प्रभावी अपत्य ठरू शकेल. ती मोठी शहाणी आणि सद्‌गुणी होईल. ती अशा मुलाला जन्म देईल की तो मोठा कर्तृत्ववान होईल आणि विस्तीर्ण प्रदेशाचा राजा होईल. हा बुद्धाचा उपदेश आजच्या स्त्रिभ्रूणहत्येच्या काळातही अत्यंत बहूमोल व मार्गदर्शक ठरतो. आधुनिक समानतेच्या गप्पा मारणा-यांनी हा बुद्धांचा उपदेश समजून घेतला पाहिजे.

समारोप :

तथागत बुद्धांच्या काळात स्त्रियांची भरभराट फार मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे. जगातील कोणत्याही देशात इतका मान व सन्मान तत्कालिन काळात मिळत नव्हता. मिसेस िहस डेव्हिस असे लिहितात, बुद्धकालीन भारतातील स्त्रियांनी बुद्धाच्या संघात आदराचे, प्रेमाचे आणि सुरक्षिततेचे स्थान प्राप्त करून त्या आध्यात्मिक ज्ञानार्जनासाठी निबिड अरण्यातील कोणत्याही निर्जन स्थळी जाऊन, गिरीशिखरावर चढून ध्यानस्थ होऊन बसत असत. जाडाभरडा पोषाख करण्यात त्या जशा भिक्खुंची बरोबरी करीत होत्या., त्याचप्रमाणे त्या अत्यंत गहण व त्रासदायक आध्यात्मिक ज्ञानार्जनातही भिक्खुंची बरोबरी करीत होत्या. सन्मानपूर्वक असलेलं जगणं हे यावरून आपणांस दिसून येते. ज्ञानार्जन व ज्ञानदान या पुरूषांच्या मक्तेदारीला बुद्धकालीन स्त्रियांनी छेद दिला होता. भारतातील या स्त्रियांच्या कर्तुत्वामुळे, नितीमत्तेच्या वर्तन प्रसारामुळे जागतीक स्तरावर समता प्रस्थापित करण्यासाठी, तसेच मानवतावादी मूल्य रूजविण्यासाठी मदत झाली आहे. आधुनिक काळात भारतीय संविधानातील चतुःसुत्रीचा विचार करता बुद्धप्रणीत ही तत्त्वे असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक स्त्रियांना हक्क व अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठीच तशी कलमे अंतर्भूत केलेले असावेत असे आपणास दिसून येतात. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या मानवतावादी मूल्यांना भारतीय संविधानातील प्रास्ताविकेमध्येच आपण पाहतो. ही मूल्ये प्रत्येक भारतीयांमध्ये रूजणे गरजेचे आहे. तथागत बुद्धांची ही मानवतावादी शिक्षणविषयक मूल्ये भारतीयांनी आपल्या कर्तुत्वातून दाखवून दिली पाहिजेत. जागतिक स्तरांतील लोक भारतीय संविधानाचा व बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करतांना बुद्धकालीन समता प्राप्त झालेल्या स्त्रियांचे उदाहरण समोर ठेवून वाटचाल करतील ही अपेक्षा.

संदर्भ :

१. *साळुंखे, आ.ह. (२००७)* ***हिंदू संस्कृती आणि स्त्री*** *मुंबईः लोकवाङ्‌मय गृह प्रकाशन.पृ.क्र.४*
२. *पाटील, हिम्मत. (२०१०)* ***मनुस्मृती- मानवतेची विस्मृती*** *पुणेः जिजाई प्रकाशन. पृ.क्र. ३६*
३. *मुळावकर, संतोष, व मुळावकर, कल्पना. (२००५)* ***मूल्यशिक्षणः सुसंवाद*** *नागपूरः विद्या प्रकाशन. पृ.क्र ९*
४. *जगताप, अनिल. (२००८)* ***तथागताचा धम्ममार्ग*** *पुणेः सुगावा प्रकाशन. पृ.क्र. १६२*
५.*आंबेडकर, बी.आर.(लेखक),अनु. पगारे, तुलशी (१९८५)* ***हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती*** *नागपूरःसुगत प्रकाशन.पृ.१ते३४*
६. *विमलकिर्ती, (२००८) थेरीगाथा दिल्लीः सम्यक प्रकाशन. पृ.क्र.५०.२०१,२०७.*
७. *गोणारकर, संघमित्रा. (२००९) बौद्ध शिक्षण प्रणाली नांदेडः निर्मल प्रकाशन. पृ.६७*

महिला आणि मानवी हक्क

यस.के. काबनुरे
(Asst. Professor)

प्रस्तावना:

मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे . समाजाचा तो अविभाज्य भाग आहे . मानवाला जगण्यासाठी व व्यक्तिमत्व विकासासाठी हक्कांची आवश्यकता असते . हे अधिकार माणसाला जन्मतःच प्राप्त झाल्याने कुणीही ते हिरावून घेऊ शकत नाही . २०व्या शतकापासून मानवी हक्कांचा मोठ्या प्रमाणात पुरस्कार करण्यात आला . मानवी हक्कांशिवाय कुणीही चांगलं जीवन जगणं अशक्य प्राय आहे .

आज विकसनशील राष्ट्रामध्ये ज्या समस्या आहेत त्यात महिलांसंदर्भात असलेल्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत . महिलांना समाजात दुय्यम स्थान हा या समस्यांचा गाभा आहे . मुलगी शिकली आणि प्रगती झाली असे रिक्षेच्या मागे लिहिल्याने मुली शिकतील असे वाटत नाही . या बाबत जास्त विचार मंथन होणे गरजेचे असून ज्या महिला शिकल्या त्यांचे भले झाले ,त्यांना समाजात मान मिळाला हा संदेश समाजात रुजणे जास्त महत्वाचे आणि गरजेचे आहे .

एकी कडे महिलांना देवी म्हणायचे आणि दुसरी कडे त्यांच्या गर्भातच हत्या करायच्या असं दुतोंडी सापा सारखं वागणं बदलायला हवं . महिला आयोग ,महिला सुरक्षा ,महिलांच्या योजना , महिला सबलीकरण हे नुसते पुस्तकी बोजड शब्द न वाटता त्या बद्दल खरोखर ममत्व वाटणे गरजेचे आहे . नुसते कायदे बनविल्याने प्रश्न सुटत असते तर तुरुंग ओस पडले असते . त्यामुळे कायदे बनविले आहेत आता आपली जबाबदारी संपली असे कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेला वाटत असेल तर मग उष:काल होता होता काळ रात्र झाली असे म्हणावे लागेल .

महिला आणि मानवी हक्क हा विषय का निवडला?

पैसे सांभाळणे सोपे पण मुलगी सांभाळणे अवघड ! अशी परिस्थीती सर्वत्र दिसत असल्याने , समजतील अर्धी लोकसंख्या असलेल्यांवर ही पाळी आली असेल तर त्या पेक्षा महत्वाचा दुसरा कोणताच विषय असू शकत नाही . मुली त्यांच्या आईच्या पोटात देखील सुरक्षीत नाहीत हे पाहिल्यावर त्या बाबत काहीतरी ठोस लिहायचे नाही काही करायचे नाही तर मग आपले जबाबदारीचे भान कुठेतरी मागेच सुटले असावे असे खेदाने म्हणावेसे वाटते . एका महिन्याच्या बालिके पासून ६५ वर्षाच्या वृध्देवर बलात्कार होत आहेत . घरातल्या माणसांपासून ,शेजर्यांपासून ते समाज कंटाकांपर्यंत सर्व थरातील लोक अशा गुन्ह्यांमध्ये सामील असल्याने सर्वत्र परस्पर अविश्वास व प्रेम संपुष्टात येऊ लागले आहे . महिलांचा जन्म ,शिक्षण ,नोकरी ,लग्न ,बाळंतपण ,म्हातारपण काहीच सुरक्षीत नसावे ? ग्रामीण अथवा शहरी दोन्ही प्रकारच्या महिलांची स्थिती या बाबत सारखीच असावी हा घाणेरडा योगायोग कधी संपुष्टात येईल ? दोन्ही प्रकारच्या महिलांना फक्त " निर्भया " वगैरे म्हटल्याने आपली जबाबदारी संपेल का ? मेणबत्त्यांचे मोर्चे ग्रामीण महिला अत्याचारांविरोधात का निघत नसावेत ? अशा मनाला डाचाणाऱ्या प्रश्नांना उत्तर मिळत नाही , ते शोधण्यासाठी हा आजच्या स्थितीतला प्रामाणिक प्रयत्न .

महिला आणि मानवी हक्क:

Man for the field and woman for the heart ,
Man for the sword and for needle she ,
Man with head and woman with the heart ,
Man to command and woman to obey .
All these confusion .

-Lord Alfred Tennyson

१) " मुलगी म्हणजे दावणीला बांधलेली गाय ,
जेथे न्याल तेथे जाय !
२) लेकीचा ग जलम भाड्याचा बैल ,
कधी इसावा होईल देवा ठाव !
३) ढोल ,गंवार , शुद्र , पशु , अरु ,नारी
यह सब हे ताडन के अधिकारी !

अशा म्हणी आणि वाक्य प्रचारांच्या पगड्यात अडकलेला व बुरसटलेला समाज आजही स्त्रियांना गुलाम समजण्याच्या मानसिकतेतून बाहेर पडत नाही . ,हे कितीही नावडते असले तरी हे सत्य आहे . अशा काळात प्राप्त परिस्थितीत महिलां त्यांचे मुलभूत अधिकार वापरत आहेत काय ? किंबहुना त्यांना त्यांचे अधिकार माहीत असावेत काय ? शासनाच्या योजना त्यांच्या पर्यंत पोहचत असाव्यात काय ? प्राचीन काळी आपली आबरू आपले सत्व टिकविण्यासाठी परकीयांचे आक्रमण महाला पर्यंत आल्यास " जोहर " करणाऱ्या महिला आजही तशाच मानसिकतेत असाव्यात काय ? अशा प्रश्नांना मूठमाती देण्यासाठी या प्रकल्पात प्रयत्न करणार आहे . तसा अभ्यास मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करत आहे .

मानवधिकार व्याख्या:-

प्रा . एच के लास्की यांच्या मते " हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थीती होय की ज्याच्या शिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.

१) स्त्रियांचे धर्मातील स्थान
२) महिला आयोग व मानवी हक्कांची संकल्पना
३) महिलांशी संबंधीत कायदे
४) भारतीय राज्य घटना व मानवी हक्क
५) महिलांवर होणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रकार
६)भारतीय महिलांचा शैक्षणिक विकास
७) राज्य निहाय १००० पुरुषांमागे महिलांची संख्या
८) महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम
९) राज्य शासनाच्या महिलभीमुख योजना

१) **स्त्रियांचे धर्मातील स्थान**:

भारतीय स्त्रीचे धर्मातील स्थान ह्या बाबत लिहायचे झाले तर त्यातही फार विविधता आहे . हिंदु ,शिख ,मुस्लीम ,ख्रिस्त या सर्वांच्या धार्मिक पुस्तकात डोकावले असता अतिशय वेग वेगळ्या बाबी आढळून येतात . हिंदू धर्मात मनुस्मृति चा प्रभाव दिसून येतो . त्या बाबतीत स्त्रियांना कोणतेही अधिकार दिलेले दिसून येत नाहीत . पुराण काळात धार्मिक सनातनी विचार सरणीमूळे स्त्रियांना उंबऱ्याच्या आतच ठेवण्यात धन्यता मानण्यात येत होती .

स्त्रियांनी एक पतित्व स्विकारावे परंतु पुरुषांनी अनेक विवाह केल्यास ते सर्व मान्य होते . योनी सुचिता आजही महत्वाची मानली जाते . त्यांच्या पवित्रतेसाठी त्यांना अग्नी परीक्षेतून जावे लागते . पुरुषांना कोणत्याच धर्मात अग्नी परीक्षा दयावी लागत नाही . स्त्रीच्या देवी रुपाला सर्वत्र मान्यता होती परंतु घरातल्या जिवंत स्त्रीला तो मान नव्हता .

शिख संप्रदायाचे आद्य गुरू गुरुनानक मात्र स्त्रियांच्या सामर्थ्याविषयी फार चांगली मते उद्‌घृत करतात .

भंडी जंभी ए भंडी निमिए भंडी मंगणू वीआहू ,
भंडहू होवे दोसती भंडहू चलै राहू ,
भंडू मुवा भंडू भालीऐ भंडी होवे बंधानु ,
सो किउ मंदा आरवीऐ जितू जंमही राजानं

अर्थात प्रत्येक माणसाचा जन्म हा स्त्रियांच्या पोटीच होतो . स्त्रीशीच विवाह ,संसार ,नातीगोती जुळतात . वंश वृद्धी स्त्रीयांशिवाय शक्य नाही . त्यांना अपमानित करणे हे सर्वस्वी चूक आहे . हिंदू धर्मात सतीची चाल होती परंतु शीख धर्मगुरू अमरदास यांच्या मते पतीच्या बरोबर या जगातून निघून जाणे यात कोणताही मोठा पराक्रम नाही . स्त्री -पुरुषांनी कोणत्याही परिस्थितीत आपापली कर्तव्ये पूर्ण करणे महत्वाचे आहे.

२) महिला आयोग व मानवी हक्कांची संकल्पना:

भारतात राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम १९९० नुसार ३१ जानेवारी १९९२रोजी करण्यात आली सदर आयोग हा संविधानिक आयोग असून या आयोगात एक अध्यक्ष व पाच सदस्य असतात . त्यांची निवड केंद्र सरकार करते . यात अनुसूचित जाती व जमातीची कमीतकमी एक महिला सदस्य असणे आवश्यक आहे . भारतीय समजतील महिलांचा आर्थिक ,सामाजिक व राजकीय दर्जा उंचावण्यासाठी महिला आयोग काम करत आहे . सदर आयोगा मार्फत महिलांसाठी कार्य शाळा व शिबिरे घेतली जातात महिला हक्का विषयी जागृती केली जाते ,व्याख्याने आयोजित केली जातात . गरजू महिलांना समुपदेशाची उपलब्धता करून दिली जाते . नवीन कायद्यांची निर्मिती व जुन्या ३) महिलांशी संबंधीत कायदे कायद्यांमध्ये दुरूस्ती करणे त्या बाबत सूचना करण्याचे काम सदर आयोग करतो . वैवाहिक प्रकरणे ,हुंडा , बलात्कार ,मानसिक छ ळ व तत्सम तक्रारी दाखल करून घेतल्या जातात , त्यावर सुनावण्या करून त्यांना न्याय दिला जातो . महिलांना आवश्यकते नुसार वैद्यकीय शैक्षणिक मदत सुविधा दिली जाते.

३) महिलांशी संबंधीत कायदे:

भारताचे संविधान समता ,बंधुता आणि न्याय ,स्वातंत्र्य या पायावर उभे आहे .

भारतीय संविधानाने दिलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी संसदेने निरनिराळे अधिनियम बनविले व भारतीय न्याय प्रणाली ते राबविण्याचे काम करत आहे .

१) विवाहासंबंधी कायदे - हिंदू विवाह कायदा १९५५ , हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६,आनंद विवाह कायदा १९०९, आर्य विवाह विधिवत कायदा १९३७,मुस्लीम विवाह कायदा , मुस्लीम स्त्री घटस्फोट हक्क व संरक्षण कायदा १९८६ ,ख्रिस्ती विवाह कायदा १८९२, विशेष विवाह कायदा १९५४,धर्मांतरित व्यक्ती विवाह विछेद कायदा १८६६,हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६.

२) मालमत्ता संबंधी कायदे - हिंदू उत्तराधिकारी कायदा १९५६, विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा १९५९, हिंदू वारसा हक्कात माल मत्तेत समान वाटप कायदा २००५ ,ख्रिचन ,पारसी ,मुस्लिम स्त्रियांना त्यांच्या मालमत्तेत व वारसा हक्कात स्थान

३) फौजदारी कायदे - स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा १९८६,अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंध कायदा ,वैद्यकीय गर्भापातन कायदा १९७१,हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१,बाल विवाह निर्बंध कायदा १९२९,कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ ,महाराष्ट्र नरबळी ,अघोरी प्रथा व जादूटोणा प्रतिबंध कायदा २०१३,गर्भ धारणा पूर्ण आणि जन्म पूर्व निदान तंत्र (लिंग निवड प्रतिबंध) कायदा १९९४

४) कामगार स्त्रियांचे अधिकार विषयक कायदे - मातृत्व लाभ संबंधीचा कायदा १९६१, कारखाने कायदा १९४८, खाण कायदा , किमान वेतन कायदा १९४८, वेठ बिगार प्रथा प्रतिबंध कायदा १९७६ ,कामगारांसाठी नुकसान भरपाई कायदा १९२३,समान वेतन कायदा १९७६, नोकरीच्या ठिकाणी लैंगिक छळापसून महिलांचे संरक्षण विधेयक २०१०.

४) भारतीय राज्य घटना व मानवी हक्क:

भारतीय राज्य घटनेने सर्वांना समान अधिकार व हक्क दिलेले आहेत . हे अधिकार पूर्णत्वास नेण्यासाठी शासनाने अनेक महत्वपूर्ण निर्णय ,ध्येय धोरणे व योजना कार्यान्वित केलेल्या आहेत . भारतीय राज्य घटनेतील खालील कलमे राज्य घटना व मानवी हक्कांचा परस्पर अन्योन्न संबंध स्पष्ट करतात .

१) कलम १४- कायद्याने समानता व समान संरक्षण
२) कलम १५ - (३) राज्य शासन महिला व बालकांसाठी विशेष तरतूद करू शकते .
३) कलम १६ - समान संधी
४) कलम २१ - कायद्याच्या प्रक्रियेशिवाय व्यक्तीच्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा संकोच करता येणार नाही .
५) कलम २३ - मानवाचा व्यापार अथवा वेठ बिगरीस प्रतिबंध
६) कलम -३९- स्त्री -पुरुष दोघांना समान वेतन .
७)कलम ४२ - कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व सुरक्षितता आणि प्रसुती सहाय्य देण्याची सोय
८) कलम ५१ - स्त्रियांच्या प्रतिमेला हानी पोहचविणाऱ्या प्रथा बंद करणे .

५) महिलांवर होणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रकार

१) स्त्री भ्रूण हत्या - आपल्या देशात एकीकडे आपण महिलांना देवीचा दर्जा देतो तर दुसरीकडे त्यांचा जन्मच होऊ नये या साठी त्यांची गर्भातच हत्या करतो . गर्भ जल परीक्षण करून त्यात जर मुलीचे लिंग निदान झाले तर मग तिचे या जगात येण्याचे दरवाजे बंद केले जातात . स्त्री -पुरुष असमानता पुन्हा महिलांवरच्या अत्याचारात भरच घालते .

२) हुंडा पद्धती - स्त्री भ्रूण हत्या या समस्येला असलेल्या बऱ्याच कारणां पैकी हेही एक कारण आहे . भरपूर जोरात लग्न करून द्या त्याच बरोबर घर ,गाडी ,पैसे ,दागिने मागितले जातात . ह्या सर्व प्रकारा मुळे स्त्रियांना त्रास दिला जातो . दरवर्षी ६००० च्या वर महिलांचा मृत्यु हुंड्यासाठी होणाऱ्या छळामुळे होतो .

३) बाल विवाह -आपल्या देशात बाल विवाहाची समस्या आजही काही राज्यात जाणवते . विशेषतः ग्रामीण भागात ह्या समस्या जाणवतात . असल्या विवाह मुले मुली लहान वयातच माता बनतात . ,किंवा लहान वयातील बाळंतपणात त्यांचा मृत्यु होतो .

४) बलात्कार, लैंगिक छळ - सर्व समस्यांमध्ये सध्या ह्या समस्येने भीषण स्वरूप प्राप्त केले आहे . कोणतेही वर्तमान पत्र हातात घेतले तर बलात्कार न झाल्याची बातमी नाही असे होत नाही . भारतात १९९६ ते १९९८ मध्ये झालेल्या बलात्काराच्या संख्येवरून असे अनुमान निघते की दर तासाला भारतात ०७ बलात्कार होतत. दर वर्षी १५००० बलात्कारांची नोंद भारतात होते .

निरनिराळ्या कार्यालयात काम करणाऱ्या महिलांना विनय भंग ,अश्लील खाणा खुणा ,अवमान यांचा सामना करावा लागतो . नोकरी सोडल्यास घर खर्च कसा चालवायचा या भीतीने त्या सर्व अत्याचार निमूट पणे सहन करतात.

६) भारतीय महिलांचा शैक्षणिक विकास:

महिलांचे सर्व प्रश्न सोडवण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यांना चांगल्या गुणवत्तेचे शिक्षण देणे . ज्या मुळे त्यांच्या महत्वाच्या इतर समस्या सुटण्यास मदत होते . स्त्रियांची साक्षरता अधिक असणाऱ्या देशांमध्ये स्त्रियांचे सरासरी आयुष्यमानही अधिक आहे . एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब साक्षर होते . भारताच्या २००१ च्या जनगणने नुसार स्त्री साक्षरता प्रमाण ५४:१६ होते.

७) राज्य निहाय १००० पुरुषांमागे महिलांची संख्या:

भारतातील जुन्या रूढी परंपरा ,वंशाचा दिवा म्हणून मुलगा पाहिजेच हा दुराग्रह ह्या मुले मुलींची गर्भातच हत्या करण्याच्या मानसिकतेमुळे मुलींचे प्रमाण हळू हळू कमीकमी होत गेले आहे . त्यामुळे मुलींच्या जगण्याच्या मुलभूत अधिकाराला ताकद मिळणे गरजेचे आहे . त्यामुळेच आपल्याला महिला सबलीकरण करण्याचे प्रयत्न वाढवावे लागतील .

८) **महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम**:

महिलांना हक्क दिले म्हणजे आपली जबाबदारी संपली असे नाही . हक्क आणि त्याची योग्य अंमलबजावणी जितकी गरजेची आहे तितकेच महिलांना सक्षम करणेही महत्वाचे आहे . महिलांचे सबलीकरण व त्यांच्या साठी शासनातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या योजना यांची योग्य सांगड घातली तर महिलांच्या प्रगती मध्ये चांगली भर पडेल .

१) महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार सहाय्यता कार्यक्रम - केन्द्रीय क्षेत्र योजनेच्या स्वरुपात १९८७ साली सदर कार्यक्रम भारत सरकार ने चालू केला . यात कृषी ,पशुपालन ,दुग्ध व्यवसाय ,मत्स पालन ,हातमाग ,हस्तकला ,खाडी व ग्रामोद्योग ,रेशीम किडे पालन या पारंपारिक क्षेत्राचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे .

२) स्वयं सिध्दा - पुर्वी ही योजना इंदिरा गांधींयांच्या नावाने राबविली जात होती . महिलांना सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या प्रगत बनविणे हा योजनेचा मुळ उद्देश आहे . यात महिलांचे स्वयं सहायता गट तयार केले जातात . महिलांचे आरोग्य , त्यांचे राहणीमान ,सकस आहार शिक्षण , स्वछता , कायदेशीर हक्क या बद्दल जागृती आणि विश्वास निर्माण करण्याचे कार्य केले जाते .

३) स्वाधार - २००१-२००२ मध्ये भारत सरकार ने सदर योजना सूरू केली . वृंदावन -काशी सारख्या धार्मिक क्षेत्रात कुटुंबीयांकडून सोडून देण्यात आलेल्या निराधार विधवांना ,नैसर्गीक आपत्ती मुळे एकाकी पडलेल्या , तुरुंगवासातून सुटलेल्या पण उपजीविकेचा आधार नसलेल्या ,खचलेल्या स्त्रियांना आधार मिळवून देण्यासाठी ही योजना काम करते .

याच प्रमाणे बालिका समृद्धी योजना २ ऑक्टोबर १९९७ रोजी चालू करण्यात आली . तात्पुरती निवारा गृहे ही योजना १९६९ साली सूरू करण्यात आली . कौटुंबिक तणाव ,समाजाने वाळीत टाकलेल्या ,निराधार महिलांना ,बालकांना येथे राहण्याची सोय करून देण्यात येते .

कुटुंब सल्ला केंद्र ,स्त्रियांसाठी वसतिगृहे ,अल्प मुदतीचे अभ्यास क्रम अशा निरनिराळ्या योजनांच्या माध्यमातून महिलांना सक्षम करण्याचे पर्याय अवलंबिले जात आहेत .

९) **राज्य शासनाच्या महिलाभिमुख योजना व कार्यक्रम**:

महिलांना प्रगतीपथावर आणण्यासाठी राज्य शासनाने जून १९९४ मध्ये आपले महिलाविषयी धोरण जाहीर केले . यातून शासन महिलांच्या कल्याणासाठी कायकाय करू इच्छिते याची कल्पना येते .

१) जिजामाता आधार योजना - घरातील कर्ता माणूस अपघातात दगावला तर त्याच्या विधवेला व मुलांना मदतीचा हात म्हणून ह्यात मदत केली जाते . १९९९ सालापासून सदर योजना राबविली जाते . अत्यल्प उत्पन्न गटासाठी ह्या योजने मुळे पुन्हा आपल्या पायावर उभे राहायला मदत मिळते .

२) ग्रामीण महिला व बालकांचा विकास कार्यक्रम - देशस्तरावर १९८३-८४ साला पासून सदर योजना राबविण्यास सुरवात झाली . दारिद्य रेषे खालील स्त्रियांना आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण देण्यात येते . मुंबई वगळता सम्पूर्ण राज्यात हा कार्यक्रम राबविला जातो . यात १०-१५ महिलांचा गट तयार करून त्यांना २५,००० रूपये देण्यात येतात . त्याच्या मदतीने पापड बनविणे ,शिवाण काम करणे ,खडू बनविणे यातून उत्पन्न मिळविणे अपेक्षित आहे .

३) माहेर योजना - जीवनात एकाकी पडलेल्या निराधार महिलांना वर्ष भर राहण्यासाठी शासकीय वसतिगृहात सोय केली जाते . दरमहा ५०० रूपये अर्थ सहाय्य दिले जाते .

४) सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना - , अहिल्याबाई होळकर योजना , देवदासी पुनर्वसन योजना , अशा निरनिराळ्या योजनांच्या माध्यमातून स्त्री शिक्षणास चालना देणे ,समाजातील अनिष्ठ प्रथा बंद करून महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे ,त्यांना पुन्हा वाम मार्गाकडे वळण्याची इच्छा होऊ नये अशा प्रकारे त्यांच्या उपजीविकेची सोय करणे हे ह्या योजनांचे महत्वाचे कार्य आहे .

संदर्भ ग्रंथ

1. अग्रवाल, एन. (2002) भारतातील महिला आणि कायदा. नवी दिल्ली: नवीन शतक पब.
2. ॲग्नेस, एफ., चंद्र, एस., आणि बासु, एम. (2004) भारतातील महिला आणि कायदा. नवी दिल्ली: ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
3. मासवुड, एस. (2004) महिलांशी संबंधित कायदे. नवी दिल्ली: ओरिएंट लॉ हाऊस.

संत महात्मा बसवेश्वर यांचे स्त्री सबलीकरणातील योगदान: एक अभ्यास

संशोधक
उमाकांत शिवदास चलवदे
जगत जागृती विद्या मंदिर,
चाकुर ता. चाकूर जि. लातूर

प्रास्ताविक:

बाराव्या शतकामध्ये सामाजिक स्थिती अत्यंत दयनीय होती. समाजात मूल्याचे अस्तित्व राहिले नव्हते.जातिभेद ,असमानता, उच्च नीच, विषमता, रूढी ,परंपरा, अंधश्रद्धा यांनी समाज पूर्णपणे व्यापलेला होता. समाज चातूर्वण्यमध्ये विभागला गेला होता. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांना सोडून 80% समाज शुद्र म्हणून जीवन जगत होता. शूद्रांना वेद अध्ययन ,शिक्षण बंद होते. भारतीय समाजव्यवस्थेचा मूळ आधार असलेली स्त्री वेगवेगळ्या रुढी, परंपरा व धार्मिक बंधनाने प्राचीन काळापासून बांधली गेल्यामुळे ती अधिकार व हक्कापासून वंचित होऊन शरीर असून प्राण नसल्यासारखी झाली होती. प्राचीन काळापासून वेदाध्ययन ,शिक्षणाचा,संपत्तीचा घटस्फोटाचा स्त्रीला अधिकार मिळू न देता पुरुषांच्या उपभोगाची वस्तू म्हणून तिला सेवेसाठी वापरण्याचा प्रयत्न सुरु होता आणि आज ही जवळपास तो सुरू आहे.स्त्री जीवनावर होणारे अत्याचार अन्याय स्वतः बसवेश्वरांनी पहिला, अभ्यासला होता.म्हणून स्त्रियांमध्ये परिवर्तनाची आवश्यकता होती हे महात्मा बसवेश्वरांनी हेरले होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्रियांचा उद्धार करण्यासाठी अनेक प्रकारे कार्य केले.म्हणूनच बसवेश्वरांनी स्त्रीला धार्मिक ,सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोनातून सशक्त करण्याची मोहीम हाती घेतली होती. त्यानुसार त्यांनी विविध सुधारणा उपक्रम राबवले.

स्त्रियांना समान हक्क व अधिकार:

मध्ययुगात भारतीय समाजातील शुद्र आणि स्त्रियांचे सर्व हक्क आणि अधिकार नाकारले गेले होते. स्त्रियांना शिक्षण नाकारले होते. त्यांना सेवेची साधनच बनविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला होता .बाराव्या शतकात स्त्रीच्या जीवनाची प्रत्येक क्षेत्रात अधोगती सुरू होती. लहानपणापासूनच संत महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्री उन्नतीचा मार्ग स्वीकारला होता. स्वतः बसवेश्वरांनी आपल्या बहिणीस (नागम्मा) उपनयन संस्कार न करता आपणास हा संस्कार का करावा लागतो यासाठी वडिलांशी संघर्ष केला होता.म्हणूनच लिंगायत धर्मानुसार आईच्या उदरात असताना आठव्या महिन्यात त्यास लिंग धारणा केली जाते. जन्माला येईपर्यंत ते लिंग मातेजवळ राहते .जन्मानंतर ते बारशाच्या वेळी बाळाला बांधले जाते .त्याला 'हुट्टूलिंग' म्हणतात.पुरुष व महिला धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात समानतेने वाटचाल करण्यासाठी लिंगभेद न करता लिंगायताचा हा संस्कार महत्त्वाचा मानला जातो. म्हणजेच धार्मिकदृष्ट्या उपनयनाचा अधिकार न देणाऱ्या ब्राह्मणी धर्मापेक्षा गर्भधारणेनंतर लिंग दीक्षा देऊन पुढील शिक्षणासाठी, विकासासाठी समान पद्धतीने वाटचाल करण्यासाठी संधी देणारा लिंगायत धर्म निश्चितच स्त्रियांना धार्मिक शैक्षणिक व पर्यायाने सर्वांगीण उन्नतीला प्रोत्साहन देणारा धर्म ठरला आहे. यामध्ये महात्मा बसवेश्वर यांचे द्रष्टेपणा दिसून येतो.

विधवा विवाह सती बंदी संबंधी विचार:

भारतीय समाजातील अनेक वाईट प्रथा प्रमाणेच विधवांच्या विवाहाला परवानगी न देण्याची परंपरा ही बाराव्या शतकात प्रचलित होती. एखाद्या पतीच्या निधनानंतर त्याची पत्नी विधवा होत असेल तर त्यामध्ये वास्तविक तिचा काहीही दोष नसतो परंतु भारतीय धर्मशास्त्राने तिला दोषी मानून तिचा पुनर्विवाह नाकारला. एवढेच नव्हे तर ती अमंगल, अशुभ म्हणून तिचा उत्सवामध्ये, समारंभामध्ये किंवा धार्मिक विधी मध्ये सहभाग नाकारला. त्यामुळे तिला अपमानास्पद, तुच्छतापूर्ण, घराच्या चार भिंतीच्या आडवे जीवन कसेबसे जगावे लागत असे. पत्नीच्या मृत्यूनंतर एक दिवसही वाया जाऊ न देता पतीने पुनर्विवाह करावा असा त्या वेळच्या धर्मशास्त्राचा आदेश होता. यातून विवाह संदर्भातील धर्मशास्त्राची स्त्री-पुरुष भेदाची दुटप्पी नीती स्पष्ट होते. महात्मा बसवेश्वरांनी ही बाब बारकाईने हेरली होती.पुरुष पत्नी निधनानंतर त्वरित दुसरी पत्नी करू शकतो पण स्त्री मात्र पतिनिधनानंतर आयुष्यभर दुसरा विवाह न करता दुःख आणि यातना सहन करीतच राहते. तिचे हे नशीब कोणत्या शास्त्राने बनविले? त्यासाठी कोणता निकष वापरला? याबद्दल बसवण्णा शाशंक होते. म्हणून स्त्री आणि पुरुषांना वेगळा न्याय का? हा त्यांचा समाजाला त्यावेळच्या धर्म पंडितांना प्रश्न होता. म्हणूनच अत्यंत धाडसाने बाराव्या शतकात विधवांना अपशकूनी न मानता उत्सव समारंभ पवित्र धार्मिक विधी मध्ये मुक्तपणे उपस्थित राहण्याचा अधिकार बसवेश्वरांनी दिला.बाराव्या शतकापर्यंत हिंदू विधवांनी विधवांनी अपवित्र, अमंगल म्हणून हेटाळणी होत होती. तिचे केशवपन करून अलंकार, उंची वस्त्रे, चांगले भोजन न करण्यासारखी जी हजारो बंधने लादली होती ती बंधने निषिद्ध मानून विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार बसवेश्वरांनी दिला. डॉक्टर चेक्की (धारवाड) यांनी केलेल्या अध्यायनानुसार शेकडा 99 टक्के लिंगायत विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करताना दिसतात. हे बसव कार्याचे फलित आहे. याशिवाय विधवा पुनर्विवाहाचा अधिकार नसल्याने नरक यातनासह उर्वरित आयुष्य घालविणे किंवा पतीच्या चितेवर सती जाऊन मृत्यू पत्करणे हे दोन पर्याय स्त्रियांकडे उपलब्ध होते. महात्मा बसवेश्वरांनी विधवा विवाहाला परवानगी दिल्याने आपोआपच सती प्रथेच्या प्रकारावर ही अंकुश आला. म्हणजे सती प्रथेला आळा घालण्याचा महत्वाचा प्रयत्न बसवेश्वरांनी केलेला दिसतो.

वेश्यासाठी सुधारणा उपक्रम:

प्राचीन काळापासून समाजाने स्त्रियांना शोषण्यासाठी विविध योजना तयार करून ठेवल्या आहेत .त्यापैकी एक म्हणजे वेश्याव्यवसाय होय. आजही समाजामध्ये वेश्याव्यवसाय चालू आहे. त्यामुळे या व्यवसायातील स्त्रियांचे शोषण चालूच आहे. त्यांचे जीवन अंधकारमय झाले आहे .समाज आणि सरकार यांनी त्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य हाती घेतले पाहिजे असे आदेश सुप्रीम कोर्टाने दिले आहेत. अशाच प्रकारचा वेश्याव्यवसाय 12 व्या शतकातही अस्तित्वात होता. अशा वंचित शोषित घटकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी महत्त्वाचे कार्य केले आहे.महात्मा बसवेश्वरांनी समाजाचे बारीक निरीक्षण केले होते.वास्तविक पाहता समाजाच्या विविध गरजा अपेक्षा व परिस्थिती मधून विविध व्यवसाय वर्ग उदयाला आले आहेत. त्याचप्रमाणे वेश्याव्यवसायाचाही वर्ग उदयास आला आहे .अज्ञान दारिद्र्य व संस्काराच्या अभावामुळे काही स्त्रिया या व्यवसायाकडे वळलेल्या असाव्यात असा बसवेश्वरांचा निष्कर्ष होता .या व्यवसायात अडकलेल्या स्त्रियांकडे मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहत होते. त्यांनी या स्त्रियांसाठी एक स्वतंत्र संस्था स्थापन केली होती. या संस्थेच्या माध्यमातून या स्त्रियांचा उद्धार करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले गेले. त्यांचे लग्न लावून

दिले. त्यांच्यासाठी व्यवसाय उपलब्ध करून दिले. महात्मा बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपात ही वेश्यांना प्रवेश दिला होता. यातील सुळे संकव्वे नावाच्या एका शरणीने वचन निर्मिती केली आहे.या वचनामध्ये ती म्हणते,

एका जराशी ठरता व्यवहार
पुन्हा अण्यास ना देन होकार,
करेन जर तैशापरी स्वीकार
नागवे करून मारतील ठार
जाणूनबुजूनही केली जर
व्रतहीनाची साथ-संगत,
तप्त तलवारीनेच छाटतील
नाक कान आणिक हस्त
हे असे ज्ञात, नको ऐशी संगत
निर्लज्जेश्वरा तुमची शपथ.

अशाप्रकारे हजारो वर्षापासून वंचित, शोषित असणाऱ्या वेश्यांना सन्मानाचे, स्वावलंबी बनविण्याचे महत्त्वाचे कार्य बसवेश्वरांनी केले.

स्त्री शिक्षण:

बाराव्या शतकामध्ये शिक्षण हे विशिष्ट वर्गाला पुरतेच मर्यादित होते.त्यामध्ये शिक्षणाचा हक्क फक्त उच्च वर्गालाच होता. शूद्र आणि स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता. याच कारणासाठी स्त्रियांना उपनयन नावाचा संस्कार हा नाकारला गेला होता. महात्मा बसवेश्वरांनी याविरुद्ध बालवयातच विरोध केला होता. त्यांनी उपनयन संस्कारात विरोध केला. उपनयन संस्कार करायचा असल्यास तो प्रथम मोठी बहीण नागम्माचा विधी प्रथम करावा .स्त्री आणि पुरुषांमध्ये भेदभाव करणारा हा धार्मिक संस्कार मला मान्य नाही असा विचार त्यांनी वडिलांना सांगितला. हेच विचार त्यांनी त्यांच्या पुढील आयुष्यात सत्यात आणण्याचे कार्य केले. त्यांनी सर्वांना शिक्षण देण्यासाठी अनुभव मंटपची स्थापना कल्याणी येथे केली. या शिक्षण केंद्रात कोणत्याही उपनयनाची, वयाची, जात धर्म अथवा लिंगाची अट नव्हती. अनुभव मंडपामध्ये अनुभवाला महत्त्व दिले जात असत. अनुभवातून निघणाऱ्या विचारावर मंथन होत असत.

मंथनातून तयार होणारे विचार हे वचनाच्या स्वरूपात लिहिले जात असत. अनुभव मंटपामध्ये 70 स्त्री शरणी सहभागी होत्या. यातील तीस शरणींनी वचन साहित्याची निर्मिती केली आहे.या संदर्भात डॉक्टर सूर्यकांत घुगरे म्हणतात, "बसवेश्वरांनी आज पासून साडे आठशे वर्षापूर्वी अनुभव मंटप नावाच्या मुक्त विद्यापीठात स्त्रियांना दहा टक्के प्रवेश केला होता ." आज स्त्रियांना शिक्षण दिल्याचाच परिणाम होता. स्त्री शिक्षणाचे श्रेय महात्मा बसवेश्वर यासोबतच त्यांची पत्नी गंगाम्बिका यांनाही जाते .कारण गंगाम्बिकेच्या नेतृत्वाखाली कल्याण मध्ये ठीक ठिकाणी स्त्री शिक्षणाची केंद्रे उघडण्यात आली होती. आजच्या काळात स्त्री शिक्षणासाठी खूप महत्त्व दिले जात आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे आपल्याला स्त्री शिक्षणाची गरज लक्षात आली. महात्मा फुले व सावित्रीबाई यांनी आधुनिक काळात पुढाकार घेतला. आजही 'बेटी पढाव बेटी बचाव' अभियानाद्वारे स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन

दिले जात आहे .महात्मा बसवेश्वर यांनी स्त्रियासाठी कायक केंद्र उघडून त्यातून लघुउद्योगाचे शिक्षण देण्याचे कार्य रेमव्वे नावाच्या शरणी च्या मार्गदर्शनाखाली सुरू केले होते.

सारांश:

बाराव्या शतकामध्ये संत महात्मा बसवेश्वरांनी समाज परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी मोठे कार्य केले आहे प्रामुख्याने स्त्री सबलीकरणासाठी कार्य केले आहेत महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्रियांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना प्रथम शिक्षणाचा अधिकार दिला होता समाजामध्ये हक्क आणि अधिकाराची जाणीव त्यांना करून दिलीहोण्यासाठी त्यांची सुटका पासून मुक्ती केलीविधवा विवाह आणि सती प्रथा यासारख्या अनिष्ठ रूढी परंपरा मोडीत काढल्या त्यामुळे स्त्रियांचे जीवन जगणे सुसह्य झालेअशा पद्धतीने महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्रीसबलीकरण आ मध्ये मोठे योगदान केले आहे हे आपल्याला मान्य करावे लागेल

संदर्भ:

1) करडीगुड्डी ,प्रा.रा.म.: लिंगायत तत्वज्ञान व आचरण, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी.
2) शिवानंद,: निशांत, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी.
3) बिचेवार ,डॉ.स.श.:परिवर्तनाचा महामेरू महात्मा बसवेश्वर, स्वाती प्रकाशन , पूर्णा.

अध्यापन प्रक्रियेत लिंग शिक्षणाचे सक्षमीकरण व उपयुक्तता

प्रा. बबन केशवराव सोनवणे
एम.ए.(अर्थशास्त्र,समाजशास्त्र,राज्यशास्त्र,मराठी,इंग्रजी)
एम.एड,,एम.फिल.,सेट.
स.प्रा.डॉ.राम रोडगे अध्यापक महाविद्यालय,
सेलू.जि.परभणी.

प्रस्तावना -

वर्गामध्ये प्रवेश करीत असलेले प्रत्येक मूल हे आपल्या घरातून किंवा समाजातून काहीतरी शिकल्याशिवाय शाळेत दाखल होत नाही. शिक्षणतील विविध समस्या तसेच आव्हाने संपुष्टात आणण्यासाठी शिक्षणास आगळीवेगळी भूमिका पार पाडावी लागणार आहे.विशेषत: लिंग आधारैत भेदाभेद,मुलींच्या गळतीचे प्रमाण ,शिक्षणातील संधीची असमानता इत्यादी अनेक समस्यावर शिक्षणप्रक्रीयेव्दारे उपाययोजना कराव्या लागतील.

लैगिंक असमानतेची आव्हाने .

शिक्षणातील प्रवेश,गळती,लैंगिक समस्या ,जबाबदा-या व कर्तव्ये यातील भेद , सामाजिक दृष्टीकोन ही आव्हाने आज शिक्षणासमोर उभी राहीली आहेत.ही लैगिक असमानता दूर करण्यासाठी शासन सर्वतोपरी प्रयत्न करत आहे.मात्र आज या सर्व समस्यांच्या मूळाशी जावून शिक्षणास काम करावयास हवे.लैंगिक असमानतेमुळे विविध समस्या निर्माण होतात.या समस्यांवर उपाय म्हणून लोक जाणिवेतून या समस्यांचे उच्चाटन करावयास हवे.

लैंगिक असमानतेतून निर्माण झालेली आव्हाने-

१. पितृसत्ताक समाजव्यवस्था .
२. पटनोंदणीतील कमीजास्तपणा.
३. मुलींचे गळतीचे प्रमाण.
४. स्त्री शिक्षणाबाबत सामाजिक दृष्टीकोन.
५. दुय्यम दर्जाची वागणूक.
६. लैंगिक अत्याचार.

या सर्व आव्हानांमध्ये सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे सामाजिक दृष्टीकोन बदलणे होय.स्त्री शिक्षणाबाबत असणारा सामाजिक दृष्टीकोन अजूनही मागासलेला दिसून येतो.यासाठी समाजातील विविध स्वंयसेवी संस्था ,व्यक्ती,पालक यांचा सहभाग घेउन शिक्षणामध्ये हा सामाजिक दृष्टीकोन बदलणे शक्य आहे.

शालेय स्तरावर लैंगिक समानता प्रस्तापित करणे.

शालेय स्तरावर शिक्षणातून लैंगिक समानता प्रस्तापित करण्यासाठी खालील निकषांची काटेकोरपणे अमंलबजावनी करावी.

१.शालेय प्रवेश देतांना मुलींसाठी आरक्षण लागू करणे.

२.मुली शिक्षणापासून वंचित राहू नये यासाठी शासनस्तरावर पटनोंदणी पंधरवाडा अंमलबजावणी करणे.

३.मुले आणि मुली याबाबत मानवी घटकाव्दारे भेदभाव होणार नाही असे नियम तयार करावे.

४.मुलींना शासकीय योजनांचा लाभ शालेय स्तरावर मिळवून देता आला पाहिजे.

५. मुलींच्या दृष्टीकोनातून शालेय भौतिक सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या पाहिजे.

६.अध्यापन प्रक्रियेत सहशालेय उपक्रमात मुलींना समान संधी दिली पाहिजे.

७.किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्री शिक्षिकांनी मार्गदर्शन करणे.

लैंगिक समानतेबाबतची संवेदनशिलता विकसित करण्यासाठी विविध अध्यापन कार्यनीती

१. प्रत्येक उपक्रमात मुलामुलींना समान सहभागाची संधी द्यावी.

२. मुलींकडे वैयक्तिक लक्ष देउन मार्गदर्शन करावे.

३. गटचर्चेचे आयोजन करताना मुलामुलींची संख्या समान ठेवावी.

४. विद्यार्थी भेद लक्षात घेउन अध्यापन करावे.

५. वैयिक्तक मुलामुलींची नावे घेवू नये.

अशा पध्दतीने शिक्षकांनी भेदभाव करणे टाळावे.जेणेकरुन लिंग शिक्षणाचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होइल.

संदर्भ सूची-

1. भारतीय समाज व प्राथमिक शिक्षण-निर्मला पाटील व नलिनी बहुतेकर
2. समकालीन भारतीय शिक्षण -लिंग आणि समाज-डॉ.वि.रा.भितांडे
3. Websites(Internet sources)
4. www.new.nic.in
5. www.ncert.nic.in

क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान

प्रा.महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी नांदेड

प्रस्तावना :-

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यार्धात स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान होते. शिक्षणापासून आणि स्वातंत्र्यापासून दूर ठेवून स्त्रियांना परावलंबी आणि पारतंत्र्यात ठेवले जात होते. तसेच त्यांना समाजात कोणतेही स्थान नव्हते. स्त्रियांना समाजात केवळ 'चूल आणि मूल', 'रांधा, वाढा आणि उष्टी काढा' एवढेच स्थान होते. अशा वेळी स्त्रियांना शिक्षणाच्या माध्यमातून एक नवी दिशा, नवसंजीवनी देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले यांनी केले आहे. महाराष्ट्र ही महान अशा संतांची आणि महापुरुषांची भूमी आहे तशीच ती महान स्त्रियांची सुद्धा भूमी आहे. या भूमीत अनेक महान पुरुष आणि स्त्रिया यांचा जन्म झाला आहे. यापैकीच सावित्रीमाई फुले यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते कारण भारतीय स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त करण्यात आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात सावित्रीमाई फुले यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांनी स्त्रीला समाजामध्ये मानाचे आणि सन्मानाचे स्थान मिळवून दिले आहे हे कदापिही विसरून चालणार नाही. आज सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांनी दैदीप्यमान कामगिरी केली आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात स्त्रिया पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करताना दिसत आहेत. सरपंच पदापासून ते राष्ट्रपती पदापर्यंत सर्वच क्षेत्रे स्त्रियांनी पादाक्रांत केली आहेत. या सर्वाचे श्रेय फुले दांपत्तींना जाते. म्हणूनच स्त्रियांच्या प्रगतीचे खरे प्रेरणास्थान क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले आहेत. एकूणच आधुनिक भारतीय स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया हा सावित्रीमाई फुले यांनी रचला आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. सावित्रीमाई यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव करण्यासाठी 3 जानेवारी सावित्रीमाई फुले यांचा जन्म दिन संपूर्ण राज्यात 'महिला शिक्षण दिन' म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे.

जन्म-बालपण-विवाह :-

सावित्रीमाई फुले यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक कार्याचा आढावा घेतल्यास त्या प्रतिभावंत शिक्षणतज्ञ, प्रतिभाशाली कवयित्री, प्रभावशाली शिक्षिका, निस्वार्थी व धडाडीच्या समाजसेविका, स्त्री-पुरुष समानतेच्या प्रणेत्या तसेच स्त्री प्रतिष्ठा वाढविणा-या लोकनेत्याही होत्या. महात्मा फुलेंच्या विचारांची ज्योत तेवत ठेवणा-या पणती तर मवाल्यांसाठी कर्दनकाळ होत्या. त्या ख-या अर्थाने काळाची पावले ओळखणा-या एक दूरदृष्टी खंबीर, कर्तबगार शिक्षणतज्ञ होत्या. अशा या आद्यक्रांतीचा जन्म ३ जानेवारी 1831 रोजी नायगांव तालुका खंडाळा जिल्हा सातारा या ठिकाणी झाला. वडिलांचे नांव खंडोजी सिंदूजी नेवसे पाटील तर आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते. खंडोजींना एकुण चार अपत्ये होती सावित्री हे पहिले अपत्य होते तर सिंदुजी, सखाराम आणि श्रीपती हे सावित्रीमाईंचे कनिष्ठ बंधु होते. खंडोजी पाटील हे व्यवसायाने फुलमाळी होते. इनामदार घराणे असले तरी देखील पेशव्यांच्या काळात स्त्री आणि शुद्र यांना पशुपेक्षाही करूण आणि दारुण वागणूक दिली जात होती. म्हणजेच स्त्रियांना तसूभर देखील स्वातंत्र्य दिले जात नव्हते. अशा काळात सावित्रीमाईंचा जन्म झाला. सावित्रीमाईंचे बालपण आपल्या भावंडांसोबत हसत खेळत गेले. अशातच वयाच्या 9 व्या वर्षी सावित्रीमाईंचा विवाह नायगांव येथे 1840 साली महात्मा जोतिराव फुले यांच्याशी झाला. त्यावेळी जोतिरावांचे वय केवळ 13 वर्षांचे होते.

***भारतातील पहिल्या शिक्षिका व मुख्याध्यापिका :-**

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सातवी इंग्रजी पर्यंत शिक्षण घेतले होते. ते जेंव्हा समाजाचे निरीक्षण करीत तेंव्हा स्त्रियांच्या अशिक्षितपणामुळे होणारे हाल त्यांच्या लक्षात येत असत. म्हणून शेतातील काम झाले की ते सावित्रीमाईंना शिक्षणाचे धडे देत असत मात्र स्त्रीने शिक्षण घेणे हे तत्कालीन समाजव्यवस्थेत पाप मानले जात होते. तसेच स्त्री शिकली तर धर्म बुडेल असे मानले जात असे. अशा परिस्थितीत महात्मा फुलेंनी सावित्रीमाईंना शिकविले. सावित्रीमाईंकडे शिकण्याची जिद्द, चिकाटी व कुशाग्र बुद्धिमत्ता होती यामुळे मिसेस मिचेल यांनी महात्मा फुलेंना सावित्रीमाईंना शिक्षण देण्याचा सल्ला दिला. पुढे सावित्रीमाईंनी मिसेस मिचेल यांच्या पुण्यातील अध्यापनाचे शिक्षण दिल्या जाणाऱ्या नॉर्मल स्कूलमध्ये प्रवेश घेतला आणि तिथून उत्तम प्रशिक्षित शिक्षिका बनून बाहेर पडल्या. त्याचप्रमाणे सावित्रीमाईंनी अहमदनगरच्या फेराॅर मॅडमकडेही मुलींना शिकवण्याच्या कौशल्याची माहिती करून घेतली असा खडतर प्रवास शिक्षिका होण्यासाठी सावित्रीमाईंनी केला. महात्मा फुले यांनी 1 जानेवारी 1848 आली भारतातील पहिली मुलींची शाळा पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात सुरू केली. भारताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नोंद करावी अशी ही घटना आहे. कारण अज्ञानाच्या अंधकारात स्वतःला हरवून बसलेल्या स्त्रियांसाठी शिक्षण हा एक आशेचा किरण होता. महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या शाळेमध्ये अध्यापनाचे कार्य करणाऱ्या पहिल्या शिक्षिका व मुख्याध्यापिका सावित्रीमाई फुले होत्या. महात्मा फुले यांनी शाळा सुरु करणे हे सनातनी व मनुवादी लोकांना आवडले नाही. सावित्रीमाई शाळेत जात असताना त्यांच्या अंगावर घाण कचरा, शेण टाकला जात होता मात्र आपल्या अढळ निश्चयापासून त्या यत्किंचितही ढळल्या नाहीत अशा परिस्थितीतही शिक्षणाचे कार्य त्यांनी सुरू ठेवले.

***विनावेतन ज्ञानदानाचे मौलिक कार्य :-**

फुले दाम्पत्यांनी शिक्षणासाठी शाळा सुरू करून या शाळांमधून विनावेतन ज्ञानदानाचे मौलिक कार्य केले. महात्मा फुले यांनी 1 जानेवारी 1848 ते 15 मार्च 1852 पर्यंत शिक्षणाकरिता एकूण 18 शाळा सुरू केल्या. शिक्षणाविषयी लोकांचा सकारात्मक दृष्टिकोन करून लोकांकडून देणग्या घेतल्या जात होत्या तरी देखील शाळेच्या व्यवस्थापनासाठी आर्थिक खर्च हा अपुरा पडत होता. अशा वेळी सावित्रीमाईंनी या शाळांमध्ये विनावेतन व समर्पण भावनेने अध्यापनाचे कार्य केले. स्त्रियांनी शिक्षित व्हावे आणि गुलामगिरीच्या बंधनातून स्वतःची मुक्तता करावी हा प्रामाणिक उद्देश समोर ठेवून सावित्रीमाईंनी शिक्षणाच्या देहाने प्रेरित होऊन ज्ञानदानाचे कार्य केले शिक्षण क्षेत्रातल्या या मौलिक योगदानाबद्दल 16 नोव्हेंबर 1852 मध्ये इंग्रज प्रशासनाने फुले दाम्पत्यांचा समारंभपूर्वक सत्कार केला याप्रसंगी मेजर कॅंडी यांनी इंग्रज सरकारचे निवेदन वाचून दाखवून फुले दाम्पत्यांचा यथोचित गौरव केला महात्मा फुले यांच्या न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या तत्त्वांचा अंगीकार करून त्यासाठी सावित्रीमाईंनी आपले संपूर्ण जीवन व्यथित केले होते.

***विधवांच्या केशवपनाला विरोध :-**

तत्कालीन परिस्थितीत अनिष्ट रूढी परंपरा यांचे स्तोम माजले होते. समाजामध्ये वाईट चालीरीती रूढ झालेल्या होत्या. विधवा महिलांचे केशवपन करणे ही अशीच एक वाईट प्रथा त्या काळात रूढ होती. विधवा महिलांचे केशवपन करून त्यांना विद्रुप केले जात होते. विधवा स्त्रीने संन्यासिनी सारखे जीवन जगावे असे धर्ममार्तंडांना वाटत होते. तसेच विधवा स्त्रीला अपशकुनी समजले जात होते. विधवा स्त्रीला पांढरे वस्त्र परिधान करावे लागत होते. सगळ्यात मोठा कळस म्हणजे विधवा स्त्रियांना घरात कोंडून ठेवले जात होते. विधवा स्त्रियांचे दुःख सावित्रीमाईंनी जवळून पाहिले होते म्हणून केशवपनासारखी दुष्ट प्रथा ही कायमची बंद झाली पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. या अनुषंगानेच सावित्रीमाईंनी लोकांचे प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली मात्र लोकांवरती जुन्या प्रथांचा पगडा होता यामुळे ते ऐकण्यास तयार नव्हते. म्हणून महात्मा फुले आणि

सावित्रीमाईंनी समस्त न्हाव्यांची सभा बोलावली. आपण आपल्या विधवा भगिणींचे केशवपन करून खूप मोठी चूक करत आहोत. आपल्या भगिनींचे जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य आपण हिरावत आहोत याची जाणीव फुले दांपत्यांनी त्यांना करून दिली. न्हाव्यांना याची जाणीव झाली आणि त्यांनी पाठिंबा देऊन केशवपनाला विरोध केला. पुढे सावित्रीमाईंनी विधवांच्या केशवपनाच्या विरोधात न्हाव्यांचा यशस्वी संप घडवून आणला हा भारतातील पहिला यशस्वी संप होता.

***बालहत्या प्रतिबंधक गृह :-**

फूले दांपत्यांनी 1860 साली राहत्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले होते. स्वतः सावित्रीमाईंनी दाईणीचे काम केले. पुण्यातील काशीबाई ही ब्राह्मण बालविधवा होती याच काशिबाईचे बाळंतपण सावित्रीमाईंनी केले. काशीबाईच्या अनौरस पुत्राला फुले दांपत्यांनी दत्तक घेतले त्याचे यशवंत असे नाव ठेवून शिक्षण देऊन त्याला डॉक्टर केले. तसेच आपल्या संपत्तीचा उत्तराधिकारी देखील यशवंतला केले. सावित्रीमाईंच्या उदार व सहिष्णू स्वभावामुळेच महात्मा फुले काशीबाईला जीवनदान देऊ शकले. पुढे 1863 झाली महात्मा फुलेंनी आपल्या घराजवळ एक वाडा बांधला आणि विधवा बायांनी गुप्तरितीने येऊन बाळंत होऊन तेथे मूल ठेवून जावे अशी सोय केली. मात्र विधवा विवाहाला विरोध करणाऱ्या मनुवाद्यांनी महात्मा फुले यांच्या या कार्याला विरोध केला यामुळे फुले दाम्पत्यांना त्रास, अपमान, उपहास सहन करावा लागला. नैसर्गिक अमिषाला बळी पडणाऱ्या बालविधवांना आणि त्यांच्या अपत्यांना जाहीर संरक्षण देऊन त्यांनी बालहत्या वाचवली व त्यांच्या संगोपनासाठी आश्रम काढले अशा आश्रमात दोन हजार बालकांची व्यवस्था त्यांनी केली दोन ते बारा वर्षापर्यंतची बालके येथे सांभाळली जात होती. या सर्व कार्यात सावित्रीमाईंनी महात्मा फुले यांना वेळोवेळी प्रोत्साहन देऊन महत्वाची जबाबदारी देखील पार पाडली आहे.

***नामवंत साहित्यिक व कवयित्री:-**

सावित्रीमाई फुले यांची पुढील साहित्यसंपदा प्रकाशित आहे-

1) काव्यफुले - काव्यसंग्रह (1854)
2) बावनकशी सुबोध रत्नाकर- काव्यसंग्रह (1891)
3) सावित्रीबाईंनी ज्योतिरावांना लिहिलेली पत्रे
4) मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी
5) जोतिबाची भाषणे
6) शिव महिम्नस्तोत्र

वरील साहित्यसंपदा या वरून आपल्या लक्षात येते की, सावित्रीमाई फुले या नामवंत साहित्यिक व आधुनिक मराठी साहित्यातील आद्य कवयित्री आहेत. कारण केशवसुतांच्या देखील अगोदर सावित्रीमाईंनी काव्यलेखन केले आहे. यामुळेच आधुनिक मराठीतील आद्य कवयित्रीचा मान त्यांच्याकडे जातो. सावित्रीमाईंनी समाजातील रूढी प्रथा परंपरा आणि देव-देवतांमुळे बहुजन समाज दुःखाच्या खाईत कसा लोटला गेला आहे याचे प्रत्ययकारी चित्रण आपल्या कवितांतून केले आहे. प्रबोधनात्मक आणि रचनात्मक काव्यरचना हे त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. सावित्रीमाई आपल्या कवितांतून स्त्रिया, शुद्रांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. धर्मव्यवस्था, अंधश्रद्धा, जातीयतेवर प्रहार करून मानव आणि निसर्ग हे एकमेकांना पूरक आहेत अशा प्रकारचे काव्य लेखन त्यांनी केले आहे. सावित्रीमाई फुले यांच्या लेखणीवर संत तुकाराम आणि संत कबीर यांच्या विचारांचा प्रभाव आपल्याला दिसून येतो. 'नवस' या कवितेत त्या अज्ञजनांना उपदेश करताना म्हणतात-

"धोंडे मुले देती | नवसाला पावती |लग्न का करती | नारी नर ||"

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. केवळ साक्षर करण्यासाठी त्यांना शिक्षण द्यावयाचे नसून शिक्षणातून समाज जागृती करावयाची होती. जुन्या रूढी, अंधश्रद्धा, जुन्या परंपरा, भोळ्या समजुती नाहीशा करावयाच्या होत्या. सामान्य लोक पशुतुल्य जीवन जगत होते त्यांच्यात मनुष्यत्व कसे आणता येईल याचा सावित्रीमाईंनी विचार केला होता. म्हणून त्या म्हणतात- "शूद्रांना सांगण्या जोगा शिक्षण मार्ग हा |
शिक्षणाने मनुष्यत्व, पशुत्व हाटते पहा ||"

शिक्षणाचे महत्व हे प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनात अणण्यसाधारण आहे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे सावित्रीमाईंना माहित होते म्हणून त्या म्हणतात-

" विद्या हे धन श्रेष्ठ आहे रे | श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून ||
तिचा साठा जयापाशी | ज्ञानी तो मानती जन ||"

सावित्रीमाई फुले यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान हे महत्वपूर्ण आहे.

***प्लेग आपदेतील कार्य :-**

इ.स. 1897 पुणे व परिसरात प्लेगची साथ पसरल्याने इंग्रज सरकार कोणत्याही प्रकारची ठोस कारवाई करत नाही, हे लक्षात आल्यावर सावित्रीमाईंनी ग्यानबा ससाणे यांच्या धनकवाडी-घोरपडी येथील मोकळ्या जागेत प्लेग पीडितांसाठी पुण्याजवळ वसलेल्या ससाणे यांच्या माळावर दवाखाना सुरू केला. त्या रोग्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना आधार देऊ लागल्या. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनीही सावित्रीमाईंना बरीच साथ दिली. चार - पाच महिने प्लेगचा बराच जोर होता. माणसे पटापट मरू लागली. औषधोपचार नीट होणे कठिण झाले. शासकीय सेवाही तोकडी पडू लागली अशा अवस्थेत सावित्रीमाईंनी आपले प्राण पणाला लावून प्लेगच्या आपदेत दिवसरात्र एक करून मदत कार्य केले. रूग्णांसाठी हॉस्पिटल काढून डॉ. यशवंतला नगरहून रजा काढून बोलावले व रुग्णाची सेवा करायला सांगितले. मुंढवा येथील प्लेग पिडीत रुग्ण पांडुरंग बाबाजी गायकवाड या अस्पृश्य मुलाला पाठीवर यशवंतकडे घेऊन जात असताना त्यांना प्लेगचा संसर्ग झाल्याने 10 मार्च 1897 रोजी वयाच्या 66 व्या वर्षी त्यांची प्राणज्योत मालवली.

***समारोप :-**

भारतीय स्त्री मुक्तीच्या व स्त्री शिक्षणाच्या प्रणेत्या, थोर शिक्षणतज्ञ, प्रतिभावंत कवयित्री भारतातील प्रथम शिक्षिका, प्रथम मुख्याध्यापिका, थोर समाजसुधारक क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले आहेत. त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात केलेले कार्य हे अलौकिक आहे तसेच सावित्रीमाई फुले यांचे मराठी साहित्यात मोलाचे योगदान आहे. विधवा महिलांच्या आणि बालविधवांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले आहे. प्लेग आपदेत कार्य करत असताना सावित्रीमाई फुले यांचे प्लेगचा संसर्ग होवून निधन होते. एकुणच सामाजिक कार्य कसे करावे याचा आदर्श सावित्रीमाई फुले आहेत. वर्तमान परिस्थितीत सावित्रीमाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान समजुन घ्यावयाचे असेल तर त्यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा घेवून
त्यांच्या विचारांची पेरणी करणे गरजेचे आहे.

***संदर्भ ग्रंथ:-**

1) डाॅ.मा.गो.माळी, सावित्रीबाई फुले समग्र वाङमय (जुलै2011), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
2) प्रा.मा.म.देशमुख,राष्ट्रनिर्माते (नोव्हेंबर 1992), शिवभारती प्रकाशन, नागपूर.
3) य.दि.फडके,महात्मा फुले समग्र वाङमय (नोव्हेंबर1991) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

प्राचीन काळातील लिंग सक्षमीकरण व स्त्रीचे सामाजिक जीवन..।

प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर शेषराव राख
अध्यापक महाविद्यालय गंगाखेड
जि. परभणी

१] प्रस्तावना :-

पृथ्वीच्या निर्मितीपासून पृथ्वी तलावर दोन लिंगाचीच उत्पत्ती झालेली दिसून येते. त्यातील एक नर तर दुसरी मादी ही सर्व रचना ही लिंगाच्या भेदावर दिसून येते. जगातील किंवा भारतीय समाजातील स्त्रीचे सामाजिक जीवन हे निकृष्टतेचे व दुरावस्थेचे दिसून येते. आजही हे चित्र फारसे बदललेले नाही.

तसे पाहिले तर जगातील पुरुष प्रधान समाजानी व धर्मानी स्त्रियांना निकृष्ट अवस्थेत ठेवले आहे. लैंगिक भेदावरील सामाजिक रचनेची पाळेमुळे ही प्राचीन सामाजिक संस्कृती व्यवस्थेत दडलेली आहेत. याचा विचार प्रस्तुत लेखात करणार आहोत.

२] लिंगवादाची संकल्पना :-

लिंग म्हणजे समाजातील मानव जातीचे नैसर्गिक व जीवशास्त्रीय दृष्ट्या जे भेदाभेदन (स्त्री व पुरुष) असे म्हणून ओळखतो किंवा 'लिंग' म्हणजे समाजातील मानवाचे प्रकार होय. सामाजिक रचनेवर आधारित वर्तन, कृत्ये आणि भूमिका यातून निर्माण झालेल्या भेदास 'लिंग' म्हणतात. यात आपण स्त्री व पुरुष असा भेद करतो.

प्राचीन काळातील समाजाच्या चौकटीत स्त्रीला लिंगभेदावरून अनेक संस्कार, विधिनिषेध, कर्तव्य, अकर्तव्य लादली होती. व्यक्तीला समाजाचा उपयुक्त घटक घडविण्यासाठी संस्कार ठरविले जातात. जीवनाच्या वाटचालीत व्यक्तीवर संस्कार केले जातात. ज्याच्या योगे व्यक्ती समाजाचा घटक बनू शकेल.

२] लिंग भाव व लिंग भेद :-

लिंग भाव आणि लिंग भेद या दोन्ही गोष्टी बारकाईने पाहायला हव्यात असे वाटते. शरीरशास्त्राच्या दृष्टीने. स्त्रीलिंगी व्यक्तीला दुय्यम मानाने किंवा स्त्री ही नैसर्गिक दृष्ट्या अबला आहे. असे मानने अशास्त्रीय आहे. यालाच लिंग भावाची ओळख असे म्हणता येऊ शकते. लिंगभाव सामाजिक- सांस्कृतिक प्रक्रियेत घडवला गेलेला असतो. लिंगभाव पुरुष वर्चस्ववादी आहे. लिंगभाव लैंगिक संबंधांमध्ये पुरुषाच्या आक्रमक लैगिंकते मधुन आणि स्त्रीच्या लैंगिक पोषणातून तो व्यक्त होतो.

२.२] प्राचीन काळातील लिंग वादी विचारसरणी :-

भारतीय संस्कृतीचे आरंभ स्थान आपणास वैदिक वांङमयामध्ये पहावयास मिळते. चार वेद, उपनिषदे, आरण्यके, पुरणे या आदी वांङमयात प्राचीन साहित्यकृतीतून मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. असे समजतात. प्राचीन भारतीय स्त्रीला सामाजिक जीवनात खूप मोकळेपणा व स्वातंत्र्य होते. परंतु अपवादानेच पुरुषाच्या बरोबरीने ती जीवनाच्या विविध क्षेत्रात सहभागी होऊ शकत असे. समाजात तिला मान व प्रतिष्ठा होती. आर्थिक व्यवहार फारसे विकसित झालेले नसल्याने आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न समोर आला नाही. भारतीय कुटुंब हे पितृसत्ताक असल्याने कुटुंबाचे कर्तेपण हे पुरुषाकडेच होते. त्यामुळे पुरुषप्रधान ते चे तोटे ही स्त्रीच्या वाट्याला येणे अपरिहार्य होते. आपत्य निर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये पुरुषांचे काही स्थान असते हे माणसाला कळले

नव्हते. स्त्रीमध्ये अपत्य निर्मितीचे काही अलौकिक सामर्थ्य असते आहे असे समजत होते तो पर्यंत समाजामध्ये स्त्रीला स्थान होते. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था स्थिरावण्यापूर्वी मातृसत्ताक पद्धतीचा अवलंब करणारी समाजव्यवस्था भारतामध्ये होती. कुटुंबातील घटकाशी अधिकार आणि कर्तव्य यात स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान होते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना हीन लेखले जाते. हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे. वैदिक काळातील समाज स्त्रियांच्या बाबतीत उदार होता असे म्हटले जाते. परंतु ऋग्वेद व अथर्ववेद यातील ऋषींनी 'आपल्याला कन्या व्हावी' अशी इच्छा एकदाही व्यक्त केलेली नाही. उलटपक्षी 'पुत्र व्हावा'अशी इच्छा मात्र उत्कटतेने वारंवार केली. चरक संहितेत सांगितले आहे की, पुत्र प्राप्ति साठी काही उपाय सुचविले आहेत ते पाळण्याचा सल्ला देण्यात आला. 'पुत्रिय विधान' या नावाचा विधी सुश्रुताने सांगितला. हा विधी म्हणजेच पुत्रकामेष्टी यज्ञ होय. दाम्पत्याने समागमासाठी जाताना कोणती काळजी घ्यावी 'चरक संहिता' व 'मनुस्मृती' ग्रंथात सांगितले आहे. आर्यांच्या समाजरचनेत कुटुंब हे पितृ प्रधान होते. येथे पित्याला व पुत्राला अधिक महत्त्व होते. 'पत्नी हेच गृह होय' (जाया इद् अस्तम् !) असे विश्वामित्र बजावतात ती घराची स्वामिनी आहे. न्याय सभेत आपला धनाचा भाग हक्काने मिळणारी स्त्री आहे. वैदिक काळात स्त्री-पुरुष हा भेदभाव केला जात नव्हता. सम्राट जनकाच्या ब्रह्मवादि सभेत यज्ञवलक्याला अनेक गहन प्रश्न विचारून त्रस्त करणारी स्त्री गार्गी होती. राज्यकारभारातही राजाचे मदतनीस म्हणून स्त्रियांचा सहभाग होता. 'रत्निन' राजमहिषी हिचा समावेश होता. पुत्राच्या बाबतीत सर्व सोळा संस्कार हे समंत्रक करावेत. आणि कन्येच्या बाबतीत मात्र विवाहा खेरीज बाकी सर्व संस्कार हे आमंत्रक करावेत असे सांगितले. पुसंवन संस्कार (पु =पुरुष ,सवन=जन्म) हा पुत्रप्राप्तीसाठी चा संस्कार होता.

२.३] प्राचीन काळातील लैंगिक स्वातंत्र्य आणि दृष्टीकोण :-

प्राचीन भारतातील स्त्रियांचा दर्जा उत्तम होता यासाठी काही उदाहरणे देता येतात. पुरुषी लैंगिकता स्त्रीयावर लादून त्यांचे शोषण करणाऱ्या वर्चस्ववादी पुरुषी लैंगिकतेचे विरुद्ध मात्र आवाज अजिबात बुलंद होऊ शकला नाही. याचे कारण प्रत्येक स्त्रीच्या स्वात:च्या ही नकळतपणे विभिन्न लिंगी संबंधाची चौकट (Heterosexual Institution) हिच नैसर्गिक आणि खरी आहे. अशी तिची मानसिकता झाली आहे. संपूर्ण स्त्री जीवनाला अत्यंत सूक्ष्म दृष्ट्या पातळीवर व्यापणारे स्त्री लैंगिकतेवरील नियंत्रण हे जगाच्या कोणत्याही देशात व धर्मात सारखेच आहे. फक्त त्याच्या स्वरूपात फरक असू शकतो. उदा. इस्लाममध्ये स्त्रियांना देवता मानत नाहीत. पण स्त्रियांवर कडक निर्बंध लादले आहेत.

स्त्री-पुरुष लैंगिकतेबाबत अत्यंत भौतिकवादी, वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून शोध घेऊन मांडणी करणारे वि. का. राजवाडे यांनी भारतीय 'विवाह संस्थेचा इतिहास' आणि 'राधामाधवविलासचंपू' या, पुस्तकातून भारतीय वर्णव्यवस्थेला उत्पादन आणि संपत्तीवरील मालकीला पुरुषाच्या लैंगिक संबंधाचा शास्त्रीय पाया कसा आहे. हे वैदिक वांङ्मयातून दाखवून दिले.

प्राचीन काळातील भारतीय समाज जीवनात आज भिन्नलिंगी संबंधात जी असमानता दिसते तितके त्या वेळी वर्चस्ववादी स्वरूप नव्हते. स्त्रियांना आपली लैंगिक प्रेरणा व्यक्त करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. उदा. 'उलपी' अर्जुनाला म्हणते की मदनाअर्थ स्त्रीची इच्छा पूरविने अथवा एक रात्र समागम हा अधर्म नाही. (आदिपर्व २१४अध्य) शास्त्रांने उपभोग्य ठरवलेली कामुक स्त्री जर एकांतात भोग मागत असेल तर तो दिला पाहिजे.

नाहीतर धर्माच्या दृष्टीने ते पाप होईल. (आदिपर्व ४३ भा.वि.स.पृष्ठ १९१.१) यातून स्त्री-पुरुष लैंगिक संबंधाचा केंद्रबिंदू 'पुनरुत्पादन' आणि संपत्ती रक्षणासाठी वंशसातत्य असा होतो.

लैंगिक संभोग प्रक्रियेतील असलेली स्पष्टता. जननेंद्रियाच्या कोणत्या ठिकाणी स्पर्श केल्यास उत्तेजना येते. जे अनेक अथर्ववेदातील तपशील राजवाडे यांनी दिलेत आणि वात्सयनाचे 'कामसूत्र' हा ग्रंथ तर महामेरु ठरतो.

३] समारोप :-

भारतात हिंदू विवाह पद्धतीत 'कन्यादान'केले जाते, आदिवासी समाजात 'देज' (दहेज) स्वरूपात पैसे धन देऊन पत्नीला विकत घेतले जाते. या सगळ्यात स्त्रीला मालमत्ता मानण्याची जी संकल्पना आहे. त्यातून स्त्रीच्या सर्व तनमनधनावर पुरुष नियंत्रण आहे. पुरुषाला (पितृ-'पा' म्हणजे पालन करणारा) रक्षणकर्ता म्हणून जे अधिकार प्राप्त झाले त्याचेच नंतर व्यवस्थेत स्त्रीच्या लैंगिकतेवर निर्बंधात रूपांतर झालेले दिसून येते.

सदर्भ :-

१] लैंगिकतेचे राजकारण - डॉ. कुंदा, प्रमिला निळकंठ.
२] लिंगभाव शाळा आणि समाज - डॉ.सुरजे, डॉ.पवार .
३] प्राचीन भारतीय स्त्री जीवन - प्रा.र.ना.गायधनी.

भारतीय महिला सक्षमीकरण % एक अभ्यास

प्रा.डॉ. व्यंकट का. कदम
अधिव्याख्याता, वसंतराव नाईक अध्यापक महाविद्यालय,
शिरुर ताजबंद

प्रस्ताविक :-

' सा विदया या विमुक्तये ' बंधनातून मुक्त करण्यासठी व स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी मदत करते ती विदया ! स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी स्त्रियांचे शारिरिक. मानसिक, अर्थिक बळ खर्ची झाले पण त्या प्रमाणात आजची स्त्री ते स्वातंत्र्याचे फळं चाखण्यात अपयशी ठरते आहे पुरूषी समाजाने ते उपभोगु दिलेले नाही हेही कांही प्रमाणात खरे भारतीय संस्कृतीला कर्णवगार स्त्रियांचा सर्वमान्य असा प्राचीन इतिहास आहे. आजही आपण व्यक्तीगत किंवा सार्वजनिक बोलताना ती उदाहरणे देतोत. एका स्त्रीची अनेक रूपे भूमिका आपण सांगतो ती देवी आहे. पूजनीय आहे हे ही मान्य करतोत. आणि बरोबरीने काम करणे, मोबदला मिळवणे ,हक्क दाखवणे आले की तीला बाजुला सारतोत ही मानसीकता पण याच मातीत आहे.

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात जितकी स्थित्यंतरे झाली तितकी अन्य कोणत्याही समाजात झाली नाहीत. कारण तर अनेक सत्तांच्या सत्ता बघितल्यचा हा परिणाम म्हणावा लागेल . या सत्तामुळे केवळ राजकीय उलथा पालथ झाली असल्याची अनेक उदाहरणे आहेत पण सोबतच सामाजिक , सांस्कृतिक , धार्मिक, आर्थिक व राजकीय उलथापालथही मोठ्या प्रमाणात झालेली आहे. सांस्कृतिक आक्रमणाचे परिणाम आजतागायत आपणास पहावयास मिळतात त्याचाच एक भाग स्त्री शिक्षणावर ही पहावयास मिळतो.

आजपर्यंत स्त्रीचा विचार समाजाने पुरुषांच्या संदर्भात केला आहे . त्यामुळे स्त्री शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पेनचा विचार करताना एकूण समाजमनाचे परिवर्तन करणे गरजेचे आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. गेल्या कांही दशकात समाजमनाला हे पटायला लागले आहे. की रु स्त्री समाजाचा अभिन्न महत्वाचा घटक आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या देशात स्त्रियांना शिक्षण देण्याच्या भूमिकेत कायदयाने विविध बदल केलेले आहेत. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीयांना प्रत्येक बाबतीत समानतेचा अधिकार दिला आहे. मानसिकता बदलण्याची गरज आहे 21 व्या शतकात वावरतानाही आम्ही स्त्रियांना पुरूषांचे उपांग मानतो. पण प्रत्यक्षात आपण जन्मदातेही मुलगा व मुलगी यामध्ये आंतर करतात.

आज राष्ट्रविकासाचा विचार करताना हा विचार करावा लागेल की 50 टक्के लोकसंख्या ही स्त्रीयांची आहे. मग पुरूषी समाजाने राष्ट्राचा विकास होणार आहे की ? आपण स्त्री शिक्षण आणि त्या विषयीचे समाज प्रबोधन एका गतीने साधण्याची गरज आहे. जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलणार नाही तोपर्यंत स्त्री शिक्षणाचा विचार आम्ही मान्य करु शकणार नाही हे सत्य आहे. आज नव्याने सक्षमीकरणाचा विचार करण्याची गरज आहे. विचारा सहित कृतीत उतरण्याची मानसिकता असायला हवी समाजमनात घट्ट घर करुन बसलेली मानसिकता बदलायला हवी घटनेने स्विकारलेली सामाजिक समता, विज्ञाननिष्ठ, स्त्री, पुरूष समानता, सर्वधर्मसमभाव व लोकशाही ही नावे आणखिही जनमातसात , सर्वधर्मसमभाव व लोकशाही ही व तत्वे आणखिही जनमातसात पूर्णपणे बहाला झालेली नाहीत. पण स्वइच्छेने, स्वप्रयत्नाने कष्ठाने कांही महिला पुढे यायला सुरू झाल्या आहेत त्या हक्काच्या लढाईत व राष्ट्राच्या उध्दाराला कमी पडणार नाहीत. ज्योती म्हापसेकरांच्या कवीतेतील ओळी याचेच संकेत देत आहेत.

ले कंधोपर आधा आकाश ,ले हाथों मे हाथ चले ।
हम विश्वकी महिला, इक्किसवीं सदी मे साथ चलें।

शोध उदिष्टे :-

1. भारतीय महिला शिक्षणाच्या सद्य:स्थितीचा अभ्यास करणे.
2. सध्याचे स्त्री शिक्षणाचे स्वरुप अभ्यासणे.
3. महिला सक्षमीकरणाच्या नव्या दिशांचा शोध घेणे.

सद्यस्थिती :-

एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास 50 टक्के प्रमाण महिलांचे असून पण महिला पुरुषांच्या बरोबरीने राहिल्या पाहिजेत किंवा प्रत्येक बाबतीत निर्णयात त्यांचा सहभाग असवा अशी पुरूषांची मानसिकता आजपावेतो झाली नाही व आम्ही पाठीमागे का रहावे समोर यायला हवे अशी स्त्रियांचीही विचार सरणी बनलेली नाही आज महिला सबलीकरणासाठीचा कार्यक्रम राबविण्याची गरज आहे. महिलांना आर्थिक सबलीकरण करुन अधिकार बहाल करण्याची गरज आहे.

जगाच्या तुलनेने भारतातील एकूण भूमीक्षेत्र महिलांच्या नावे असण्याचे प्रमाण कमी आहे. भारत 6 वा देश आहे. सर्वात वर इंडोनेसिया 20 लाख जमीनमालक आहेत. त्यात 17 लाख स्त्रिया आहेत दोनक्रमांकावर बांगलादेश आहे तेथे एकूण 28 लाख पैकी 7.09 लाख आहेत तर भारतात 119 लाख जमीन मालाकापैकी केवळ 12.98 लाख स्त्रीया शेतमालक आहेत म्हणजेच 9.21 टक्के महिला भूधारक आहेत. इतर अधिकाराची क्षेत्रे मग आर्थिक , सामाजिक , सांस्कृतिक, राजकीय क्षेत्र व उत्पन्नाची साधने पुरुषांच्या हाती पहायला मिळतात. (संदर्भ दि. 22/02/2020 दै.सकाळ)

स्त्री शिक्षणाचे स्वरुप :-

जगाच्या पाठीवर विकसित व अविकसित असे दोन गट पडतात.विकसित देशांनी स्त्री पुरूष समानतेचे तत्व स्विकारले आहे. त्यामुळे त्यांचा इथे विचार करण्याची गरज नाही. जपानमध्ये स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण 99 टक्के आहे.फ्रान्स, इंग्लंड , जर्मनी , स्वित्झरलंड या देशातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण 98 टक्के च्या वर आहे. उर्वरीत देश 90 टक्के आहे. भारतातील स्वाक्षरता 65 टक्के पेक्षा जास्त आहे पण स्त्री साक्षरता 50 टक्के च्या आसपासच आहे.

आज जागतिकीकरणात आपल्या देशातील स्त्री शिक्षणाचा विचार केला आसता , प्रत्यक्षात वास्तवाला हात घातला तर मनुष्यबळ विकास योजनेला अर्थच उरत नाही असे म्हणावे लागेल. आपल्या देशात स्त्री सबलीकरण गतीने होण्यासाठी नवा जागतिक स्वरुपाचा स्त्रीयांसाठीचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम उधोजीकता व कौशल्यावर आधारीत स्विकारण्याची गरज आहे.

महिला सक्षमीकरणाच्या नव्या दिशा :-

1975 हे वर्ष युनोने जागतिक महिला वर्ष म्हणून तर 1975 ते 1985 हे महिला विकासाचे दशक म्हणून जाहीर करण्यात आलेले होते. जगातील महिलांचा कौटुंबिक, आर्थिक , सामाजिक , शैक्षणिक दर्जाचा आढावा घेण्यात आलेला होता सदरील आढाव्यावरुन ह्दयाला जागे करणा-या बाबी समोर आल्या, जगाचे खरे सत्य जगासमोर मांडता आले व त्यावरुन सी डॉ हा व्यापक स्वरुपाचा करार करण्यात आला आज तो त्याचे मनपुर्वक स्वागत करुन तो प्रत्याक्षात आमलात आणण्यासाठी हालचाली सुरू केल्या.

मागील कांही दशकात मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले आहे. सर्व स्तरावरील मुली शिकल्या पाहिजेत यासाठी विविध योजना राबविल आहेत. आज हेच महिला सक्षमीकरण्याचे माध्यम म्हणून स्विकार केल्य जातात. तरीही त्याच्या तुलनेने पुरूष शिक्षणाचा अभ्यास केला असता ही बाब चिंतनाची वाटते. आजही शाळेतील मुलींच्या अनुउपस्थितीचे प्रमाण ग्रामिण भागात 50 टक्के च्या जवळ दाखवले जाते. शासनाने 14 वर्षपर्यंतचे व त्यानंतर 12 वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत केलेले आहे. सर्व शिक्षा अभियानाच्या माध्यमाने मध्यान्ह भोजन योजना मोफत बस पास योजना, शालेय साहित्य वाटप योजना , प्रिमॅट्रिक गुणवत्ता शिष्यवृत्ती व विविध शिष्यवृत्या व योजना आजही राबविल्या जातात. मुलींना मोफत संगणक शिक्षणाची सोय करुन दिली आहे. आता पुरे झाले खरे पाहता आता त्या योजनांची फुलश्रुती काय ? ते तपासल्याची किंवा त्याची यशस्वीता पडताळण्याची शालेय शिक्षणाची आवस्था पहाता उच्च शिक्षणाकडे येणा-या प्रवेशाचे प्रमाण पाहिले असता नवनवीन प्रश्न तयार होतात. ज्याची उत्तरे शोधने मोठे कठीन काम आहे.

एकीकडे जगाची क्षितीजे रुंदावत आहेत आरोग्य , आभियांत्रिकी, वाणिज्य व इतर शाखा मध्ये विविध प्रकारच्या तंत्रशिक्षणाच्या शाखांचा विकास होत आहे. नवनवीन जीवनउपयोगी विषय, अभ्यासक्रम तयार होताना दिसतात. त्यातुन काम मागणारे हात तयार न होता काम निर्माण करणारे हात तयार होण्याची आपेक्षा शिक्षणाकडून केली जाते. उदा.प्रधानमंत्री कौशल्य शिक्षण योजना इ.

खरे पहाता आता पदव्यांनी विभुषित होण्यापेक्षा पारंपारिकतेचा आदर करण्यात वेळ घालवीण्यापेक्षा मुलींना नवनवीन शिक्षणाच्या संधी देवून सक्षम बनविण्याची आवश्यकता आहे.

नवनवीन अभ्यासक्रमाची शाखांची निर्मिती करावी, शासनाने आर्थिक सहाय्य करावे. महिला सक्षम करण्यासाठी त्या व्यापाराशी कशा जोडतील आर्थिक कशा सक्षम होतीलयाचा विचार प्रथम करावा तशी मानसिकता भारतीय मानसांनी तयार ठेवावी हीच काळाची गरज आहे हेच आर्थिक सक्षमिकरण उद्याचे महिला सक्षमिकरण आहे. हीच नवी दिशा या देशाची दशा बदलायला व ज्याच्या दिशा खुल्या करायला उपयोगी ठरणार आहे.

सारांश :-

आतापर्यंत आपण महिला सबलीकरण ही एक प्रक्रिया आहे हे पाहिले आहे. तसेच सशक्त भारताच्या उभारणीसाठी महिला सशक्तीकरण व सबलीकरण किती महत्वाचा विषय आहे. त्यासाठीच्या नव्या दिशा कोणत्या आहेत. यासाठी याचाही उहापोह या शोध निबंधामध्ये केलेला आहे. आर्थिक क्षेत्र असा विषय आहे की, महिला विषयक सर्वच अडचण या क्षेत्राभोवती एकवटल्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक सबलीकरण अत्यंत महत्वाचा विषय सार या एकूण शोध निबंधातून पहावयास मिळतो.

संदर्भ :-

1. जोशी, प्रमोद, कळलावे, महेश (2008), शिक्षणातील नवप्रवर्तने . नांदेड : आदित्य पब्लिकेशनन्स.
2. पवार, ना.ग. भारतीय शिक्षणातील आधुनिक पुणे : नूतन प्रकाशन
3. वास्कर, आनंद व वास्कर पुष्पा (1998) भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण, पुणे : नुतन प्रकाशन
4. जानकर, प्रभाकर, शिरोडे, संगिता,(2010) वर्तमान शिक्षणातील विचार प्रवाह , पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन
5. दै.सकाळ दि.22/02/2010 चा

महिला सशक्तीकरण

प्राचार्य डॉ. निळकंठ शंकरराव पाटील
वसंतराव नाईक अध्यापक महाविदयालय,
शिरूर ताजबंद
ता. अहमदपूर जि. लातूर

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजात वेद काळात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात महिला अग्रेसर असल्याचे जाणवते धर्म, विज्ञान राजनीती, शिक्षण, वादविवाद या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग पुरूषांच्या बरोबरीने कधी – कधी त्या पूढे असल्याचे जाणवते. आद्यगुरू शंकराचार्य व मंडन मिश्रा यांचा वाद विवादचे प्रमुख पद मंडन मिश्रा, यांचा पत्नी देवी भारती यांच्याकडे होते. यावरून त्यांची योग्यता जाणवते.रामायणांतील मंदोदरी, वाली पत्नी तारा, कैकयी. या राजनीती निपून स्त्रीया होत्या.

पूढे भारतीय समाजात अनेक बदल झाले व काही अनिष्ट रूढी परंपरांचा पगडा समाजावर होऊन त्यांच्या अनिष्ट परिणाम स्त्रियांच्या शिक्षणावर झाल्याचे दिसून येते. त्याच प्रमाणे भारतावर झालेली बहिरून येणारे अनेक अकमणे व त्याचे होणारे परिणाम या मुळची उदात असणारी भारतीय संस्कंती लयास जावून एक सरमिसळ झालेली संस्कंती उदयास आली व त्याच्या परिणाम समाजातील दुबळा घटक होउन स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड देत दिर्घकाळ झगडत राहावे लागले त्यामुळे त्यांचे समाजातील स्थान पुरूषांच्या तुलनेत दुय्यम दर्जाचे झाले.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढया बरोबरच देशात नवविचारांना चालना मिळाली व त्यामुळे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात एक विचारांची क्रांती सूरू झाली. आणि अधुनिक शिक्षणाचा वसा घेतलेले अनेक उच्च शिक्षीत तरून भारतीय समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरा नाही.यात आनेक स्त्र्यिायासाठी पूढे सरसावले त्यांनी देशासाठी आपले सर्वस्व पणाला लावले. त्यामुळे भारतातील अधुनिक काळात शिक्षणांची दारे स्त्रीयांसाठी खूली झाली. ' स्त्री ' शिक्षणाला चालना मिळावी म्हणून महात्मा ज्योतीब फुले या माहान सुधारकासाठी स्व पत्नी सावित्रिबाई यांना घरी शिकवून त्यांच्याकडून महिलांसाठी पुण्यात प्रथम शाळा काढली व महिलांच्या शिक्षणांला चालना दिली. सावित्रीबाई फुले या भारतीय समाजातील आदय शिक्षका होय. या कामासाठी त्यांना समाजाकडून होणा-या रोषाला सामोरे जावे लागले. लोकांनी त्यांना शेन, दगड मारले. व त्यांना पराकोटीच्या छळ सहन करावा लागला. त्यांच्या या प्रयत्नांवरून भारतात आधुनीक काळात स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली व आज स्त्रीयांना सर्वाच्या बरोबरीने शिक्षण घंण्याची संधी उपलब्ध झाली.

भारतरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना लिहताना या देशाला हजारो वर्षापासून जखडून असलेल्या अनेक विकारांचा विचार करून त्यांच्या निराकरणासाठी उपाय योजले म्हणून स्वतंत्र भरतात स्त्री शिक्षणास मोठया प्रमाणात राजाश्रय मिळाला व शिक्षणाची संधी स्त्रीयांना मिळाली.

अलीकडे झालेल्या कांही जनगनेचा विचार करता आपणास असे जानवते की स्त्री शिक्षणास अलीकडच्या काळात चालना मिळाली आहे. पण ती पुरेश्या प्रमाणात नाही. 2001 च्या जनगनेण्नुसार देशाची साक्षरता दर 64.21% आहे यात पूरूषांचा साक्षता दर 75.85% आहे तेव्हा स्त्रीयांचा साक्षरता दर हा 54.16% इतका आहे आणि 2011 च्या जनगणणे नुसार एकंदरीत सासरता दर 82.1% इतका आहे. तर स्त्रीयांचा साक्षरता दर 65.5% इतका आहे. या दोन्ही जनगणनेच्या आधारे स्त्रीयांच्या शिक्षणात उत्तरोत्तर चालना मिळून स्त्री शिक्षणात प्रगती होताना दिसून येत आहे. तरीही महिलांचे साक्षतेचे प्रमाण हे पूरूषांच्या तूलनेत बरेच कमी असल्याचे स्पष्ट पणे दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे संधी न मिळाल्यामुळे शहरी स्त्रीयांच्या प्रगती मानाने ग्रामीण स्त्रीयांच्या शिक्षणाची कमि प्रमाणात झाली आहे.

स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षानंतर ही आपण स्त्री साक्षरता या एका घटकात ही समानता आणण्यासाठी सर्व उपाय करून ही समानता निर्माण करण्यात कामी पडले आहोत.

आजच्या काळात शिक्षणाशिवाय प्रगतीची कल्पना करणे अशक्य आहे. म्हणून आजही स्त्रीयांना ससम बनविण्यासाठी उच्च गुणवतेचे शिक्षण देण्याची योजना आखने गरजेचे आहे.

आजच्या काळातही ' स्त्री ' समाजाच्या अवहेलनेचा आणि अन्याय, अत्याचाराचा विषय राहीला आहे. पुरूष प्रधान संस्कतीच्या अधिपत्याखाली आजही भारतीय ' स्त्री ' भरडली जात आहे. माणुन त्यांना बाहेर पडून उच्च शिक्षण घेऊन त्यांची प्रगती झाली पाहिजे त्यांचे दू:ख वेदना संपल्या जाव्यात. त्यांना योग्य तो न्याय मिळावा. त्यांचे जीवन सुखी व्हावे. स्त्री विषयक दष्टीकोन विकसित होऊन पूरूष आणि स्त्री समान आहेत. याची जाणीव समाजाला व्हायला पाहिजे.

विज्ञान युगात शिक्षणाचा प्रसार झपाटयाने होत आहे. पण वैज्ञानिक द्रष्टीकोन मा« त्याप्रमाणात दृढ होतांना दिसून येत नाही. या अंधश्रध्दांना स्त्रीया बळी पडतात. त्यांचे परिणाम त्यांना सहन करावे लागतात. सामाजिक असमानता. कौइंबिक दिंसा अत्याचार आणि सुटका व्हायची असेल तर स्त्रीयांना सक्षमीकरणाची म्हणजेच प्रथम आपण आपण सक्षम आहोत यांची खात्री स्त्रीयांनी बाळगायला पाहिजे. आपण ' स्त्री ' आहोत या आत्मग्लानीमध्ये कधीही राहू नये. यामुळे स्त्रीयांची उर्जा, उत्साह, सामर्थ्य कमि होते. त्यामुळे यांमुळे स्त्रीयामध्ये अपराधी भावना निर्माण होतात. स्त्रीयांनी निर्भिड होऊन पुरूषांच्या बरोबरीने स्वताःची प्रगती करून समाजाचा व स्वताचा विकास साधता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) जाधव. के.के , (2005), *अधुनिक भारतीय शिक्षणाचे समाजशास्त्र,* नाशिक : मन प्रकाश.
2) पवार, ना. ग (2004), *भारतीय शिक्षणातील अधुनिक विचार* पूणे : नूतन प्रकाशन
3) दूनाखे, अरविंद (2005), *प्रगत शैक्षणि समाजशास्त्र* पूणे : नूतन प्रकाशन.
4) गोडे, बाबासाहेब (2011), *शिक्षणाचे तांत्रिक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान*, त्योतीचंद्र पब्लिकेशन.

बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगाची विविधता

अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे
संशोधक विद्यार्थी
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :

आपण आता पुढील लेखामध्ये मानव विकास विभागा अंतर्गत चालविल्या जाणाऱ्या बालभवन विज्ञान केंद्रातील विविध प्रयोगांची नावानूसार त्यांची विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने विविधता व उपयोगिता पुढील प्रमाणे पाहणार आहोत. काही प्रयोग व त्यांची विश्लेषणे पुढील तक्त्यात सविस्तर दिलेली दिसून येतात ती पुढील प्रमाणे.

Sr. No.	Name of the Model	Usefulness
१	Match your face and feel the change	सपाट आरश्यात वस्तूचे अंतर व पेतिमेचे अंतर आरश्याच्या विरुध्द दिशेला पण समान असते. या नियमाचा उपयोग करुन दोन चेहरे मिसळता येती का? आपलया मित्र मैत्रिणीला समोर उभे राहण्यास सांगा. आरश्यात आपला चेहरा तर फटीत मित्राचा चेहरा दिसेल. थोडे पुढे मागे होऊन चेहरे जुळवा व गंमत बघा. अशाच प्रकारे कॉम्प्युटर वर आई वडिलांच्या चेहऱ्यावरुन मुलाच्या चेहऱ्याचा अंदाज करता येतो.
२	Persistence of Vision jumping Frog and Running Man	चलचित्र पाहण्यासाठी गोलाकार पात्र फिरवा आणि त्याच्या फटीतून निरीक्षण करा. सलग चित्रित प्रतिमा वेगाने डोळयासमोरुन गेल्यास हलते चित्राचा भास होतो. सिनेमा असाच दिसतो का?
३	Magic Water Tap:	दिसते तसें असतेच असे नाही. नळातून पाणी तर येत आहे पण बकेट तर भरत नाही. मग पाणी येते कोठून व जाते कूठे याचा विचार करा व शोधून काढा.
४	Illusion of Parallel Line	दिसते तसे असतेच असे नाही. डोळयाच्या रचनेतील मर्यादा स्पष्ट करणाऱ्या या समांतर रेषा केवळ रचनेतल्या थोडयाशा बदलाने असमांतर भासू लागतात यालाच दृष्टीभ्रम म्हणतात.
५	Archimedes Screw pump	साठलेले पाणी उचलण्यासाठी आता वेगवेगळे तंत्र आता विकसित झाले आहे. पण खूप वर्षापूर्वीपासून स्क्रू सारख्या वस्तूचा उपयोग माती पाणी उचलण्यासाठी केला जातो.
६	Advantages of pulley	चाकाचा शोध लागला आणि मानवाचे जीवनच बदलून गेले. कष्टाची कामे सोपी करण्यासाठी विविध पध्दतीने यंत्राचा उपयोग सुरु झाला व खऱ्या अर्थाने मानवाने प्रगती साधली. पुलीच्या साहयाने वजन उचलून पहा व अनुभव घ्या काणेत वजन उचलने सोपे जाते व किती वेळात किती उंच उचलता येते.

७	Sound signal and electronic clap switch action	ध्वणी लहरींचे रुपांतर होऊन विद्युत संकेत मिळतो व या संकेता वर इलेक्ट्रॉनिक कळ कार्यान्वीत होते व विद्युत उपकरणे चालू बंद करता येतात. इलेक्ट्रॉनच्या शोधा नंतर इलेक्ट्रॉनचे नियंत्रण करुन अनेक अशक्य वाटणाऱ्या घटना शक्य झाल्या. टाळी वाजवली असता बटन चालू किंवा बंद होते व लाईट चालू किंवा बंद होतात.
८	Types of Magnet and it's magnetic forces	पृथ्वी हे एक चुंबक आहे हा शोध खूप पूर्वी लागला परंतू असेच चुंबक आपल्या हाती येऊ शकते हे शेकडो वर्षानंतर कळले व चुंबकाचे विविध उपयोग मानव करु लागला. विज निर्मिती, विद्यूत जलपंप या साठी विविध आकाराचे लोहचुंबक तयार केले. चुंबकीय रेषा या न दिसणाऱ्या बलरेषांचा उपयोग वेगवेगळया पध्दतीने होऊ लागला. चला या बल रेषांचा अभ्यास करुन चुंबकाचा प्रकार ओळखा.
९	Minimum Time Path	एकाच वेळी दोन गोळे सोडा व पहा कोण जलद जातो? व का ? विचार करा व गतीचे नियम वापरुन गतीत होणारा बदल तपासून पहा.
१०	Double Ended cone	उतारावरुन घरंगळत जाणारी वस्तू आपण नेहमीच पाहतो, पण स्थितीज उर्जा वापरुन चढ चढणारी वस्तू तुम्ही पाहिजी आहे का? द्विशंकू आकाराची ही रचना चढ कसा चढू शकते? विचार करा. उर्जेचे रुपांतरण होताना वस्तूच्या अक्षाचा संदर्भ खूप महत्वाचा आहे. त्या दृष्टीने विचार करा.
११	Soap water surface tension forms and fun with bubbles	साबणाचे बुडबुडे करुन मुलांना खूप आवडते. अत्यंत तरल पाण्याचा पडदा पृष्ठीय ताण, प्रकाशाचे अपवर्तण व दाब अशा विविध संकल्पना समजावण्यास उपयुक्त आहे. विविध आकारांचा उपयोग करुन ही संकल्पना खेळातून शिकणे खूप मनोरंजक असते. वेगवेगळे आकार साबणेच्या पाण्यात बूडवा व निसर्गाचा चमत्कार समजून घ्या.

निष्कर्ष :

सर्व बालभवन केंद्र विज्ञान विषयाची आवड निर्माण करण्यासाठी महत्वाचे कार्य पार पाडत आहेत. उच्च प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या वैज्ञानिक / विज्ञान विषयक अभीवृत्ती वाढण्यास मदत होत असते. तसेच सर्व विद्यार्थी विज्ञान विषय उत्सुकतेने शिकण्यास मदत होत आहे. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थ्यांना या बाल भवनाचा खुप छान फायदा घेताना दिसून येत आहे.

संदर्भ साहित्य :

१. मानव विकास रिपोर्ट २०१६.
२. मुळे रा. शि. वि. तू. (१९८७) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, नागपुर साहित्य प्रसार केंद्र.
३. HDI २०१५.

४. UNDP Report
५. Wikipedia.org
६. www.dnyanganga.ac.in
७. www.dnyangangotri.ac.in
८. www.maharashtra.gov.in